

DEVANYĀLOKA

[UDDYOTA II]

TEXT & EXPOSITION

DHVANYĀLOKA OF ĀNANDAVĀRDHANA

[UDDYOTA II]

EDITED

WITH AN ELABORATE ENGLISH EXPOSITION

BY

SRI BISHNUPADA BHATTACHARYA, M.A., P.R.S.,
ESHAN SCHOLAR, GRIFFITH PRIZEMAN, KAVYĀTIRTHA.
*Associate Professor of Sanskrit Language & Literature,
Department of Post-Graduate Training and Research,
Sanskrit College, Calcutta.*

WITH A FOREWORD

BY

DR. SUSHIL KUMAR DE, M.A., P.R.S., D.Lit (London)
PROFESSOR OF SANSKRIT LANGUAGE & LITERATURE,
DEPARTMENT OF POST-GRADUATE TRAINING
AND RESEARCH, SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA.

FIRMA K. L. MUKHOPADHYAY
6/1A, Banchharam Akrur Lane,
CALCUTTA-12.

Published by
K. L. Mukhopadhyay
6/1A, Banchharam Akru Lane,
Calcutta-12

First Edition, June 1937

Preface to the Second Uddyota

The present fasciculus comprises the Second Uddyota of the *Dhvanyāloka*, the publication of which was announced several months ago in the Preface to the First Uddyota. In preparing the present Uddyota the author has tried to utilise the collations of manuscripts in the possession of Dr. Sushil Kumar De, the following being particularly important :—

A—India Office MS No. 1008 E 1135

(Devanāgarī)

B—Bhandarkar Oriental Institute MS. No 257 of 1875-76 (S'āradā script).

C—Do No. 255 of 1875-76

D—Do. No. 256 of 1875-76. (S'āradā script).

The author has tried to make the Supplementary notes appended at the end of the volume as much exhaustive and helpful as possible, important textual variants being noticed with care whenever necessary.

The author takes this opportunity to acknowledge his heartfelt gratitude to all oriental scholars and students of Sanskrit Poetics, who have received these humble efforts of his with enthusiasm and favour and his indebtedness to his teachers, who have all along encouraged him in his arduous task. God willing, the remaining Uddyotas would also be published in due course.

Sanskrit College, }
May 15, 1957. }

Bishnupada Bhattacharya.

CONTENTS

	Pages
1 Preface	iii
2 Text and Exposition	1—141
3 Appendices	
(i) Appendix I . Supplementary Notes.	145—168
(ii) Appendix II	169—172
(a) Alphabetical Index of <i>Karikās</i>	
(b) Alphabetical Index of <i>Vṛtti</i> verses	
(c) Alphabetical Index of Illustrative Quotations in the <i>Vṛtti</i>	

DHVANYĀLOKA

[UDDYOTA II]

TEXT

§ १। एवमविवक्षितवाच्य-विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनि-
द्विप्रकारः प्रकाशितः। तत्राविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेद-
मुच्यते—

अथान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥१॥

तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विशेषः ॥

EXPOSITION

§ 1. We have already noted in our notes on the last *Uddyota* (I. Sec. § 41) that classification of *dhvani* into अविवक्षितवाच्य and विवक्षितान्यपरवाच्य varieties was shown by the *Vṛttikāra* in anticipation of the *Kārikākāra*'s view expressed later on, though the latter was completely silent on the point in that *Uddyota*. In this opening *kārikā* of the Second *Uddyota* the *Kārikākāra* shows the classification as already noticed by the *Vṛttikāra*, beforehand. Compare Abhinavagupta's remarks :

“वृत्तिकारः सङ्गतिमुद्घोतस्य कुर्वाण उपक्रमते—एवमित्यादि।
प्रकाशित इति। मया वृत्तिकारेण सतेति भावः। न चैतन्मयोत्-
सूत्रमुक्तम्, अपि तु कारिकाकाराभिप्रायेणेत्याह—तत्रेति। तत्र द्वि-
प्रकार-प्रकाशने वृत्तिकारकृते यन्निमित्त बीजभूतमिति सम्बन्धः। यदि
वा—तत्रेति पूर्वशेषः। तत्र प्रथमोद्घोते वृत्तिकारेण प्रकाशितस्य
अविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदोऽवान्तरप्रकारस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते।

तदवान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेण अविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो विवक्षित-
वाच्यात् प्रभिन्नत्वं तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते । भवति मूलतो द्विभेदस्य
कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः ॥"—*Op. cit.*, pp. 165-166.

In the present *kārikā*, the *Kārikākāra* mentions the two sub-
divisions (अवान्तर-भेद) of the अविवक्षित-वाच्य variety of
dhvani. They are—(1) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-ध्वनि, and (2)
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-ध्वनि. Abhinavagupta in his *Locana* ad-
mirably brings out the characteristic features of each of these
two sub-varieties. Comp : ".....येन वाच्येन अविवक्षितेन सत्ता-
विवक्षितवाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते, तद् वाच्यं द्विधेति सम्बन्धः ।
योऽयं उपपद्यमानोऽपि तावत्तवानुपयोगात् ध्वन्तिरसंबलनयाऽन्यता-
मिव गतो लक्ष्यमाणोऽनुगतधर्मी सक्स्वप्न्यायेनास्ते स रूपान्तरपरिणत
विवक्षितः । यस्तु अनुपपद्यमान उपायतोमात्रेण अर्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा
पलायत इव स तिरस्कृतः इति ॥"—*Op. cit.*, pp. 166-67. Thus,
while in the first sub-variety of अविवक्षितवाच्य-ध्वनि the वाच्य
sense, though not totally incompatible, is transformed into one
characterised by new attributes, in the second sub-variety the
वाच्य sense is totally incompatible and as such has to be aban-
doned altogether, being used only as a means towards the
comprehension of the suggested sense.

तथा....विशेषः—Now, it might be contended that in the
present *kārikā* the author has shown the two-fold division of
the expressed sense (वाच्यार्थ) only. So, how can it be con-
strued as referring to the classification of the suggested sense
(ध्वनि) ? To this the *Vṛttikāra* replies by pointing out that
as the nature of the suggested sense (व्यञ्ज्य) also differs accord-
ing as the suggestive elements (व्यञ्जक) like वाच्य, वाचक etc.
vary, there can be no incongruity in construing the *kārikā*
as referring to the main classifications of the suggested sense.
Compare : अत्र नु व्यञ्ज्यात्मनो यदा ध्वनेर्भेदो निरूप्यते तदा वाच्यस्य

द्विधेति भेदकथनं न संगतमित्याशङ्क्याह—तथाविधाभ्यां चेति । चो
सुस्मादर्थे । व्यञ्जकवैचित्र्याद्धि युक्तं व्यञ्जकवैचित्र्यमिति भावः ।
व्यञ्जकेत्यर्थे यदि ध्वनिशब्दस्तदा न कश्चिद् दोष इति भावः ॥ —
*Locana, p. 167.

TEXT

§ २ । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा—

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो बेल्लद्वलाका घना
वाताः शोकरिणः पयोदमुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु हृदं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

—इत्यत्र राम-शब्दः । अनेन हि व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतः संज्ञो
प्रत्याख्यते, न संज्ञिमात्रम् ॥

EXPOSITION

§ 2. The speaker of the verse quoted is Rāma himself. So, if the संज्ञा (Proper name) राम in the expression रामोऽस्मि सर्वं सहे referred to the person bearing that name only and nothing else, then the use of such a word would have been regarded as faulty. But, here, the word राम does not merely convey the primary sense—viz. Daśaratha's son, who is the संज्ञिन् referred to by the संज्ञा राम, but the latter as characterised by such attributes (धर्म) as सकलदुःखमाजनत्व, राज्यनिर्वासितत्व etc. Thus the वाच्यार्थ is transformed (परिणत) from a mere संज्ञिन् to some other sense which includes within its scope the expressed sense—viz. संज्ञिन् itself (Rāma in the present instance) as well. The attributes (धर्म) are, however, comprehended through suggestion (व्यञ्जना). अनेन हि.....संज्ञिमात्रम्—परिणाम or transformation has a technical sense in Sāṃkhya philosophy, which is also applicable here. Compare :—

“जह्व धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा ह्ययम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणाम स उच्यते ।”

—(Quoted by Jayaratha in his *Vimarsinī*, p. 41)

Abhinavagupta thus explains the *vytti*. अनेनेति रामशब्देन अनुपपद्यमानार्थेनेति भावः । व्यङ्ग्यं धर्मान्तरं प्रयोजनरूपं राज्य-निर्वासनादि असंख्येयम् । तच्चासंख्यत्वाद् अभिधाव्यापारेण अशक्य-समर्पणम् । क्रमेणाप्यंमाणमपि एकधीविषयत्वाभावात् चित्रचर्वणा-पदमिति न चास्तत्वातिशयकृत् । प्रतीयमानं तु तदसंख्यमनुद्धि-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सहते इति चित्रपातकरसापूपगुडमोदक-स्थानीयविचित्रचर्वणापदं भवति । यथोक्तम्—‘उक्त्यन्तरेणाशक्य-यद्’ इति । एष एव सर्वत्र प्रयोजनस्य प्रतीयमानत्वेनोक्तकर्षहेतु-मन्तव्यः । मात्रग्रहणेन सती नात्र तिरस्कृत इत्याह ॥”—*Op cit*, pp. 169-70. Compare also Govinda Thakura's *Kāvya pradīpa* “रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्व-लक्ष्यत्वं सीता विलासि जीविष्मामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भ व्यनक्ति ।”—p. 132. We are to note that Govinda regards the attributes सकल-दुःखभाजनत्व etc. as लक्ष्यं, while according to the *Vṛttikāṇa* they are व्यङ्ग्यं (Comp. व्यङ्ग्यधर्मा-न्तरपरिणत above).

TEXT

§ 3. यथा च ममैव विषमवाणलीलायाम्—

ताला जायन्ति गुणा जाला दे सहिअर्द्धिं घेष्पन्ति ।

रइकिरणान्नुगहिआइ¹ होन्ति कमलाइ² कमलाइ³ ॥¹

—इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः ॥

EXPOSITION

§ 3. In this verse the second कमल signifies not merely

1. तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥ इति च्छाया ॥

'a lotus' but 'a lotus' as possessing attributes like सौरभ (fragrance), सौकुमार्य (tenderness) etc' Compare. "अत्र द्वितीयकमलशब्द सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये सक्रमितवाच्यः"—*Pradipa*, p 58¹ The verse is really an instance of लाटानुप्रास, for the word कमल though repeated twice has a different significance (तात्पर्य) in each case and as such there is no defect because of *repetition* (पौनःपुन्य) Compare *Ekāvālī* in which this verse is cited under the figure of speech लाटानुप्रास—"अत्र प्रथम. कमलशब्दो वस्तुमानाभिधायी । द्वितीयस्तु सौरभ सौकुमार्य कान्तिमत्त्व-समावित-कान्तावदनोपमानत्वादिवर्मरूपाय इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः ॥"—*Śp*
cit, p 194

TEXT

§ ४ । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वालिमीकेः—
रविसक्रान्तसौभाग्यस्तुपारांष्ट्रतमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादज्ञेश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥इति^२

अत्रान्धशब्दः ॥

EXPOSITION

§ 4 The term अन्ध is a privative term and as such presupposes the capacity for seeing, which the looking glass (आदर्श) totally lacks The primary sense is therefore to be abandoned altogether in favour of a more suitable sense, which does not comprise within its scope the primary sense (मुख्यार्थ) of अन्ध Thus it is designated as अत्यन्ततिरस्कृत-वाच्य, which is based on जहत्स्वार्थ लक्षणा or लक्षण लक्षणा,

1. 'अनुगृहीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभाणि आह्लादवानि वा भवन्ति । अत्र अतयामूतेषु कमलत्वजात्यभावो व्यङ्ग्य कमलपद-लक्षणात्प्र । अत्र रविरिरणाननुग्रहण न वेवल सौरभादिगुणहानिः अति तु कमलचसामान्यान्तर्गतिरपि नति लक्षणामूल्यनि'—*Vaidyanātha Tatsat's Prabhā* thereon

2 *Rāmāyana*, III. 16 13 हेमन्तवर्णने पञ्चवटया गमस्योक्तिरियम्—*Locana* *

as has been pointed out in our previous notes Compare 'Locana',

‘अन्ध इति चोपहृतदृष्टिः । जात्यन्धस्यापि गर्भे दृष्ट्युपधातात् । अन्धोऽयं पुरोऽपि न पश्यति इत्यत्र निरस्कारोऽन्धार्थस्य न त्वत्यन्तम् । इह तु आदर्शस्य अन्धत्वमारोप्यमाणमपि न सह्यमिति । अन्ध-शब्दोऽत्र पदार्थस्फुटीकरणाशक्तात् नष्टदृष्टिगत निमित्तीकृत्य आदर्श-लक्षणया प्रतिपादयति । असाधारणविच्छादयत्वानुयोगित्वादिधर्म-जातमसस्य प्रयोजनं व्यनक्ति ॥” — *Op. cit.*, p. 172

Dhātṭanayaka, however construes इव with निश्वासान्ध, instead of taking the latter as an adjective qualifying आदर्श, so that the verse is reduced to an illustration of the figure of speech उतप्रेक्षा. But Abhinavagupta points out the flaws of such an interpretation, as the construction would then be unnecessarily strained Compare —

“भट्टनायकेन तु यदुक्तेम्—‘इवशब्दयोगाद् गीणताऽप्यत्र न काचिद्’ इति तच्छ्लोकार्थमपरामृश्य । आदर्शचन्द्रमसोर्हि सादृश्य-मिवशब्दो द्योतयति । ‘निश्वासान्ध’ इति चादर्शविशेषणम् । इव-शब्दस्य अन्धार्थेन योजने आदर्शश्चन्द्रमा इत्युदाहरणं भवेत् । योजनं चैतदिवशब्दस्य विन्द्यम् । न च निश्वासेनान्ध इवादर्श, स इव चन्द्रमा इति कल्पना युक्ता । जैमिनीयमूत्रे ह्येव योज्यते न काव्येऽपीत्यलम् ॥” — *Op. cit.*, pp. 172-73

TEXT

§ ५। गणनं च मत्तमेहं धारातुलिअञ्जुणाडं अ वणाडं ।
गिरहक्षरमिअक्षा हरन्ति नीलाओ वि णिस्ताओ ॥
अत्र मत्त निरहक्षर शब्दो ॥

I गणनं च मत्तमेहं धारातुलिनाञ्जनानि च वनानि ।

निरहक्षरमिअक्षा हरन्ति नीलाओ अपि विता ॥ मत्तपृष्ठाया ॥

—रगनि उगुञ्जयनीतरण — *Locana*

EXPOSITION

§ 5 मत्तता and अहंकार are primarily attributes of animate and sentient beings, and as they are applied in this verse to मेघ and मृगाक्षु (moon) both being inane objects they must abandon their primary significance in favour of their implied senses, which do not comprehend within their scope even the least shred of the primary meanings. Compare —

मत्तशब्देन सर्वसंवेहासम्भवतस्त्वार्येन बाधितमद्यापयोगक्षीवात्मक
मुन्यार्येन सादृश्यात् मेघाल्लक्षयताऽममञ्जसकारित्वं दुर्निवारत्वादि-
धर्मसहस्रं ध्वन्यत । निरहङ्कारशब्देनापि चन्द्रलक्षयता सतपारतन्मत्र
विचित्रायास्त्वोज्जिगमिषारूपजिगीषात्यागप्रभृति ॥ —^oLocana, p 173

TEXT

१६ । असंलक्ष्यक्रमोद्गोतः क्रमेण द्योतितः परः ।

विचक्षिन्नाभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥२॥

सुखतया प्रशङ्गमानो व्यद्गोर्ध्वो ध्वनेरात्मा । स च
द्यान्यार्थापक्षया कश्चिदलक्ष्यप्रतया प्रशङ्गते, कश्चिन् क्रमेणेति
द्विधा मतः ॥

EXPOSITION

§ 6 Having thus illustrated in the preceding sections the varieties of the अविवक्षितवाच्य ध्वनि, the *Dhvanīkāra* proceeds to the treatment of the other main division of ध्वनि—viz विवक्षितान्यपरवाच्य. This is not based on Indication or लक्षणा as the first variety is and as such the primary sense is neither altogether repudiated (अत्यन्ततिरस्कृत) nor transformed (अर्थान्तरनम्रमित). The expressed sense has its importance *per se*. But the ultimate object of our cognition is the suggested sense. The latter again may be two-fold—considered from the standpoint of the *source* (त्रय)

that intervenes between the cognitions of the वाच्य and व्यङ्ग्य senses. If the sequence is imperceptible—we have the असंलक्ष्यक्रम-variety, which comprises रस, भाव, रसाभास, भावामास, भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता etc.; if, however, the intervening sequence be perceptible, it is known as संलक्ष्यक्रम which might take either the form of वस्तुध्वनि or of अलंकारध्वनि. °*Locana* explains the term असंलक्ष्यक्रमोद्योत as—‘सम्पङ्क्तं लक्षयितुं शक्यः क्रमो यस्य तादृश उद्द्योत उद्द्योतन-व्यापारोऽस्येति बहुव्रीहिः।’

TEXT

१७। तत्र—

रस-भाव-तदाभास-तत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माऽङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥३॥

रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभास-
मानो ध्वनेरात्मा ॥

EXPOSITION

§ 7. In the present *Kārikā* the *Dhvanyākāra* mentions the principal varieties of the असंलक्ष्यक्रमध्वनि. भावध्वनि has been defined by Jagannātha as—विभावादिब्यज्यमानहर्षाद्यनतमत्वं तत्त्वम् (i.e. भावध्वनित्वम्)—“when any one of the thirty-three *vyabhicārins* enumerated by Bharata becomes manifested by the विभावs and अनुभावs pertaining to it, it is called भावध्वनि (as opposed to रसध्वनि which arises when any one of the eight or nine *sthāyins* is mainly suggested).” For रसाभास and भावाभास compare : ‘अनीचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रस-भावयोः’. For the concepts of भावोदय and भावसन्धि as alluded to in the expression ‘तत्प्रशान्त्यादिरक्रमः’ see *Locana* : ‘यद्यपि च रसेर्नैव सर्वं जीयति काव्यम्, तथापि तस्य रसस्यकथन-चमत्कारात्मनोऽपि कुतश्चिदंशात् प्रयोजकीभूतादधिकोऽसौ चमत्-

कारो भवति । तत्र यदा कश्चिदुद्भिन्नावस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भवति, तदा भावध्वनिः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्भ्रमस्या मनः ।
सा हत्तुं विदुर्माद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनी
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोयतिति कोऽयं विधिः ॥ १

अत्र हि विप्रलम्भरससङ्गावेऽपीयति वितर्काहयव्यभिचारिचमत्-
क्रियाप्रयुक्त आस्वादातिशयः । व्यभिचारिण उदयस्थित्यपाय-
निघर्मकाः । यदाह—‘विविधमाभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणः’
इति । तत्रोदयावस्थाप्रयुक्तः कदाचित् । यथा—

माते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथ शय्यामनुप्राप्तया
निध्यति परिवर्त्तनं पुनरपि प्रारब्धमुमङ्गोक्तम् ।
भूयस्तत् प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तकंदोल्लेखया
तत्त्वङ्गमा न तु पारितः स्तनभरः श्रद्धुं प्रियस्योरसः ॥

अत्र हि प्रणयकोपस्योग्जिगमिपर्येव मदवस्थानं न तु पारित इत्यु-
दयावकाशनिराकरणात्सदेवास्वादजीवितम् । १.. क्वचित्तु व्यभिचारिणः
प्रजनावस्थया प्रयुक्तचमत्कारः । १.. क्वचित्तु व्यभिचारिणः सन्धिरेव
चर्वणास्पदम् । १.. क्वचिद् व्यभिचार्यन्तराबलतैव विश्रान्तिपदम् ।
यथा—

क्वाकायं शशलदमण. क्व च कुल भूयोऽपि दृश्येन सा ।
दोषाणा प्रणमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्त मुसम् ।
किं यदमन्त्यपन्नमपा कृन्धिय स्वप्नेऽपि सा दुत्तनंभा
चेत न्त्रान्द्वयमुर्नेहि क. खलु युवा धनोऽपर घास्यति ॥ १

अथ हि वितर्कोत्सुखये मतिस्मरणे नङ्कादेन्ये घृतिचिन्तने परस्पर
बाध्यवायकभावेन द्वन्द्वगो भवन्ती पर्यन्ते नु चिन्ताया एव प्रधानता

1. Vikramadasi, Act IV.

2. Ibid, Act IV.

ददती परमास्वादस्थानम् । एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदय-
सन्धि-शबलत्वादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि ॥—
Op cit, pp 175 177

रस, भाव etc are called अक्रम (i.e. अक्रमव्यङ्ग्य) as the interval between the cognition of the विभाव's अनुभाव's etc on the one hand and that of the former, though it actually exists, is so small that it is quite imperceptible and can be easily reckoned as *nonest*. The negative particle (नञ्) in the term अक्रम conveys the idea of *smallness* (ईपदर्थ). Candidasa in his commentary on Mammata's *Lavyaprakasa* notes 'अक्रम इति नञ् ईपदर्थेऽज्ञेयतापरम् ।'—p 92 The negative particle नञ् has six different senses' Compare, 'तत्सादृश्य-मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थो यद् प्रतीतिता ॥'—Abhinavagupta here remarks that though रस, भाव etc are usually known as अक्रम, still that does not exclude them from the category of सलक्ष्यक्रमध्वनि. Under certain circumstances they might be classed with वस्तुध्वनि and अलंकार ध्वनि as falling under the latter. Compare 'यो रसादिरयं स एवाक्रमो ध्वनेरसमा न त्वक्रम एव स । [स]मत्वमपि तस्य कश्चिद् भवति । तदा चार्थशक्त्युद्भवानुस्वारूपभेदेति वक्ष्यते ॥—
Op cit, p 174 Usually as soon as we read a poem we become, as it were, *simultaneously* aware of the emotions (रस) etc. That is why they are called अक्रमव्यङ्ग्य. But in cases where there is a perceptible interval between the cognition of the expressed sense of a poem (consisting of such factors as विभाव's अनुभाव's etc) and that of the emotions suggested by it the latter might reasonably be regarded as instances of मल्लयनमव्यङ्ग्य¹

1 Compare सोऽयं निगदिन मर्षोऽपि रसादिभ्यो व्यङ्ग्यप्रपञ्च-
मूर्ते प्रकृत्य कतिपय प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिण्युद्भवमनमप्रभाव-
मन्तव्यमव्यङ्ग्यप्रतीत्येति हेतुमुच्यते । योवाप्यनमन्तव्यमन्तव्यप्रतीत्येति

स चाङ्गित्वेन ध्वनेरात्मा—रस etc constitute the soul of poetic art, subject to this important *proviso*, viz that they are *predominant* over all other elements and subservient to none. As Abhinavagupta remarks ननु किं सर्वदैव रसादिरर्थो ध्वने प्रकारः ? नेत्याह । किं त यदाऽङ्गित्वेन प्रधानत्वेनावभासमानः । एतच्च सामान्यलक्षणे 'गुणीकृतस्वार्थावित्यत्र यद्यपि निरूपितम् तथापि रसबदाद्यलवारप्रवाशनावकाशदानायानूदितम् ॥"—*Op cit* pp 174 75

TEXT

§ ८। उदानीं रसबदलं नारादलक्ष्यमथोतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो विषय इति प्रदर्श्यते—

वाच्यवाचकचास्त्वहेतूनां त्रिविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥४॥

रस भाव-तदाभास तत्प्रज्ञमलक्षणं मुख्यमर्थमनुसर्त्तमाना यत्र शब्दार्थालङ्कारा गुणादय परस्परं ध्वन्यपक्षया विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशः ॥

EXPOSITION

§ 8 In the preceding *karika* it has been hinted at that रस etc would be regarded as cases of ध्वनि only when they are predominant (अङ्गित्वेन) and all other elements like the poetic figures (अलङ्काराः) belonging both to वाच्य and वाचक are subordinate. The present *kārika* explicitly states what was implicit in the preceding *kārika* with a view to differentiating a case of रसध्वनि proper which is अमलदयत्रम from

अपदिश्यते । यत्र तु विचारवद्य प्रकरणम् उग्रया वा विभावाभ्यन्तरे मामदी विलम्बादीनां चमत्कृतोर्मायमिति मलक्षयमोक्षय भवति ॥—*Rasagan* *gudhara* p 129 See also *Dhvanyāloka* 1/111 on the verse एवमादिनि देवयो — (*Humara* VI 84) and "*Locana* thereon (*Uddyota* II p. 243)

रसवत् etc. which are no more cases of ध्वनि than such common figures of speech as उपमा, अनुप्रास etc. In instances of रसवत्, प्रेयस्, ऊर्जस्विन्, etc. रस, भाव etc are comprehended no doubt, but all the same they only serve to enhance the beauty of the expressed sense just as poetic figures like अनुप्रास, उपमा etc. beautify the words and ideas to which they belong. But in a case of रसध्वनि (भावध्वनि etc.), it is the aesthetic emotion that occupy all our conscious activities, while the expressed sense and the various figures of speech dwindle into insignificance, and merge their individualities towards the highest end in view—viz. the suggestion of the aesthetic emotion, so that the individual charms of the particular figures of speech are not relished apart from the aesthetic relish, or as in any way surpassing it. This, however, is not the case in instances of रसवत्, प्रेयस् etc., and as such they can never be regarded as रसध्वनि, भावध्वनि, etc. While in the latter रस (भाव etc) is the soul (अङ्गिन्), in the former it is in the position of a mere constituent element (अङ्ग), and that makes all the difference. Compare :

*Locana : “ननु अङ्गित्वेनावभासमान इत्युच्यते । तत्राङ्गत्वमपि किमस्ति रसादेर्येन तन्निराकरणाय एतद्विशेषणमित्यभिप्रायेण उपक्रमते—इदानीम् इत्यादिना । अङ्गत्वमस्ति रसादीना रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितालकाररूपतायामिति भावः । अनया च भङ्गा रसवदादिष्वलकारेषु रसादिध्वनेर्नान्तिर्भाव इति सूचयति । पूर्वं हि समासोक्त्यादिषु वस्तुध्वनेर्नान्तिर्भाव इति दर्शितम् । वाच्यं च वाचकं च तच्चाक्षयहेतवश्चेति द्वन्द्वः । वृत्तावपि शब्दाश्च अर्थाश्च अलकाराश्चेति ‘द्वन्द्वः ॥’—*Op cit*, p 180 “*Pradipa* too remarks :—

“एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलकारव्यपदेशं लभन्ते । ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः, रसभावाभासो ऊर्जस्वि,

भावशान्तिः समाहितः—इत्यस्त्येव पूर्वोपामलंकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु । तत् कथमेतदुच्यते इति चेत् । यद्यन्यवचनं विना मद्वचसि नादरस्तर्हि कश्चित् प्रेक्षावानवस्य ब्रूयात् 'रसादिना तुल्यन्यायत्वात्' इति ।”^१

TEXT

६ । प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥५॥

यद्यपि रसवदलंकारस्यान्यैर्दर्शितो विषयस्तथापि यस्मिन् काव्ये प्रधानतयाऽन्योऽर्थो वाक्यार्थोभूतस्तस्य चाङ्गभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य विषया इति मामग्नीन पक्षः । तद्यथा चाहुषु प्रयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वोऽपि रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते ॥

EXPOSITION

§ 9 In the present *kārikā* the *Dhvanīkara* expresses his own opinion concerning the true nature of the figures of speech रसवत् etc. When रस, भाव etc. are subordinate to some other element in poetry—whether it be वाक्यार्थ or some other व्यङ्ग्यार्थ, we get the figures of speech रसवत् etc., instead of रसध्वनि etc. Thus the figures of speech रसवत् etc. are instances of अपराङ्ग variety of गुणोभूतव्यङ्ग्य just as समासोक्ति पर्यायोक्ति etc. have been shown to be the instances of the same category on account of the suggested sense (viz वस्तु) being subservient to the expressed sense. Compare ‘अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थोभूतस्य) अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा । .. एते च रसवदालंकाराः ॥’—*Ādya-apraśāsa*, Chap. V.

यद्यपि रसवदलंकारस्य मामग्नीन पक्षः —The treatment of

1. Compare Rūpyaka's *Ālankāraśāstra* - “भावोदयो भावगन्धिभाववर्धना च पूरकलकाराः । एते च पुनश्च रसवदादिभ्यो निन्ताः । एतद्विषयान्न च उद्भवादिभिरेषां पूरकलकारस्य न भवति । रसात् ॥” —*Op cit*, pp 100-91

the figures of speech रसवत् etc as found in the works of the *Dhvani* school varies from that as recorded in the works of the earlier authors like Bhamaha, Udbhata, Daṇḍin and others रसवत् as defined by the ancients does not in any way differ from रसध्वनि of the followers of the *Dhvani* school, i.e. according to them in रसवत्, the sentiments like शृङ्गार, वरुण etc are primarily developed which is just the case in रसध्वनि as well. But the view of the *Dhvani* theorists does not correspond with this position of the ancients with regard to रसवत् etc. According to the *Dhvanīkara* and his followers *rasa* etc, when primarily developed (अभिव्यक्त), can never be regarded as mere embellishments (अलंकार) and classed in the same rank with the ordinary figures of speech like उपमा, अनुप्रास etc. They are the very soul (आत्मा) of poetry and excel in charm all other poetic elements like गुण, अलंकार, रीति etc. Without *rasa* poetic art is like a human body without a soul, howsoever adorned it might be with precious ornaments. But when रस etc are not primarily relished but made subservient to the expressed sense or some other suggested sense (व्यङ्ग्यार्थ), they cannot claim to be reckoned as the soul as in the previous variety but are regarded as mere figures of speech. This change in outlook accounts for the difference between the respective treatments of the ancients and the moderns (viz. the *Dhvanīkara* and his followers) with regard to the figures of speech रसवत्, प्रेय etc. The view that sentiments like शृङ्गार etc when primarily developed constitute the soul of a *kavya* had not yet dawned upon the predecessors of the *Dhvanīkara*, and this lack of scientific outlook was responsible for their muddled opinion. Pratiharenduraja in his commentary on Udbhata's *Kavyalankāra Sara Saṅgraha* succinctly hints at this problem without any comments thereon. Compare —

“रसाना भावाना च काव्यशीभातिशयहेतुत्वात् किं व्यालकारस्त्वम्
उत काव्यजीवितत्वंम् इति न तावद् विचार्यते ग्रन्थगौरवभयात् ।
रममाविस्वरूप चात्र न विवेचितमप्रकृतत्वाद् बहुवक्तव्यत्वाच्च ॥”
Op cit, p 54

We might quote however the following extract from the same work as it is highly illuminating and has a good deal of bearing on the present issue —

लक्ष्ये तु अलकाररहितमपि नवलगुणनत्क्रियमाणशब्दार्थशरीर
काव्य दृश्यते । यथा अमरकस्य कवेरनिबद्धशृङ्गाररसस्य दी ६लोक —

‘कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितान्तर— इति ।’

न खलु अत्रार्थालकार कश्चित् परिदृश्यते । अथ माधुमीजोभ्या
परिवृ हितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात् काव्यरूपता ननु चानापि
ईर्ष्याविप्रलम्भ-विरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्या स्वतिरोधानेनोपकृत
सभागशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धस्तद्योगाच्च रसवत्त्वम-
लकारो न विध्यति ॥ तत् कथमत्र निरलकारता उक्ता ।
उच्यते । न खलु काव्यस्य रसाना च अलकारालकारभावः । कि-
तु आत्मशरीरभावः । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिता , शब्दार्थो-
च शरीररूपतया । यथा हि आत्माधिष्ठित शरीर जीवतीति
व्यपदिश्यते, तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेश-
क्रियते । तस्माद् रसाना काव्यशरीरभूतशब्दार्थविषयतयाऽऽत्मत्वेना-
वस्थानं न स्वलकारतया । रसामिव्यक्तिश्च यथायोग माधुमी-
जोभ्या तारतम्येनावस्थिताभ्यामुपवृ हितो योऽसौ प्रसादात्मा गुणस्तेन
क्रियते । अतोऽत्र विप्रलम्भशृङ्गारोपवृ त्तस्य समोगशृङ्गारस्य सगुण
काव्यात्मत्वेनावस्थानं, न तु काव्य प्रति अलकारतयेति युक्तमुक्तम्
— ‘निरलकारमपि काव्य सगुण दृश्यते’ इति । एव रसान्निरपु-
त्रावेपु रसभावाभासेषु च वाच्यम् । तदाह —

“रसाद्यधिष्ठितं काव्यं जीवद्रूपतया यतः ।

कथ्यते तद्वसादीनां काव्यात्मत्वं व्यवस्थितम् ॥” इति॥

यत्तु रसादीनां पूर्वमलंकारत्वमुक्तं तदेवंविधभेदाविवक्षया ॥—*Op.*

cit., pp. 82-83. Compare Abhinavagupta's commentary :

अन्यत्रेति—रसस्वरूपे वस्तुमात्रेऽलंकारतायोग्ये वा । मे मतिरित्य-

न्यपक्षं द्रष्टव्यत्वेन हृदि निधाय अभीष्टत्वात् स्वपक्षं पूर्वं दर्शयति

“तथापीति । स हि परदर्शितो विषयो भाविनीत्या नोपपन्न इति

भावः । यस्मिन् काव्ये इति स्पष्टत्वेनासङ्गतं वाक्यमित्यं योजनी-

यम् । यस्मिन् काव्ये ते पूर्वोक्ता रसादयोऽङ्गभूता वाक्यार्थीभूतश्चा-

न्योऽर्थः, चशब्दस्तुशब्दस्यार्थः ; तस्य काव्यस्य सम्बन्धिनो ये रसादयो-

ऽङ्गभूतास्ते रसादेरलंकारस्य विषयाः, स एवालंकारशब्दवाच्यो

भवति योऽङ्गभूतः, न त्वन्य इति यावत् ॥”—*Op. cit.*, p. 191.¹

तद्यथा.....दृश्यन्ते—The construction of this sentence is

somewhat involved. Abhinavagupta explains it in two

different ways : “अत्रोदाहरणमाह—तद् यथेति । तदित्यङ्गत्वम् ।

यथाऽत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे, तथाऽन्यत्रापीत्यर्थः । भामहामिप्रायेण

चाटुषु प्रयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वेऽपि रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्त इतीद-

मेकं वाक्यम् । भामहेन हि । गुरुदेव-नृपति-पुत्र-विषयप्रीतिवर्णनं

प्रयोऽलंकार इत्युक्तम् । तत्र प्रेयानलंकारो यत्र सः प्रयोऽलंकारोऽलं-

करणीय इहोक्तः । न तु अलंकारस्य वाक्यार्थत्वं युक्तम् । यदि वा

वाक्यार्थत्व-प्रधानत्वं, चमत्कारितेति यावत् । उद्भटमतानुसारिणस्तु

भङ्गत्वा व्याचक्षते । चाटुषु चाटुविषये वाक्यार्थत्वे, चाटूनां वाक्या-

र्थत्वे, प्रयोऽलंकारस्यापि विषय इति पूवणं सबन्धः । उद्भटमते हि

1. Compare the following verse quoted by Jayaratha

anonymously in his *Vimarsinī* on Rūpyaka's *Alonikāraśarvasya* :

“यदाहुः—‘प्रधानता यत्र रसादयो गता रसो रसादिष्वनिगोचरो भवेत् । भवन्ति ते यत्र रसादिषोषका रसाद्यलंकारदशा हि सा पृथक् ॥ इति ॥”—*Op. cit.*, p. 180.

मावालकार एव प्रेय इत्युक्तः, प्रेम्णां भावानामुपलक्षणम् । न केवलं रसत्रयदलकारस्य विषयो भावत् प्रेयः प्रभृतेरपि—इत्यपि-शब्दार्थः । रसवच्छब्देन प्रेयःशब्देन च सर्वं एव रसवदाद्यलंकारा उपलक्षिताः । तदेवाह—रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते इति उक्तविषय इति शेषः ॥'—
Locana, p. 192.

TEXT

§ १० । स च रसादिरलंकारः शुद्धः सद्दीर्घो वा । तत्राद्यो यथा—

किं हास्येन न मे मयास्यसि पुनः प्राप्तधिराह दर्शनं
 केयं निष्करुण । मन्त्रासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
 स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् म्रियतम-न्यासक्त-कण्ठग्रहो
 बुद्धः । रोदिति रिक्तबाहुबलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥

—इत्यत्र कवण-रसस्य शुद्धस्याङ्गभावात् स्पष्टमेव रसवदलंकारसंज्ञम् । एवमेव विधे विषये रसान्तराणां स्पष्ट एवाङ्गभायः ।

सद्दीर्घो रसादिरङ्गभूतो यथा—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः मसभमभिहतोऽप्याददानोऽश्रुकान्तं
 गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
 आलिङ्गन् योऽवधूतस्तिष्ठुर्युवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
 कामोवाद्राभिरायः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराम्निः ॥

—इत्यत्र त्रिपुररिपुमभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविमलम्भस्य श्लेषसहितस्याङ्गभाव इति, एवंविध एव रसवदाद्यलंकारस्य न्याय्यो विषयः । अत एव च ईर्ष्याविमलम्भकरणयोरङ्गत्वेन व्यवस्थानात् समावेशो न दोषः । यत्र हि रसस्य वाक्यार्थोभावस्तत्र कथमलंकारसम् ? अलंकारो हि चास्तद्देतुः मसिद्धः । न त्वसावात्म्यवान्मनश्चारुवदेतुः ॥

EXPOSITION

§ 10. स च... सद्दीर्घो वा—Now रस etc. might become

an अलंकार unmixed (शुद्ध) with other figures of speech, or they might be mixed (सङ्कीर्ण) with other figures of speech or रस as well. Cf. 'शुद्ध इति—रसान्तरेणाद्भूतेनालङ्कारान्तरेण वा न मिथ, आमिश्रस्तु सङ्कीर्ण'—*Locana*, p. 193. As an instance of the first variety, Ānandavardhanā cites the verse—'किं हास्येन—' etc. Here the poet eulogises the royal patron and depicts the sad plight of the ladies of the rival kings only to bring into bolder relief the glory and valour of his patron. Thus it is a case of चाटु (praise) to which करुण-रस (tragic emotion) is made subordinate. It is an instance of the शुद्ध variety since there is no other figure of speech besides the रसवत् (i.e. करुणरस as गुणीभूत). The following extract from *Locana* is very illuminating—“अत्र शोकस्यापिभावेन स्वप्नदर्शनोद्दीपितेन करुणरसेन चर्च्यमाणेन सुन्दरीभूतो तरपतिप्रभावो भातीति करुण शुद्ध एवालंकारः । न हि त्वया रिपवो हता इति यादृगनलकृतोऽप्य वाक्यार्थस्तादृगयम्, अपि तु सुन्दरतरुभूतोऽप्य वाक्यार्थः, सौन्दर्यं च करुणरसकृतमेवेति । चन्द्रादिना वस्तुना यथा वस्त्वन्तर यदनाद्यलक्रियते, तदुपमितत्वेन चारुतयाऽवभासात् तथा रसेनापि वस्तु वा रसान्तर वा उपस्कृतं सुन्दरं भाति, इति रसस्यापि वस्तुन इवालंकारत्वे को विरोधः ? ननु रसेन किं कुर्वता प्रकृतोऽर्थालक्रियते, तर्हि उपमयाऽपि किं कुर्वत्याऽलक्रियते । ननु तयोपमीयते प्रस्तुतोऽर्थः । रसेनापि तर्हि सरसीक्रियते सोऽर्थ इति स्वसवेद्यमेतत् । तेन यत् केचिदचूचुदन्—अथ रसेन विभावादीना मध्य किमलङ्क्रियत, इति तदनभ्युपमपराहतम् । प्रस्तुतार्थस्य अलंकार्यत्वेनाभिधानात् ॥ १—*Op cit* p. 194

क्षिप्तो हस्तावलग्न शराग्निः—This is *Amarusataka*, v. 2. Here too the poet's primary object is to edify the divine prowess of Siva, the slayer of the demon Tripura. But he introduces the *erotic emotion* (मृङ्गार) as suggested by the expression कामीवार्द्रापराध, with a view to rendering the

description more effective. The expressions used here to qualify शराग्निः and कामी are all paronomastic (श्लिष्ट) and as such yield a double sense, one to be construed with शराग्नि. and the other with कामी. Thus here we have करुण-

रस as अङ्ग (subordinate) to त्रिपुररिपुप्रभावाविशय along with the figure of speech श्लेषोपमा (i.e. उपमा based on श्लेष). So it is an instance of the सङ्कीर्ण variety. Compare : 'क्षिप्त इति । कामिपक्षेऽनादृतः, इतरत्र घृतः । अवधूत इति न प्रतीप्सितः प्रत्यालिङ्गनेन इतरत्र सर्वाङ्गघूतनेन विक्षराकृतः । साधुत्वमेकदेश्यया अन्यत्र निष्प्रत्याशतया । कामीवैत्यनेनोपमानेन श्लेषानुगृहीतेनेप्यविप्रलम्भो य आकृष्टस्तस्य श्लेषोपमासहितस्याङ्गत्वम्, न केवलस्य । यद्यप्यत्र करुणो रसो वास्तवोऽप्यस्ति तथापि स तच्छारत्वप्रतीत्यं न व्याप्रियते इत्यनेनाभिप्रायेण 'श्लेषसहितस्य'-इत्येतावदेवावोचत्, न तु करुणसहितस्येत्यपि ॥"—*Op. cit.*, pp. 195-96.

अत एव च ....न दोषः—Now, it might be contended that as शृङ्गार and करुण are mutually antagonistic sentiments, it is an offence against the norms of poetic criticism to introduce them together in the same verse. To this Ānandavardhana replies that this contention would have some force if शृङ्गार and करुण had both been equally predominant (तुल्य-प्रधान) But as neither of them is predominant, both being subservient to the poet's devotion towards Śiva (देवविषयक रतिभाव), which is the principal theme of the verse, the antagonism disappears, since it cannot subsist between two subordinates. Compare :—

“विवक्षिते रमे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।

वाच्यानामङ्गभाव वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥”

—*Dhanyāśoka*, III. 20

—on which the *Vṛtti* runs as follows : “इयं चाङ्गभावप्राप्तिरस्या

यदाधिकारिकत्वात् प्रधान एकस्मिन् वाक्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा पर-
स्परविरोधिनोर्द्वयोरङ्गभावगमनं तस्यामपि न दोषः । यथोक्तं—
'क्षिप्तो हस्तावलग्न' इत्यादौ । कथं तथाविरोध इति चेत्,
द्वयोरपि तयोरन्यपरत्वेन व्यवस्थानात् । अन्यपरत्वेऽपि विरोधिनो
कथं विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते—विधौ विद्वत्समावेशस्य
दुष्पक्ष नानुवादे । यथा—

“एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं नमाचर ।

एवमाशाग्रहस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥”

—इत्यादौ ।¹ अत्र हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन समावेशो न
विरोधस्थानेहापि भविष्यति । श्लोके ह्यस्मिन् ईर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गार-
करुणश्चतुर्न विधीयमानत्वम् । त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थ-
रसात् तदङ्गत्वेन च तयोर्व्यवस्थानात् ॥—*Op. cit.*, pp 369 71.

TEXT

§ ११ । तथा चायमत्र संक्षेपः—

रसभावादितातृपर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतोनां सर्वासामलङ्कारस्वसाधनम् ॥

तस्माद् यत्र रसादयो वाक्यार्थभूताः स सर्वः न रसादेरलं-
कारस्य विषयः; स ध्वनेः प्रभेदः, तस्योपमादयोऽलङ्काराः । यत्र
तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थभावे रसादिभिरुत्तनिष्पत्तिः
क्रियते, स रसादेरलङ्कारताया विषयः ॥

x Compare *“Locana”* : “क्रीडाङ्गत्वेन ह्यत्र विरुद्धात्मार्थानामभि-
धानमिति राजनिकटव्यवस्थापिताततायिद्वयन्यायेन विरुद्धात्मानामपि अन्यमुख-
प्रेक्षितापरतन्त्रीकृतानां श्रोत्रेण क्रमेण स्वात्परामर्शेऽप्यविधायिताम् का कथा
परस्पररूपचिन्तायामिति येन विरोधः स्यात्”—*loc cit* Govinda
Thakkura in his *“Pradipa”* too makes use of a similar maxim
in a similar context : “अत्र चाटुने या राजविषया रतिस्तत्र करुणशृङ्गारा-
वृत्तावपि साक्षादङ्गमिति तन्निर्वाहणैकव्याकुलयोरेव राजकार्योत्तमोरिव भट्टमो
सहजतो विरोधोऽपि न दोषाय ॥—*Op. cit.*, p. 272

EXPOSITION

§ 11. An *alanikāra* can be properly so called, when it is introduced with a view to enhancing the ultimate aesthetic relish. As ordinary figures of speech like उपमा etc. ultimately serve to render more effective the aesthetic charm, (रसास्वाद) which is the soul, they can be properly regarded as *alanikāras* (अलङ्कृत्यते अनेन इति अलङ्कारः). So, too, judging by the same standard, when a particular sentiment (रस) is introduced in such a way that it heightens the beauty of the principal element—whether it be वस्तु or रस, it can be properly recognised as one of the many figures of speech. Compare *Locana* :—“अथ भावः—उपमादीनामलङ्कारत्वे यादृशी वार्ता तादृश्येव रसादीनाम् । तदवश्यमन्येनालङ्कार्येण भवितव्यम् । तच्च यद्यपि वस्तुमात्रमपि भवति, तथापि तस्य पुनरपि विभावादि-रूपतापर्यवसानाद् रसादितात्पर्यमस्येव इति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्म-भावः । तदुक्तं—रसभावदितात्पर्यमिति । तस्येति । प्रधानस्यात्म-भूतस्य । एतदुक्तं भवति—उपमा यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलङ्कियते, तथापि तस्य तदेवालङ्करणं यद् व्यङ्ग्यार्थाभिव्यञ्जनसामर्थ्याधानम् इति वस्तुतो ध्वन्यात्मवालङ्कार्यः । कटक-केयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन आत्मैव तत्तत्त्वितवृत्तिविशेषोचित्यमूचनारम-तयालङ्कियते । तथाहि—अचेतनं शवशरीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति, अलङ्कार्यस्याभावात् । यतिशरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भवति, अलङ्कार्यस्यानीचित्वात् । न हि देहस्य किञ्चिदनोचित्यम् इति वस्तुत आत्मवालङ्कार्यः, अहमलङ्कृत इत्यभिमानात् ॥”—*Op. cit.*, pp. 197-98.

तस्माद् यत्र....रसादेरलङ्कारताया विषयः—In this passage the *Vrttikāra* sums up all that has been stated in the preceding sections with regard to the difference between रसध्वनि etc. on the one hand and रस etc. as figures of speech

(अलंकार) on the other. Cf: “रसादेरलंकारताया इति व्यधिकरणपण्ठी । रसादेर्यालंकारता तस्याः स एव विषयः । एतदनुसारेणैव पूर्वत्रापि वाक्ये योज्यम्, रसादिकर्तृकस्यालंकरणक्रियात्मनो विषय इति ।”—*loc. cit.*

TEXT

§ १२ । एतं ध्वनेरुपमादीनां रसबदलंकारस्य च विभक्त-
विषयता भवति । (यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो
रसादालंकारस्य विषय इत्युच्यते, तर्हि उपमादीनां प्रधिरल-
विषयता निर्विषयता वाऽभिहिता स्यात् । यस्मादचेतनवस्तुवृत्ते
वाक्यार्थीभूते पुनश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनया यथाकथंचिद्
भवितव्यम् ।) अथ सत्यामपि तस्यां यत्राचेतनानां वाक्यार्थी-
भावो नासौ रसबदलंकारस्य विषय इत्युच्यते, तन्महतः काव्य-
प्रबन्धस्य रसनिधानभूतस्य नोरसत्वमभिहितं स्यात् । यथा—

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणि-रसना

विकर्पन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो

नदीरूपेणैयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥

यथा वा—

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

चिन्तामीनमिवाश्रिता मधुकृतां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥

यथा वा—

तेषां गोपवधूविलासमुद्भूतां राधारहःसाक्षिणां

क्षेमं भद्रं कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम् ।

विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना

ते जाने जरठाभवन्ति विगलन्नीलत्पिपः पट्टवाः ॥

—इत्येवमादौ विषयेऽचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि चेतनवस्तु-
वृत्तान्तयोजनाऽस्त्येव । अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनाऽस्ति
तत्र रसादिरलंकारः । तदेवं सति उपमादयो निविषयाः
प्रविरलविषया वा स्युः । यस्मान्नास्त्येवासौ अचेतनवस्तु-
वृत्तान्तो यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्ति, अन्ततो विभाव-
त्वेन । तस्मादङ्गत्वेन च रसादीनामलंकारता । यः पुनरद्री रसो
भावो वा सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरात्येति ॥

EXPOSITION

§ 12. If the view of the *Dhvani*-theorists, as stated above, regarding the characteristics of the figures of speech etc. be accepted, we are able to properly demarcate the respective spheres of ध्वनि—where रस etc. are predominantly suggested and primarily developed, of the figures of speech like उपमा etc., and lastly of रसवत्, प्रेयः etc. If, however, following the ancients we do not differentiate रसध्वनि proper (viz. where the æsthetic emotion is principally developed) from रसवत्, where the emotion is subordinate to the expressed sense or some other suggested sense, and bring them both under the same head रसध्वन्, it becomes difficult to find out independent instances of उपमा etc. For, in every instance, उपमा etc. would be found to be mixed up with रसवत् etc., in which case a new figure of speech, viz. ससृष्टि or संकर would arise as a result of the commixture. (Vide Uddyota 1. See § 36), and would thus rob उपमा etc. of their independent existence Compare "*Locana* : 'एवमिति । बन्धुध्वनेन विषय-विभागेनेत्यर्थः । उपमादीनामिति । यत्र रसमालम्ब्यता रसान्तरं चाङ्गभूतं नास्ति तत्र गुढा एवोपमादयः । तेन ससृष्ट्या नोपमादीनां विषयाग्रहार इति भावः ॥"—*Op. cit.*, p. 193.

यदि तु....नवितङ्गम्—In this passage the author refutes

the position of the opponents of the *Dhvani*-school whose views had been covertly hinted at in the *Kārikā* in the expression 'मे मतिः'—'मे मतिरित्यनेन यत् परमतं सूचितं तद्दूषणमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना ।'—*Locana*. The opponents might argue that the contention of the *Dhvani*-theorists—viz. that there would be no exclusive sphere left for figures of speech like उपमा etc. if रसवत् etc. are not explained in the way already shown above is groundless. For, not every case of उपमा is mixed up with रसवत्, as the *Dhvani*-theorists would have it, so that संसृष्टि would be inevitable. The foremost condition of रसवत्, as conceived by the ancients, is that *permanent feelings* like रति etc. alone, when properly developed, become aesthetic emotions. Now, where inanimate objects like *rivers, mountains, or forests* etc. are primarily described (वाक्यार्थीभूत), there cannot be any possibility of the figure of speech रसवत्, since रति etc. cannot inhere in inanimate things, as they are exclusive attributes of conscious and living organisms. Such cases can be reasonably regarded as instances of pure उपमा etc. If there be any, the possibility of संसृष्टि or commixture being ruled out *ipso facto* as रसवत् is psychologically as well as logically absurd on the above grounds. Compare : "परस्य चायमादायः—अचेतनानां चित्तवृत्तिरूपरसाद्यसम्भवात् तद्वर्णने रस-यदलंकारस्य अनाशङ्क्यत्वात् विभक्त एव उपमादीनां विषय इति ॥"—*Locana*. The author refutes this contention as follows : True, that inane objects like *hills and rivers* are devoid of conscious activities and *permanent mental states* consequent thereupon, and as such *apparently* there can be no possibility of the figures of speech रसवत् etc. when they are primarily described. Yet, in almost all such cases, if properly analysed, we would be able to detect at least some touch of human and conscious elements brought in through the aid of one or other of the numerous figures of speech, and as a

result we would be again led perforce to recognise the existence of the figure of speech रसवत्, so that the final result would be रससृष्टि due to the commixture of रसवत् etc with the figures of speech like उपमा etc

अथ सत्यामणि अमिहित न्यात्—If, again, to save the position the existence of रसवत् as an अलंकार be denied even though there be the apprehension of *human elements*, we must have to admit that most of the poetic creations describing as they do natural phenomena which are *per se* utterly devoid of the capacity of aesthetic relish would have to be regarded as नीरस. But such a contingency cannot arise if the position of the Dhvani theorists be accepted. For, the absence of the रसवत् अलंकार does not render a poetic art नीरस, but the lack of the capability of suggesting *emotions* (रसध्वनि) in the reader's mind makes a poem नीरस. And, as in the instances under consideration there is रसध्वनि, there can be no disadvantage in the way of regarding them as सरस. Compare 'नीरससमिति—यत्र हि रमस्तथावश्य रसवदलंकार इति परमतम् । सती न रमवदलंकारश्चेत् नूनं तत्र रसो नास्तीति परमताभिप्रायान् नीरसत्वमुक्तम् । न त्वस्मान् रसवदलंकाराभावे नीरसत्वम् अपि नु ध्वन्यात्मभूतरसाभावे, तादृक् च रसोऽनास्त्येव ॥'—'Locana, pp 200-201

इत्येवमादौ . अस्त्येव—In the illustrations cited though inanimate objects are primarily described by the poet, the human element is still in the background 'वद्वमिरुदाहरणं-मंहतो भूमय प्रवक्ष्यस्येति यद्वचनं तत्सूचितम्'—'Locana अथ .. अन्ततो विभावनेन—If, to avoid such a contingency it be argued that when human elements are present there will be रसवत् अलंकार even though inanimate objects are primarily described, the other problem would remain unsolved as the sphere of उपमा etc would be completely encroached upon by रससृष्टि.

For, in every work of art there must be some human element present, however predominantly descriptive it might be of unconscious phenomena of nature. Compare :— “अथेत्यादि— नीरसत्वमत्र मा भूदित्यभिप्रायेणेति शेषः । ननु यत्र चेतनवृत्तस्य सर्वथा नानुप्रवेशः स उपमादेर्विषयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यस्मादित्यादि । अन्तत इति । स्तम्भपुलकाद्यचेतनमपि वर्ण्यमानमनुभावत्वाच्चेतन-माक्षिपत्येव तावत्, किमत्रोच्यते । अतिजडोऽपि चन्द्रोद्यानप्रभृतिः स्वविश्रान्तोऽपि वर्ण्यमानोऽवर्ण्यं चित्तवृत्तिविभावतां त्यक्त्वा काव्येऽ-नाप्त्येय एव स्यात्, शास्त्रेतिहासयोरपि वा ॥” —^o*Locana*, pp. 203-204. Compare on this point the following verse from Dhanañjaya's *Daśarūpa* : “रम्य जुगुत्सितमुदारमथापि नीचमुग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु । यद्वाऽप्यवस्तु कविभावेकभाष्यमान तन्नास्ति यत्र रसभावमुपैति लोके ॥” —*Op. cit.*, IV. 85. The following extract from Rūpyaka's *Alaṅkārasarvasva* should be consulted in this connexion as it clearly brings out the difference between the respective positions of the ancients and the moderns with regard to the figures of speech रसवत्, प्रेयस् etc. —

रस भाव तदाभास तत्प्रशमानां निबन्धेन रसवत्-प्रेय-ऊर्जोस्त्रि-समाहितानि ॥ [उदात्ते महापुरुषचरितस्य चित्तवृत्तिरूपत्वात् चित्त-वृत्ति-विशेष-स्वभावत्वाच्च रसादीनामिह तदलंकाराणां प्रस्तावः, अत एव चत्वारोऽलंकारा युगपत् लक्षिताः । तत्र विभावानुभाव-व्यभिचारिभिः प्रकाशितो रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः । भावो विभावानुभावाम्या सूचिनो निर्वोदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदाः । देवादि-विषयश्च रत्यादिर्भावः । तदाभासो भावाभासश्च । आभासत्वमविषय-प्रवृत्त्याजोपित्यम् । तत्प्रशम उक्तप्रकाराम्या निवर्तमानत्वेन प्रशाम्यदवस्था । तत्रापि रसस्य परिविश्रान्तिरूपत्वात् सान सभयति इति परिनिष्ठभेदविषयो द्रष्टव्यः । एषामुपनिबन्धरूपेण रसवदा-दयोर्जकाराः । रमो विद्यते यत्र निबन्धे व्यापारात्मनि तत् रगवत् ।

प्रियतर प्रयो निबन्धनमेव द्रष्टव्यम् । एवम् ऊर्जो बलं विद्यते यत्र तदपि निबन्धनमेव । अनीचित्यप्रवृत्तत्वादन चलयोः । समाहितं परिहारः । स च प्रकृतत्वाद्भुक्भेदविषयः प्रशमापस्पृश्याः । तत्र यस्मिन् दर्शने वाक्यार्थभूता रसादयो रसबदलंकारः, तत्राङ्गभूत-रसादिविषये रसबदाचलंकारः द्वितीय उदात्तालंकारः । यन्मते तु अङ्गभूतरसादिविषये रसबदाचलंकारः, अन्यस्य रसादिष्वनिना व्याप्नत्वात्, तत्र उदात्तालंकारस्य विषयो नावगम्यते, तद्विषयस्य रसबदादिना व्याप्नत्त्वम् ॥—*Op. cit.*, pp. 182-86.

Kuntaka, in his *Vakroktijivita*, does not regard रसवत् as a separate figure of speech at all, and criticises his predecessors including even the *Dhvanyākāra* for holding such a view. According to him the designation रसवत् is quite a misnomer inasmuch as the possessive suffix मतुप् is unmeaning and misleading even. We quote below selected portions of the *Vṛtti* on *Vakroktijivita* for the convenience of readers :—

“..इदानीं रसात्मनः प्रधानचेतनपरिस्पन्दवर्ण्यमानवृत्तेरलंकार-कारान्तराभिमतमलंकारता निराकरोति—

“अलंकारो न रसवत् परस्वाप्रतिभासनात् ।

स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासङ्गतेरपि ॥

..तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् सर्वेषामेवालकृतीनां सत्कविवाक्यानां मिदमलंकार्यमिदमलंकरणम् इत्यपोद्धारविहितो विविक्वभावः सर्वस्य कस्यचित् प्रभातुश्चेतसि परिस्फुरति । रसबदलंकारवत् इति वाक्ये पुनरग्रहितचेतनोऽपि न किञ्चिदेतदेव ब्रूयामहे । तथा च—यदि शृङ्गारादिवैव प्राधान्येन वर्ण्यमानोऽलंकार्यस्तदन्येन चेन्नचित् अलंकरणेन भवितव्यम् । यदि या सत्स्वरूपमेव तद्विदाह्लादनियन्धनत्वादलंकरणमिदमन्यते, तथापि तद्व्यतिरिक्तमन्यदलंकार्यंतया प्रकाश-

x. ध्वन्यभावजातिं मने इत्यर्थः—Jayaratha's *Īmārsūnī* thereon.

नीयम् । तदेवंविधो न कश्चिदपि विवेकश्चिरन्तनालंकारकाराभि-
मते रसवदलंकारलक्षणोदाहरणमार्गे मनागपि विभाव्यते । ..अत्रैव
..उपक्रमते—शब्दार्थासङ्गतेरपि । शब्दार्थयोरभिधानाभिधेययोरस-
मन्वयान्ध रसवदलंकारोपपत्तिर्नास्ति । अत्र च रसो विद्यते तिष्ठति
यस्येति मत्प्रत्ययविहिते तस्यालंकार इति पष्ठीसमासः क्रियते, रस-
वांश्चासौ अलंकारश्चेति विशेषणसमासो वा । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—
रसव्यतिरिक्तमन्यत् पदार्थान्तरं विद्यते यस्यासौ अलंकारः । काव्य-
मेवेति चेत्, तत्रापि तद्व्यतिरिक्तः कोऽसौ पदार्थो यत्र रसवदलं-
कारव्यपदेशः सावकाशता प्रतिपद्यते ? विशेषातिरिक्तः (?)
पदार्थो न कश्चित् परिदृश्यते यस्तवानलंकार इति व्यवस्थितिमासा-
दयति । तदेवमुक्तलक्षणे मार्गे रसवदलकारस्य शब्दार्थसङ्गतिर्न
कदाचिदस्ति । .....अथवा चेतनपदार्थगोचरतया रसवदल-
कारस्य, निश्चेतनवस्तुविषयत्वेन चोपमादीनां विषयविभागो व्यवस्था-
प्यते, तदपि न विद्वज्जनानां विदधाति । यस्माद् अचेतनानामपि
रसोद्दीपनसामर्थ्यसमुचितसत्कविसमुल्लिखितसौकुमार्यसरसत्वादुपमा-
दीनां प्रविरलविषयता निर्विषयत्वं वा स्यादिति शृङ्गारादिनिष्यन्द-
सुन्दरस्य सत्कविप्रवाहस्य च नीरसत्वं प्रसज्यते इति प्रतिपादितमेव
पूर्वसूचिभिः । यदि वा वैचित्र्यान्तरमनोहासितया रसवदलकारः
प्रतिपाद्यते, यथाभियुक्तैस्तरेवाभ्यधायि—

प्रधानेऽभ्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ॥

यत्रान्यो वाक्यार्थः प्राधान्यादलंकार्यंतया व्यवस्थितस्तस्मिन् तदङ्ग-
तया विनिवध्यमानः शृङ्गारादिरलंकारतां प्रतिपद्यते । यस्माद् गुण-
प्रधानभावाभिव्यक्तिपूर्वमेवविषयविषये विभूष्यते भूषणविवेकव्यविन-
वज्जम्भते । ....

....किं च, 'काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिः' इति रस एवालंकारः
पेवलः, न तु रसवदिति मत्प्रत्ययस्य जीवितं किञ्चिदभिहितं

स्यात् ॥—*Op cit*, pp 156 166

TEXT

§ १३ । किञ्च—

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिन ते गुणाः स्मृताः ।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥६॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणा शीर्षादिवत् । वाच्यं वाचकलक्षणान्यङ्गानि । ये पुनस्तदाधितास्तेऽलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥

EXPOSITION

§ 13 We have noted that Dandin and, following him, Udbhaṭa in his lost *Bhamahāśāstram* took up their position in favour of the identity of the *gūṇas* and *alaṅkāras* (1 Sec §3) It was Vāmana who first endeavoured to draw a line of demarcation between these two categories, but he differed essentially from the *Dhvani* school in so far as he posited *rīti* as the soul of poetic art while according to the latter it is the *suggested sense* (*dhvani*), that constitutes the very essence of poetry Another important point of difference between Vamana and Dhvanikāra is that while the former is a follower of Dandin with regard to the number of *gūṇas* and posit *ten* such properties—both belonging to *śabd* and *artha*, the latter following Bhamaha recognises only *three*—viz., *maṇḍya*, *ojas* and *pramāda* The following extract from the *Āśvadhenu* on Vamana's *Haridraśāstra sūtra* is very illuminating—

१ Compare the following couplet occurring in the *Sāhityasūtrānti* of Bhaṭṭagopāla—

राजा भ्रात्रो गुणानाह विनिश्चयगुणद्वयम् । यामो ह्येतत्-
भारानाह त्रीनव नामह ॥ —*Ibid*, vol II, p 190 (*Trivandrum Sanskrit Series Edn*)

nating as it brings out clearly the difference between the respective view-points of the two schools :—

“वस्तुतो रीतिघर्मत्वेऽपि गुणानामात्मलाभस्य शब्दार्थाधीनत्वात् तस्य निरूप्यत्वाच्च शब्दार्थघर्मत्वमुपचारादुक्तम् ।....एवञ्च सति उपक्रमोपसंहारलिङ्गैराचार्यंतात्पर्यपर्यालोचनायामात्मभूतरीतिनिष्ठा गुणास्तच्छरीरभूतशब्दार्थनिष्ठाः पुनरलंकारा इति निश्चीयते । ध्वतो मन्यामहे गुणत्वादोज.प्रभूतीनामात्मनि समवायवृत्त्या स्थितिरलंकारत्वाद् यमकोपमादीनां शरीरे ययोगवृत्त्या स्थितिरिति ग्रन्थकारस्याभिमतम् इति । न ह्यपिपश्चिदपि कश्चिदभिजानीयादभिवदेद् वा न गुणानामात्मनि रीताविवालकाराणां शरीरभूते शब्दार्थमुगले समवायवृत्त्या स्थितिरिति । एवञ्च गुणालंकाराणामुभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरित्यभिमन्यमानैर्भेदाभिधानं गङ्गुरिका-प्रवाहनयेनेति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।.. अत एव ओज.प्रसादादीनां गुणत्वं यमकोपमादीनामलंकारत्वमिति च व्यपदेशभेदोऽप्युपपद्यते । एवञ्च सति पूर्वे नित्या इति सूत्रे गुणानां नित्यत्वमलंकाराणामनित्यत्वम् इति सूत्रयता सूत्रकृता गुणानां काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वमुक्तं भवति । तथा च परमते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरुत्तमं काव्यम्, गुणीभावे गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यम्, सम्भावनामात्रे चित्रगवरं काव्यम्, इति काव्यभेदाः कथिताः । तथानापि गुणसामग्रये र्वदन्ती, अविरोधगुणान्तरानिरोधेन ओज.वान्तिभूयिष्ठत्वे गोडीया, भाष्यं-सौकुमार्यं प्राच्यं पाञ्चालीति पाध्यभेदाः कथ्यन्ते । रीति-ध्वनिवादमतयोरियास्तु भेदः । ध्वनिरात्मा काव्यस्य, स एव तद्व्यवहार-प्रयोजक इत्युभयथापि आत्मनिष्ठा गुणाः । शब्दार्थमुगलं शरीरं तन्निष्ठा अलंकारा इति च सर्वमविशिष्टम् ॥—*Op cit.*, pp. 71-72 (*Benares Sans. Series*).

All later writers on Poetics have systematically followed this distinction between गुण's and अलंकार's as shown by the

Dhvanikāra with the one prominent exception of Jagannātha. The *guṇas* are the exclusive attributes of रस—the soul of poetry, and reside therein through the relation of *inherence* (समवाय), while the अलंकार's belong to शब्द and अर्थ through the relation of *conjunction* (संयोग), though in the last analysis they serve to lighten the emotional effect. It is but a direct corollary of this theory that whereas the *alanikāras* are susceptible of removal and substitution, without any commensurate deficiency of the aesthetic effect, the गुण's cannot be removed without causing the very death of the soul itself. Thus while गुण's are *essentia* to the very existence of a *Kāvya*, the *alanikāras* are merely external appendages. Govinda in his '*Pradīpa*' admirably brings out the distinction between the two categories: एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वम्, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रय गुणानां द्रष्टव्यम् । . . . तथा च रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्व, तथात्वे सति रसाव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयम् अलंकाराणाम् ॥'

—*Op. cit.*, pp. 174-75. For Jagannātha's *critique* of this definition of गुण's as the exclusive attributes of *rasa*, see *supra*.

TEXT

§ १४ । तथा च—

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥७॥

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादेहेतुत्वात् । तत्-
प्रकाशनपरशब्दार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः । अव्यत्यं
पुनरोजसोऽपि साधारणमिति ॥

EXPOSITION

§ 14 माधुर्य is the property of the sentiment शृङ्गार, but, even though it resides in शृङ्गार-रस, still it is commonly used to qualify शब्द and अर्थ, constituting the body of poetic art, as they serve to suggest the attribute of माधुर्य. Thus usages like मधुर. शब्द, मधुर अर्थ, etc are only *secondarily* justified on the basis of *superimposition* (उपचार) or *transference* Compare : आत्मन एव हि यया शौर्यादयो नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । क्वचित् तु शौर्यादि-समुचितस्य आकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् आकार एवास्य शूर इत्यादे-व्यवहारादन्यत्र अशूरेऽपि वितताकृतित्वमात्रेण शूर इति, क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर, इति अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तद्वत् मधुरादि-व्यञ्जक-सुकुमारादिवर्णानां मधुरादि-व्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादिरमाधुर्यादि, रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्मा समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रया ॥—*Kāvya-prakasa*, Chapter VIII

Abhinavagupta thus explains the significance of the restrictive particle एव in the *lārika* " . शृङ्गार एव इत्येवकारः किमर्थ ? उच्यते—नानेन रसान्तरं व्यवच्छिद्यते, अपि तु आत्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थतो गुणा माधुर्यादयः, उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येव-कारेण द्योत्यते"—*Op cit*, p 203 But Jagannātha contends that this position of the Dhvani school is untenable. The attributes like माधुर्य etc that are posited to be the exclusive properties of रस, have no *objective* reality, and their existence can be proved neither on the strength of Perception (प्रत्यक्ष-प्रमाण) nor by Inference (अनुमान). They are solely ideal constructions consequent upon the abstractional faculties of

our mind. So there cannot be any logic behind the argument of the Dhvani theorists, and even शब्द, अर्थ, वर्ण, रचना, रीति etc. can be as much qualified by माधुर्य etc. as रस itself, on the basis of the *causal relation* subsisting between the former and the latter which are practically indistinguishable from the final aesthetic relish (रसचर्वणा) or the effects thereof—viz. द्रुति, दीप्ति and विकास, without resorting to *lakṣaṇā* as in the former view. These arguments are certainly formidable and illuminating. We quote below the full text from *Rasagangādhara* bearing on this issue :—

“गुणानां चैषा द्रुति-दीप्ति-विकासाद्यास्तिस्रश्चित्तवृत्तयः क्रमेण प्रयोज्याः । तत्तद्गुणविशिष्टरस-चर्वणाजन्या इति भावः । एवमेतेषु गुणेषु रसमात्रघर्मेषु व्यवसितेषु मधुरा रचना, भोजस्वी दन्ध इत्यादयो व्यवहारा आकारोऽस्य शूर इत्यादिव्यवहारवदौषचारिका इति मम्मटमट्टादयः ॥ येऽमी माधुर्योऽज प्रसादा रसमात्रघर्मतयोक्तास्तेषां रसघर्मत्वे किं मानम् ? प्रत्यक्षमेवेति चेत्, न । दाहादे कार्यादिनलग्नस्य उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयाऽनुभवस्तथा । द्रुत्यादि-चित्तवृत्तिभ्यो रसकार्येभ्योऽप्येता रसगतगुणानामनुभवात् । तादृश-गुणविशिष्टरसानां द्रुत्यादिकारणत्वात् कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् । प्रातिस्विकरूपेणैव रसानां कारणतोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गार-करुण-शान्तानां माधुर्यवत्त्वेन द्रुतिकारणत्व, प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण मधुरतरादिगुणानां पृथग्द्रुततरत्वादिकार्यतारतम्यप्रयोजकतयाऽभ्युपगमेन, माधुर्यवत्त्वेन कारणताया गद्भूतत्वात् । इत्थं च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं च आत्मनो निर्गुणतयाऽप्यल्लघु-रसगुणत्व माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एव तदुपाधि-रत्यादिगुणत्वमपि मानाभावात्, पररीत्या गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ ‘शृङ्गारो मधुर’-इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत् । एव तर्हि द्रुत्यादिचित्त-

वृत्तिप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकतासंवन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यादिकममस्तु ।¹ व्यवहारस्तु 'वाजिगन्धा उष्णा' इति व्यवहारवदक्षतः । प्रयोजकत्वं चादृष्टादिविलक्षण शब्दार्थ-रस-रचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसवितः । तथा च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादिरीदृशस्य सत्त्वात् उपचारो नैव कल्प्य इति तु मादृशा. ॥"
—*Op. cit.*, pp. 66-68 (NSP. Edn).

श्रव्यत्व पुनः . . . साधारणम्—Here the author covertly refers to the definition of माधुर्यं as furnished by Bhāmaha—viz, "श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते" (*Kāvyaḍamkāra*, II. 3) In the printed texts the reading is—"श्रव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते." See Rūcaka's *Kāvya-prakāśa-saṃketa* (edited by Prof. Śiva Prasad Bhaṭṭaacharya in the *Calcutta Oriental Journal* Vol. II. No. 7-8), pp 55, fn 5 According to Ānandavardhana श्रव्यत्व is not the uncommon characteristic of माधुर्यं, as it is equally possible in the case of ओजस् as well

I It is interesting to note that Viśvanātha also equates माधुर्यं etc. with द्रुति, and criticises Mammaṣa who holds that the former are the *cause* of the latter and consequently distinguishes them from each other. Compare : चित्तव्रत्तीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥ यत्तु केनचिदुक्तम्—'माधुर्यं द्रुतिकारणम्' इति, तन्न । द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादादभिन्नत्वेन वार्यत्वाभावात्—*Sāhityadarpana*, VIII. ३ and १७॥ thereon. See also Rāmacarana's comments : आह्लादातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया आह्लाद एव पयंवसानम् । एवमाह्लादजननत्वापेक्षया लघुन आह्लादन्वस्यैव माधुर्यपदशयतावच्छेदकत्वमुचिनामित्याह्लाद एव माधुर्यपदार्थ इति भावः ।—*loc. cit.* Abhinava-gupta too appears to hold the same view. "एव माधुर्योऽज प्रसाद एव त्रयो मुणा उपपन्ना भागहामिप्रायेण । ते च प्रतिपत्ताम्वादमया मुख्यतया सत आस्वाद्य उपचरिता रसे ततस्तद्व्यञ्जकयो शरदार्ययोरिति तात्पर्यम्"—*Locana*, p 223.

TEXT

§ १५। शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमाद्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥८॥

विप्रलम्भशृङ्गार-करुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदय-
हृदयावर्जनातिशय निमित्तत्वाद्, इति ॥

EXPOSITION

§ 15 It has been stated in the previous *Karikā* that माधुर्यं is the attribute of शृङ्गार. The present *Karikā* states that विप्रलम्भशृङ्गार and करुण possess that quality of माधुर्यं in a higher degree, because as a result of the realisation of the last two emotions the heart is more softened (द्रवीभूत) than in the first case. Others again hold that there is some difference in the degree of माधुर्यं in the case of विप्रलम्भ and करुण too, the latter excelling the former, which on its part again is excelled by शान्त. Compare *Rasagangadhara*. "रसैषु चैतेषु निगदितेषु माधुर्योऽप्रसादादयास्त्रीन् गुणानाहुः । तत्र 'शृङ्गारे सयोगाख्ये य-माधुर्यं ततोऽतिशयित करुण, ताभ्यां विप्रलम्भे, तेभ्योऽपि शान्ते । उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तद्रुतेर्जनना'दिति केचित् । 'सयोगशृङ्गारात् करुण शान्तयोस्ताभ्यामपि विप्रलम्भे'—इत्यपरे । 'सयोगशृङ्गारात् करुण-विप्रलम्भ शान्तेषु अतिशयिनमेव न पुनस्तत्रापि तारतम्यम्' इत्यन्ये । तत्र प्रथम चरमयोर्मंतयो 'करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्' इति प्राचा सूत्रमनुकूलम् ।^१ तस्योत्तरसूत्रगतस्य क्रमेणेति पदस्यापकर्षनिपकर्षाभ्यां व्याख्याद्वयरस्य समवात् । मध्यस्थे तु मने करुणशान्ताभ्यां विप्रलम्भस्य माधुर्या-तिशये यदि सहृदयानामनुभवोऽस्ति साक्षी, तदा स प्रमाणम् . . ."—

TEXT

§ 16. रौद्रादयो रसा दीप्त्या
 लक्ष्यन्ते काव्यवर्त्तिनः ।
 तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्था-
 वाश्रित्योजो व्यवस्थितम् ॥६॥

रौद्रादयो, हि रसा परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति
 लक्षणया त एव दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घ-
 समासरचनालंकृतं वाक्यम् । यथा—

चञ्चुभुजभ्रमितचण्डगढाभिघात-
 सञ्चूर्णितोर्युगलस्य मुयोधनस्य ।
 स्त्यानावचद्वघनशोणितशोणपाणि-
 रक्तसंयिष्यति कचांस्तव देवि । भीमः ॥

तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचका-
 मिधेयः । यथा—

यो य ब्रह्मं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
 यो य पाञ्चालगोत्रे निधुरधिरुषया गर्भशय्यां गतो वा ।
 यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
 क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥
 —इत्यादौ द्वयोरोजरत्नम् ॥

EXPOSITION

§ 16. दीप्ति (a particular state of mind like 'binding up')
 is caused by the emotions like रौद्र etc and thus दीप्ति is
 primarily denoted by ओज. As Abhinavagupta explains :
 "दीप्ति, प्रतिपत्तुर्हृदये विकास-विस्तार-प्रज्वलनस्वभावा । सा च
 मुपेतया ओजशब्दवाच्या"—Thus, though ओजस् is identical
 with दीप्ति, it is used as an attribute of emotions like रौद्र,
 वीर and अद्भुत by transference, and consequently such usages

as ओजस्वी रस are justified. Again, by a second process of transference, it is used to signify शब्द, अर्थ etc. that suggest those emotions, and we get ओजस्वी शब्द, ओजस्वी अर्थ etc. Compare 'Locana ' .....तया दीप्या आस्वादविशेषात्मिकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसान्तरात् पृथक्तया । तेन कारणे कार्योप-
चारात् रोद्रादिरेव ओज शब्दवाच्य । ततो लक्षित-रक्षणया तत्-
प्रकाशनपर शब्दो दीर्घसमास रचनावाक्यरूपोऽपि दीप्तिरुच्यते ।
यथा 'चञ्चव' इत्यादि । तत्प्रकाशनपरश्चायं प्रसन्नैर्गमक
वाचकैरभिधीयमान समासानपेक्ष्यपि दीप्तिरित्युच्यते । यथा—'यो
य —' इत्यादि ।'—pp 210 211

तत्प्रकाशन . वाक्यम्—*Words* that suggest ओजस् should be components of long compounds Mammata enumerates the formal elements that are suggestive of ओजस् thus —

‘योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययो ।

टादि णोवृत्तिर्दध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥’

वर्गं प्रथमनृतीयाभ्यामन्त्ययो द्वितीयचतुर्थयो रेफेण अव उपरि
उभयत्र वा यस्य कस्यचित् तुल्ययो तेन तस्यैव सवन्व ढवर्गोऽप्यस्ति
णकारवर्जं शकारपकारौ दीघसमास विकटा शषटना ओजस ।
उदाहरणम्—मूर्ध्नामुद्धतकृते”त्यादि ।—*Kavyaprahasani*, Chapter
VIII Compare also —‘नैकटघेन द्वितीयचतुर्थवर्ग-वर्णटघर्ग-
जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्ग-सकारखट्टलैर्वर्णघटितो ऋम् रेफान्यतर-
घटितसयोगपरह्रस्वैश्च नैकटघेन प्रयुक्तरालिङ्गितो दीर्घवृत्त्यात्मा
गुम्फ ओजस ’—*Rasagangadhara* ॥ 80

Ānandavardhana cites चञ्चद्भुज—'(Venisaṃhara, Act I 21) to illustrate how harsh letters, conjunct consonants of which रेफ and महाप्राण are components, and long compounds can suggest the quality called ओजस, irrespective of the sense conveyed

तत्प्रकाशनपरश्चायं मिषेय —The suggestiveness of

the meaning does not require long compounds and depends on the theme being of a heroic import

यो य अहम्—This ■ *Venisamhara*, III 32 Here, there are no long compounds, and yet there is sufficient apprehension of ओजस्, on account of the judicious selection of words that convey a sense full of heroic grandeur Cp °*Locana* अन पयग्भूतेरेव क्रमाद् विमृश्यमानैर्ये पदान् पद क्रोध परा धारामाश्रित इत्यसमस्ततैव दीप्तिनिबन्धनम् ।'—*loc cit* Abhinavagupta admirably points out how माधुर्य and ओजस् are mixed together in definite proportions in the emotions like भयानक हास्य, शान्त etc —'हास्यस्य शृङ्गाराङ्ग-तया माधुर्यं प्रकृष्टं विवामघर्मतया चोजोऽपि प्रकृष्टमिति साम्य द्वयो । भयानकस्य भग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेऽपि विभावस्य दीप्ततया ओज प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् । वीभत्सेऽप्येवम् । शान्ते तु विभाव-वचित्रात् कदाचिदोज प्रकृष्टं कदाचिन्माधुर्यमिति विभाग'— °*Locana*, p 212

TEXT

§ १७ । समर्पकत्वं काव्यस्य चतु सर्वरसान् प्रति ।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥
१०॥

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः । स च सर्वरससाधारणो गुणः
सर्वरचनासाधारणश्च व्यङ्ग्यार्थपेक्षयैव शुभ्यतया व्यवस्थितो
मन्व्यः ॥

EXPOSITION

§ 17. The attribute called प्रसाद (*Perspicuity*) is common to all the emotions and is not the exclusive property of any particular sentiment. It consists in the *transparency* of words and meanings. The words must be such that the readers may

not have any difficulty in grasping their sense immediately, without any contemplation¹ So also the theme or import must not be obscure and must have a universal appeal. Consequently the presence of प्रसाद renders the realisation of an aesthetic emotion quick and devoid of any impediment. Compare Abhinavagupta's comments समर्पकत्व सम्यगर्पकत्व हृदयसवादेन प्रतिपत्तुं प्रति स्वात्मावेशेन व्यापारकत्व भटिति शुष्क काष्ठाग्निदृष्टान्तेन । अकलुषोदकदृष्टान्तेन च । तदकालुष्य प्रसन्नव नाम सर्वरसानां गुणः । उपचारात्तु तथाविधे व्यङ्ग्येऽर्थे यच्छब्दार्थयोः समर्पकत्व तदपि प्रसादः ।—^oLocana Mammata in his definition of प्रसाद makes use of the two metaphors employed by Abhinavagupta in the above extract

शुष्कान्वनाग्निवत् स्वच्छजलवत् राहस्यं यः ।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥²

—*Kavyaprakāśa* Chap VIII

Thus, the Dhvani theorists posit three *gunas* only. The twenty *gunas*, belonging to शब्द and अर्थ, of the ancients like Dandin, Vamana etc. can be comprehended within these three. Moreover, not all of them can be reasonably regarded as positive excellences, some of these being indifferent, while a few again turn out to be defects under certain circumstances and it is a misnomer to call them *gunas* indiscriminately. Compare

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचित् न ततो दशः ॥

1 As Mammata states

श्रुतिमात्रेण शब्दानु यनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारण समग्राणां स प्रसादा गुणो मतः ॥

—*Op cit*, Chapter VIII

Also Jagannatha श्रुतमात्रा वाक्यार्थ कर्तृत्वदरमिव निवेदयती यन्मा प्रसादस्य—*Rasagangadhara* p 80

—*Kavyaprakasa*, VIII 7 and *vṛtti* thereon. For an elaborate discussion of the views of the ancients and moderns on the number of *gunas* see *Rasagangadhara*, pp 66 ff

TEXT

§ १८ । श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥

११॥

अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न वाच्ये
अर्थमात्रे, न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारव्यतिरेकिणि शृङ्गारे वा ध्वनेरनात्म-
भूते । किं तर्हि ? ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारेऽद्वितया व्यङ्ग्ये ते हेया
इत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न स्यात् । एवमयम-
संलक्ष्यक्रमयोतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येन ॥

EXPOSITION

§ 18 It has been a common practice among the authors on Poetics to classify the defects into two groups, according as they are *universally* so (नित्यदोष) or not (अनित्यदोष). Thus, the second group comprises such defects as श्रुतिदुष्टत्व, अप्रतीतत्व, पुनरुक्तत्व etc, while the rest like च्युतसंस्कार, विलुप्तत्व etc would be classed as belonging to the first group. According to this classification श्रुतिदुष्टत्व would not be a defect in the case of emotions like रौद्र, वीर and भयानक where it would be regarded rather as a positive excellence, enhancing as it does the effect of the aesthetic relish. As Viśvanātha states —

“यवनरि त्रीघसयुक्ते तथा वाच्ये रमुदते ।
रौद्रादौ तु रसेऽयन्त दुश्चवत्त्व गुणो भवेत् ॥”

—*Sahityadarpana*, VII. 16

But in the case of शृङ्गार, the use of harsh letters has to be

studiedly eschewed. As Jagannātha observes : “अथ विशेषतो वर्जनीया ।.....मधुररसेषु दीर्घसमासं भ्रूयधटितसंयोगपरह्रस्वस्य विसर्जनीयादेश-सकार-जिह्वामूलीयोपध्मानीयाना रेफहकारान्यतरघटित-संयोगस्य ह्र्वां ल-म-न-मिज्ञानां स्वात्मना संयोगस्य भ्रूयध्वधटित-संयोगस्य चासकृत्-प्रयोगं नैकट्येन वर्जयेत् । सवर्ण-भ्रूयध्व-घटित-संयोगस्य शभिन्न-महाप्राण-घटितसंयोगस्य सकृदपीति सक्षेपः ॥” — *Rasagāṅdhara*, pp 84-85.

This twofold classification of defects is justifiable if we posit the existence of a soul, viz. रस, as distinct from the body (शरीर) of poetry which is composed of शब्द and अर्थ¹. The defects become only so, if they mar the beauty of the soul, though we usually refer to them as belonging to शब्द and अर्थ. Such usages are only secondary. श्रुतिदुष्टत्व is not a universal defect, because it does not mar the beauty of the soul (viz. रस) in every case. It mars the beauty of शृङ्गार, but not of रौद्र. If this be not regarded as the criterion of the above classification, श्रुतिदुष्टत्व would also be counted as a variety of नित्यदोष, for the letters would remain harsh irrespective of any consideration of the nature of the emotion to which they might be related. Compare Mammata :—

x. As Abhinavagupta observes : “एवमस्मत्पक्ष एव गुणालंकार-व्यवहारो विभागेनोपपद्यत इति प्रदर्श्य नित्यानित्यदोषविभागोऽप्यस्मत्पक्ष एव सगच्छते इति दर्शयितुमाह—श्रुतिदुष्टादय इत्यादि ॥”—Mammata observes that this division of defects into two classes proves beyond doubt the existence of the suggested sense apart from the expressed sense : “यदि न वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदाज्ञाप्त्वादीना नित्यदोषत्व वष्ट्वादीनामनित्य-दोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्न स्यात् । न चानुपपन्न, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् । वाच्य-वाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकमात्राधारेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव नित्यचिदेवोचित्येन उपपद्यत एव विभाग-व्यवस्था ॥”—*Kāvyaprakāśa*, Chapter V.

‘मुख्यार्थहृतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद वाच्य ।
उभयोपयोगिन स्यु शब्दास्तेन तेष्वपि स ॥’

—*Kavyaprakasa*, VII 1

The following extract from Hemacandra's *Kavyanusasana* is very explicit on this point —रसस्योत्कर्षापिकर्षहेतू गुण दोषौ भवत्याद्यवधारणयो ॥ रसो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणा, अपकर्षहेतवस्तु दोषा । ते च रसस्यैव धर्मा, उपचारेण तु तदुपकारिणो शब्दार्थयोर्वच्यन्ते । रसाश्रयत्वं च गुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तथाहि यत्रैव दोषास्तत्रैव गुणा रसविशेषे च दोषा न तु शब्दार्थयो । यदि हि तयो स्मुस्तर्हि बीभत्सादौ कष्टत्वादयो गुणा न भवेयु हास्यादौ चाश्लीलत्वादयः । अनित्याश्चेते दोषा ।—यतो यस्याङ्गिनस्ते दोषास्तदभावे न दोषास्तद्भावे तु दोषा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणदोषयो रस एवाश्रयः ॥—*Op cit*, p 16

Abhinavagupta explains श्रुतिदुष्टादि in the *harika* as referring to the defects mentioned by Bhamaha in the couplet

‘श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टमित्यपि ।

श्रुतिषु तथैवाहुर्वाचा दोष चतुर्विधम् ॥’ —I 47

As he comments श्रुतिदुष्टादय इत्यादि । वान्तादयोऽसम्भ्यस्मृतिहेतवः श्रुतिदुष्टा । अथदुष्टा वाक्यार्थबलादश्लीलाद्यप्रतिपत्तिकारिणः । यथा—छिद्रान्वेषी महास्तव्यो घातार्थवोपसर्पति इति । कल्पनादुष्टास्तु द्वयोः पदयोः कल्पनया । यथा—‘कुर रश्मिम्’ इत्यथ क्रमव्यत्यासे । श्रुतिकष्टस्तु ‘अघाक्षीत्’, अक्षीत्सीत् तृणैः’ इत्यादि । शृङ्गार इत्युचितरसोपलक्षणार्थम् । वीर-शांताद्भुतादावपि तेषां वर्जनात् ।—*Locana* Abhinavagupta finally observes that Bhamaha himself did not at all classify the defects in the way stated above, nor did he show that श्रुतिदुष्ट etc can at all be regarded as गुणः in cases of emotions other than शृङ्गार. All this has been done by the authors of the

Dharm school for the first time. This is implied by the word सूचिना in the 17th Compare: सूचिता इति । न त्वेषा विषयविभागप्रदर्शनेन अनित्यत्वं भिन्नवृत्तादिदोषेभ्यो विविक्तत्व प्रदर्शितम् । वीभत्स-हास्य-रोद्रादौ त्वेषामस्माभिरभ्युपगमात्, शृङ्गारादौ च वर्जनात् अनित्यत्व च दोषत्व च समर्थितमेवेति भावः ॥—^o*Lacana*, pp. 214-215

TEXT

§ १६ । तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये ।

तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥१२॥

अङ्कितया व्यङ्ग्यो रसादिर्विवक्षितान्यपरवाक्यस्य ध्वनेरेक आत्मा य उक्तस्तस्याङ्गानां वाच्यवाचकानुपातिनामलंकाराणां ये प्रभेदा निर्वधयो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रस भाव तदाभास-तत्प्रशमलक्षणा विभावानुभाव-व्यभिचारिप्रतिपादन-सहिता अनन्ताः स्वाश्रयापेक्षया निःसीमानो विशेषाः तेषामन्योन्य-सम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्यतमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिसंख्यातुं न शक्यन्ते किमुत सर्वेषाम् । तथाहि शृङ्गारस्याङ्गिनस्तावदाद्यौ द्वौ भेदौ-संभोगो विमलम्भश्च । संभोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिलक्षणाः प्रकाराः । विमलम्भ-स्यापि अभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासविमलम्भादयः । तेषां च प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदः । तेषां च देशकालाद्याश्रयावस्था-भेद इति स्वगतभेदापेक्षया एकस्य तस्यापरिमेयतम, किं पुनरङ्ग-प्रभेदकल्पनायाम् । ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गप्रभेदसंबन्धपरि-कल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयान्ति ॥

EXPOSITION

§ 19 In the preceding sections the *Dharmakara* has considered the nature of अलक्ष्यकमव्यङ्ग्य—viz. रस, भाव etc Now

he observes that it is not possible to enumerate the different varieties of the principal emotions (रस) or of elements like विभाव, अनुभाव etc., that are subservient (अङ्ग) to them. So also it is not possible to compute precisely the ways in which the numerous figures of speech belonging to शब्द and अर्थ can be brought into relation with the different varieties of अलक्ष्यप्रमदयुक्त्य, as also the mutual relations in which the latter themselves can stand to each other. There would arise endless varieties by permutation and combination, which it is impossible to enumerate severally. But if we leave out the details we might classify all the different varieties of रस, भाव etc. under one single category—viz असलक्ष्यप्रमदध्वनि, since they possess one element in common—viz the property of being suggested without any perceptible sequence intervening between the cognition of the वाक्यार्थ on the one hand and the final aesthetic relish on the other. As Mammata, too, notes. “अन्योन्ययोगादेव स्याद् भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥ एवमनेन प्रकारेण अवांतरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि—शृङ्गारस्मैव भेदप्रभेदगणनामामानन्त्य का गणना तु सर्वेषाम् ॥”—*Op cit*, Chap V

TEXT

§२० । दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् ।

बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति ॥१३॥

दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि रसभेदे सहस्रकारैरङ्गादिभावपरिणनाड आसादितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति ॥ तत्र—

शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् ।

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥१४॥

अद्विनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेषु एकरूपानु-
बन्धितया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अद्विन इत्यनेन
अद्वभूतस्य शृङ्गारस्य एकरूपानुबन्धनानुप्रासनिबन्धने कामचारमाह ॥

EXPOSITION

§ 20 In the present section the Dhvanikara proposes to show in brief how the various figures of speech can be consistently brought into relation with रसध्वनि. He takes up शृङ्गार as the specimen and lays down certain principles that must be observed in introducing poetic figures in general in a *dhvani-kavya*, so that the aesthetic effect may be the highest

शृङ्गारस्य प्रकाशक — In all the five varieties of शृङ्गार where they are primarily developed (अद्विन्) and not subordinate, it might be laid down as a universal law that the figure of speech अनुप्रास (*alliteration*) based on the repetition of the same sound group (i.e. if too much hackneyed) is apt to be an impediment in the way of the proper development of the emotion, detracting as it does from the charm of the aesthetic relish. Thus, in the case of शृङ्गार, long *alliterations* based on the repetition of the same letters or group of letters, must be carefully avoided. But, short *alliterations* based on the repetition of varying groups of letters that do not unduly offend the sense of consistency and having some freshness in them, may be introduced without violating the norm laid down above. As Abhinavagupta notes एकरूपत्वानुबन्धं त्यक्त्वा त्रिचिन्ताऽनुप्रासो निबन्ध्यमानो न दोषाय इत्येकरूपग्रहणम् ।¹ — Thus अनुप्रास generally is not a figure that can fit in happily with शृङ्गार

1. Kuntaka in his *Vakroktitynta* makes similar observations regarding अनुप्रास, यमक and other poetic figures. —

TEXT

§२१ । ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥१५॥

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्य-वाचकाभ्यां प्रकाश-
मानस्तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्कर-शब्द-
भङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम् । प्रमादित्वमित्यनेन एतद्
दर्श्यते—काकतालीयेन कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्ता-
वपि भूत्वाऽलंकारान्तरवद् रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति ।
“विप्रलम्भे विशेषतः” इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते ।
तस्मिन् चोत्प्रे यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ॥

EXPOSITION

§ 21. In the poem where the emotion of शृङ्गार is pre-
eminent, the poet is advised to carefully eschew such figures
of speech as यमक, चक्रबन्ध, भङ्गश्लेष, etc. howsoever gifted
he might be. प्रमादित्व . . . न कर्तव्य इति—Ānandavardhana
here observes that solitary cases of यमक etc., if they come
out spontaneously, are not ruled out hereby. The poet
should only restrain his natural propensity towards introduc-
ing such difficult and obscure figures in abundance with a view
to make a display of his own craftsmanship.

“नानिबन्धविहिता नाप्यपेक्षतमूपिता ।

पूर्ववृत्परित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला ॥”—II. 1.

which has been explained in the *vṛtti* as follows :—निबन्धशब्दोऽत्र
व्यसनिताया वर्तते । तेन नानिबन्धे पुन पुनरावर्तनव्यसनिताया
विहिता, अप्रयत्नविरचितेत्यर्थः । व्यसनिताया प्रयत्नविरचने हि प्रस्तुतीकृत्य-
परिहाणे. वाच्यवाचकयो परस्परस्पर्धित्वलक्षणसाहित्यविरहः स्यात् १. . . .
पूर्वमावृत्ताना . . . पुन पुनर्विरचिताना परित्यागेन प्रहाणेन नूतनानामभिनवाना
वर्णनानावावर्तनेन पुन पुन. परिग्रहेण च तदेवमुभयस्या प्रकाराभ्यामुज्ज्वला
भ्राजिष्यु १—*Op. cit.*, p. 84.

विप्रलम्भे ... न कर्तव्य — This principle has to be more rigidly observed in the case of विप्रलम्भशृङ्गार, for it is the tenderest of all emotions, and any such obscure and difficult figure of speech as यमक etc. is sure to mar the sentiment completely. “दुष्कर—मुरज चक्रन्धादि । शब्दश्लेष इति । अर्थश्लेषो न दोषाय रसस्त्वमित्यादौ । शब्दमङ्गोऽपि विलट एव बुष्ट , न त्वशोकादौ”—*Locana* The following extract from the *Rasarangadhara* should be compared in this connexion :—

“..... एव त्वप्रत्यय यदन्तानि यद्गुणानि अन्यानि च शाब्दिकप्रियाप्यपि मधुररसे न प्रयुञ्जीत । एव व्यङ्ग्यचर्वणा-
निरिवनयोजनाविशेषापेक्षानापातोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान्
यमकादीश्च सभयतोऽपि कविर्न निवर्त्तनीयात् । यतो हि ते रसचर्व-
णायामनन्तर्भवन्त सहृदय-हृदय स्वाभिमुख विदधाना रसपराङ्मुखं
विदधीरन् । विप्रलम्भे तु सुतराम् । यतो मधुरतमत्वेनास्य निर्मल-
सितानिर्मित-पानकरास्येव तनीयानपि स्वातन्त्र्यमावहन् पदार्थ-
सहृदयहृदयारन्तुदतया न सर्वर्थय सामानाधिकरण्यमर्हति ।
यदाहु — ‘व्यन्यात्मभूते शृङ्गारे’—इत्यादि । ये तु पुनरकिलप्यतयाऽ-
नुव्रतस्त्वन्यतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु रसचर्वणायामैव
सुसुख गोचरीकृतुं शक्या . न तेषामनुप्रासावीना त्यागो
युक्तः ॥”—*Op cit.*, pp 88 89 Hemacandra in his *Kāvya-
mūlāsana* quotes the following *śrīyās* from a lost work of
Bhaṭṭa-Lollata which read just like a commentary on the
present *Kārikā* :—

“यस्तु मरिदद्रिसागरनगपुरगपुरादिवर्णने यत्नः ।
कविसक्तिन्यायिकलो विततधिया नो मतः प्रवच्येषु ॥
यमकानुलाम-तदिनर-चरादिभिदोऽतिरसविरोधिन्यः ।
अभिमानगात्रमेतद् गहुरिकादिप्रवाहो वा ॥ इति ॥”

—*Op cit.*, p 215.

TEXT

§ २२ । अत्र युक्तिरभिधीयते—

रसाचिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्न-निर्वृत्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥१६॥

निष्पत्तौ आश्चर्यभूतोऽपि यस्यालंकारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः
शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन् अलङ्कारमव्यङ्ग्ये ध्वनौ अलंकारो
मतः । तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः । यथा—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मुदिता

निपीतो निःश्वासैरयममृतहृणोऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाष्प स्तनतटौ

प्रियो मन्थुर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमपृथग्यत्ननिर्वृत्यत्वम् इति यो रसं बन्धु-
मध्यवसितस्य कवेरलंकारस्तां वासनामत्पूर्व यत्नान्तरमास्थितस्य
निष्पद्यते, स न रसाङ्गमिति । यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे
नियमेनैव यत्नान्तरपरिग्रह आपतति, शब्दविशेषान्वेषणरूपः ।
अलंकारान्तरेष्वपि तत् तुल्यमिति चेत्, नैवम् । अलंकारान्तराणि
हि निरूप्यमाणदुर्घटनान्यपि रससमाहितचेतसः प्रतिभानवतः
कवेरहम्पूर्विकया परापतन्ति । यथा कादम्बर्यां कादम्बरो-
दर्शनावसरे । यथा च मायारामशिरोदर्शनेन बिहलायां

cites the second *ūrdh* under III. 59, which runs as follows :

“इति यमवमशेष मय्यगालोचयद्भि मुक्विभिरनियुक्तैरस्तु चोभित्यवद्भि ।
मुक्विहिनपदमङ्ग मुप्रमिदाभिधान तदनु विरचनीय सर्वबन्धेषु भूम्ना ॥”—यमव-
द्वेष-विप्राणि हि सरसे नाव्ये क्रियमाणानि रसतण्डना ध्रुवम् । विरोपतस्तु
शृगार-रक्षणयो । नरे चिन्ताभि दक्षितमात्र पोषयन्ति, न तु रगवताम् ।
यदुक्तम्,—“यमरानुलोम—” इति । प्रयोगस्तु तेषा रण्डवाव्येषु देयतास्तु-
निपु रणवर्णनेषु च ॥”

सीतादेव्यां सेतौ ।¹ युक्तं चैतत् । यतो रसा वाच्यविशेषैरेवा-
क्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च अन्वैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव
रूपकादयोऽङ्काराः । तस्मान्न तेषां बहिरङ्गत्वं रसाभिध्यक्तौ ।
यमक-दृष्करमार्गेषु तु तत् स्थितमेव । यत्तु रसवन्ति कानिचिद्-
यमकादीनि दृश्यन्ते, तत्र रसादीनामद्गता यमकादीनां तद्वित्तैव ।
रसाभासे चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् । अङ्कितया तु व्यङ्ग्ये रसे नाङ्गत्वं,
पृथक् प्रयत्ननिर्यत्यत्वाद् यमकादेः ॥

EXPOSITION

§ 22. The Dhvanikāra here lays down the criterion as to which अङ्कार should be properly regarded as instrumental (अङ्ग) towards the development of the intended emotion. A poetic figure for the improvisation (निवृत्ति) of which no additional effort is required on the part of the poet besides what is unavoidably necessary for the proper suggestion of the sentiment, which is the only end of his creative urge, can be truly regarded as *organically related* with the poetic art. Anything that cannot stand this test must be brushed aside as mere external appendages (बहिरङ्ग) Thus यमक, मुरजबन्ध, सभङ्गश्लेष etc. can be improvised by the poet only after a good deal of contemplation and search after suitable words and meanings, which for the time being distracts his mind from the final aim in view—viz. the suggestion of the requisite emotion.

1. References are to Candrāpida's first meeting with the Princess Kādambarī in Rāma's prose romance (see Peterson's Edn. of *Kādambarī*, pp. 186-189) and to Pravarasena's *Setu-bandha*, *Āśvata* XI (NSP Edn.), where Sītā swoons away at the sight of Rāma's severed head falsely presented by Rāvaṇa to convince Sītā of her lord's sad end.

(रसाभिव्यक्ति).¹ Thus, they should be discarded as extraneous elements, as far as possible. Abhinavagupta states that though it has been observed in the previous *kārikā* that यमक etc. are to be carefully avoided in the case of शृङ्गार alone, yet it is not the whole truth. They must be *universal* avoided irrespective of the nature of the emotion to be suggested. Compare : 'रसेति—रस-समवधानेन विभावादिषट्पत्तामेव कुर्वं स्तन्मन्तरीयकतया यमासादयति, स एवाश्रालंकारो रसमार्गो, नाभ्यः । तेन वीराङ्गुतादिरसेष्वपि यमकादि कथं प्रतिपत्तुष्व रसविधनकार्येषु सर्वत्र । गङ्गुरिकाप्रवाहोपहतसहृदयधुराधिरोहण-विहीनलोकावर्जनाभिप्रायेण तु मया शृङ्गारे विप्रलम्भे च विशेषत इत्युक्तमिति भावः । तथा च 'रसेऽङ्गत्वं तस्मादे । न विद्यते' इति सामान्येन वक्ष्यति ।'—*Op. cit.*, pp. 219-20. Note also the following *kārikās* from Mahimabhaṭṭa's *Vyākhyaneśa*, as they express the same idea as the present *kārikā* of the *Dhvanyāloka*—

"न चालंकारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।

यतस्ते ते हि तत्सिद्धान्तमन्तरीयकसिद्धयः ॥

यतः—रसस्याङ्गं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादयत्त्वतः ।

तद्द्वैचित्र्योक्तिवपुषोऽलंकारास्तु तत्राश्रयाः ।'—*Op. cit.*

Vimarsa, II. 75-76.

कपोले पत्राणो . . न तु तदम्—Comp 'Locana : करविसरयन्यस्त-यदना दवागताग्राधरा प्रवर्त्तमानवाष्पनिरुद्धकण्ठी अविच्छिन्नरुदित-धञ्चतुचतटा रोपमपरित्यजन्ती चाटूकस्या यावत् प्रसाद्यत

1. Compare 'रसस्य परिपन्थित्वान्नाङ्गवार प्रहेतिहा ।

उभिर्येचित्रमात्र सा व्युनदताशरादिना ॥—

Sūtrādarpaṇa, X. 11.

Also—"एवं सङ्गवन्पादिरम-यहम् । वायान्तां हनुतया नु नह प्रपञ्च्यते ।"—*loc. cit.*

तानदीर्घाविप्रलम्भगचानुभावचर्वणावहिनचेतस एव वक्तुः श्लेष-
रूपक्यनिरेकाद्या अयत्ननिष्पन्नाश्चर्वयितुरपि न रसचर्वणाविघ्न-
मादधतीति ॥—*Op cit*, p 220

‘रसाङ्गत्वे न रसाङ्गम्’—The criterion as to whether a particular अलंकार is रसाङ्ग (conducive to the suggestion of the desired æsthetic emotion) or not, is whether it is produced by the same effort that is called forth for the suggestion of the emotion proper or not

अलंकारान्तरेष्वपि तत्स्थितमेव—One might, however, contend that poetic figures like समासोक्ति, अप्रस्तुत प्रशंसा etc., are no less difficult and intricate than यमक, सभङ्ग-श्लेष etc., and they require as much contemplation and effort on the part of the poet for their proper insertion in a *kavya* as the latter, that have been categorically tabooed from the scheme of æsthetic realisation. So there can be no reasonable basis to be found for this discriminatory treatment. To this Ānandavardhana replies: True, the said figures are as much difficult and intricate as यमक, मुरजद-व etc. Still, the former group differs from the latter in one important respect—viz while the former spring spontaneously in ceaseless succession from the fountain-head of the poet's imagination as he is absorbed in the contemplation of the emotion in question it is not so with the latter. The figures of speech like रूपक, समासोक्ति अप्रस्तुतप्रशंसा etc., are nothing but turns of expression that convey the requisite meanings consisting of proper विभाव's अनुभाव's etc., that alone suggest the æsthetic emotion (नत' in तत्प्रतिपादकैश्च शब्दै refers to the वाच्यविशेष, viz विभाव's अनुभाव's etc that constitute the particular import of words constituting a poetic expression or अलंकार, while the second तन् in तन्प्रकाशिन refers to रसा in the preceding sentence.) Thus, they can no more be regarded as external appendages than the very thought itself of the poet. The

poet's idea itself gushes forth couched spontaneously in those peculiar modes of expression which are called poetic figures or अलंकार's and cannot be divested of the latter without being completely metamorphosed in the process. Change the poetic figure and you make the poet say something quite different from what was originally intended by him. Kuntaka admirably expresses this idea in the following extract from his *Vakroktivyāsa* —

‘अलङ्कृतिरलंकार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते ।

तदुपायतया तत्त्व साधकारस्य काव्यता ॥

—अलङ्कृतिरलंकरणम्, अलङ्कियते ययेति विगृह्य । सा विवेच्यते विचार्यते । यच्चालंकार्यमलंकरणीयं वाचकरूपं वाच्यरूपं च तदपि विवेच्यते । तयोः सामान्यविशेषलक्षणद्वारेण स्वरूपनिरूपणं क्रियते । कथम्—अपोद्धृत्य । निष्कृष्य पृथक्पृथक्गवस्याप्य, यत्र समुदायरूपे तयोरेतन्तर्भावेऽस्माद् विभज्य । केन हेतुना—तदुपायतया । तदिति काव्यं परामृश्यते । तस्योपायस्तदुपायं तस्य भावस्तदुपायता तया हेतुभूतया । तस्मादेवविधौ विवेकं वाक्यव्युत्पत्त्युपायता प्रतिपद्यते । दृश्यते च समुदायान्तपातिनामसत्यभूतानामपि व्युत्पत्तिनिमित्तम् अपोद्धृत्य विवेचनम् । यथा—पदान्तभूतयोः प्रकृति-प्रत्यययोः वाक्यान्त-भूतानां पदानां चेति । यद्यपि असत्यभूतोऽप्यपोद्धारस्तदुपायतया क्रियते तत् किं पुनः सत्यम् इत्याह । ‘तत्त्व साधकारस्य काव्यता’ । अयमत्र परमार्थ—साधकारस्य अलंकरण-सहितस्य सकलस्य निरस्तावयवस्य सत् समुदायस्य काव्यता नविकर्मत्वम् । तेनालङ्कृतस्य काव्यत्वमिति स्थितिः, न पुनः काव्यस्यालङ्कारयोगः ॥’ — *Op. cit.*, pp 6-7. Compare also the following *karikās* from the same work of Kuntaka —

प्रतिभा प्रथमोद्भूतसमये यत्र वारता ।

तत्त्वाभिधेययोरन्तः स्फुरतीव विभाव्यते ॥¹

1. Compare *Vṛttis*. तदयमत्र परमार्थ—यत् नविप्रयत्ननिरदशयारेव

अलवारस्य कवयो यत्रालंकरणान्नरम् ।
 असन्तुष्टा निवघ्नन्ति हारादेर्मणिवन्धवत् ॥
 रत्न-रश्मिच्छटोत्सेकभासुरैर्भूषणैर्यथा ।
 कान्ताशरीरमाच्छाद्य भूपार्यं परिकल्प्यते ॥
 यत्र तद्वदलकारैर्भ्रजिमानैर्निजात्मना ।
 स्वशोभातिशयान्तं स्यम अलङ्कायं प्रकाशयते ।
 सोऽतिदुःसञ्चरो येन विदग्धवचनो गता ।
 यद्गंधारापयेनेव तुमटाना मनोरथा. ॥—*Op cit.*

I 34-37 & 43

यत्तु रागवन्ति अविरुद्धम्—There are, however, poetic compositions, rare though, where यमक, अनुप्रास etc., are met with and yet there is no appreciable loss of aesthetic charm. Compare, for instance *Raghu samsa* Canto IX¹ In Ānanda-vardhana's opinion, here, too it is the sound-effect due to यमक that is really more attractive and as such predominant (अङ्गित्), while the emotion plays a subordinate role (अङ्ग). In the case of रमाभास, however, the introduction of यमक etc. is not barred.

अङ्गितया तु ...यमकादे—But where the element of emotion is pre-eminent, the poet should be well advised to totally avoid these figures of sound, that are detrimental to the successful development of sentiments in general.

TEXT

§ २३ । अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः—

नन्दार्थयोः स्वभाविनोऽति यत्रात्रवारं परिस्पृष्टं परिदृश्यते ।—*loc. cit.*

1. Compare — उदाहरणायनं निगुणायकं चतुर्थं स्मरं मन्दवर्तिनं
 वानिदिनं यमवर्तिनं यत्र वा यमवर्तिनं—Kuntala's *lekrolitjivita*,
 1881 vol II 6-7

रसवन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचित् ।
 एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥
 यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
 शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥
 रसाभासाद्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते
 ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्यङ्गता नोपपद्यते ॥

EXPOSITION

§ 23 Ānandavardhana sums up the theme of the preceding sections in these mnemonic verses of his own

TEXT

§ 28 । इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽलंकारवर्ग आख्यायते—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समोक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलंकारवर्ग इति यथार्थताम् ॥ १७ ॥

अलंकारो हि वाचालंकारसाम्पादद्गिनधारत्वेतुरुच्यते ।
 वाचालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते च कैश्चित्,
 अलंकाराणामनन्तत्वात्, स सर्वोऽपि यदि समोक्ष्य विनि-
 येद्यते, तदलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरङ्गिनः सर्वस्यैव चारत्तत्वे-
 निर्णय्यते ॥

EXPOSITION

§ 24 If poetic figures like रूपक etc. which have already been noticed and defined by ancient writers like Bharata, Bhīmaha, Dandin etc., as also others that might be improvised by future authors (वक्ष्यते च कैश्चित्), can become auxiliary (अङ्ग) towards the suggestion of the sentiment of love (शृङ्गार), if they are introduced after due reflection (समोक्षा) as to their appropriateness. True, that Dandin in his *Ādyaśloka*

remarks that all *alamkāras* in general can add emotional grace to a piece of poetic composition ('काम मर्वोऽप्यङ्कारो रमय निपिञ्चति'), yet his conception of *rasa* was widely divergent from the *Dhvanikāra*'s. Moreover, he did not lay down any definite rules as regards the judicious introduction of poetic figures on particular occasions, as has been attempted by the *Dhvanikāra* here.

TEXT

§ २५ । एषा चास्य विनिर्दिष्टे समीक्षा—

विवक्षा नत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।

काले च ग्रहण-त्यागौ नातिनिर्दिष्टोपिता ॥१८॥

निर्व्यूढावपि चाङ्गित्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।

रूपकादेरलंकारगस्याङ्गत्वसाधनम् ॥१९॥

रमयन्प्रेष्यत्यादृतमनाः कविर्यमलङ्कारं तदङ्गतया विवक्षति ।

यथा—

चञ्चपाद्गं दृष्टिं स्पृशसि बहुतो वेषधूमतो

रहस्याख्यायोव स्वनसि मृदु कर्णान्तिरुचरः ।

रुगे व्याधून्याः पिवसि रतिसर्गस्वमधरम्

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर इतास्त्वं खलु कृती ॥

अत्र हि भ्रपर स्वभाषोक्तिरलंकारो रसानुगूणः ॥

EXPOSITION

§ 25 Nandavardhana in this section lays down certain principles that must be rightly kept in view by an aspiring poet if he desires to keep in tact the emotional effect. The first of these principles is: विवक्षा नत्परत्वेन नाङ्गित्वेन

कदाचन—The *alamkāra* must not be allowed to rival or transcend the charm of the aesthetic relish, and must always be kept subordinate to the latter, which is the very soul of a poetic composition. To illustrate this, Ānandavardhana cites the verse 'चलापङ्गा दृष्टिम्' etc. The poetic figure here is स्वभावोक्तिः, as Duṣyanta, who is the speaker, vividly describes the movements of the bee that hums and buzzes round Śakuntala's beautiful lotus-like face under the guise of a lover as it were.

The poetic figure is quite in unison with the sentiment depicted here (viz. सभोग शृङ्गार) that is predominantly suggested and as such can be truly called an *alamkāra* and not through courtesy alone. As Abhinavagupta notes हे मधुकर, वयमेवविधाभिलापचाटुप्रवणा अपि तत्त्वान्वेषणात् वस्तुवृत्तद्विषयमाणे हता आयासमानपानीभूता जाता । त्व खलु इति निपातेन अयत्न-सिद्ध तवैव चरितार्थत्वमिति दाकृन्तला प्रमथभिलापिणो दुष्यन्तस्येय-मुक्तिः । तथाहि वयमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म, कथमेवा अस्मद-भिप्रायव्यञ्जक रहोवचनमाकर्ण्यति, कथं तु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बन विधेयास्मेति यदस्माक मनोराज्यपदधीमधि शेते तत्तवायत्न-मिदम् । भ्रमरो नीलोत्पलधिया तदाशङ्काकरो दृष्टिं पुन पुन स्पृशति । श्रवणावकाशपर्यन्तश्चाच्च नेत्रयोस्तुपलशङ्कानपगमात् तत्रैव दग्धवन्त्यमान आस्ते । सहज सीकुमार्य-त्रास-वातरायाश्च रतिनिधानमूत विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरमधुर पिघतीति भ्रमरस्वभावोक्तिरलकारोऽङ्गतामेव प्रकृतरसस्योपगतः । अन्ये तु भ्रमरस्वभावे उक्तिर्यस्य इति भ्रमरस्वभावोक्तिरत्र रूपवन्त्यतिरेक इत्याहुः ॥—^oLocana, pp. 224-225

TEXT

§ २६ । 'नाद्वित्वेन' इति न प्राधान्येन । यदाच्छि रसादितात-

पर्येण विवक्षितोऽपि ह्यलङ्कारः कश्चिदङ्गित्वेन विवक्षितो दृश्यते ।
यथा—

चक्राभिघातप्रसभाशयैव¹ चक्रार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोदामविलासबन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥

अत्र हि पर्यायोक्तस्य अङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्यं
सत्यपीति ॥

EXPOSITION

§ 26. In this verse the figure of speech is पर्यायोक्त (see notes on Uddyota I § 35), since the effect which has been expressed in words and the cause implied therefrom are both contextual (प्रावरणिक) Comp ‘ चक्राभिघाते ति प्राचीन-पद्य राहुशिरश्छेदकारीति व्यङ्ग्य राहुवधूजनसबन्धि चुम्बनमात्रा-वशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकारान्तरेणाभिधीयते इत्यस्यापि विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्छेदवत्तृत्वरूपो धर्म स्वसमागाधिपवरणेन तादृशरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति ।’

—*Rasagangadhara* p 547 The poet intends to convey in this verse the divine prowess of Vasudeva, who cut off the head of the demon Rahu with his disc But it is the mode of expression that is more striking here

I The original reading in Venkṭas *Haragovindha* a lost epic, from which the present verse is quoted was एकाभिघातं² and not चक्राभिघातं which is merely an emendation based on misconception This is distinctly noticed by Rājyāla in his commentary on Mahimābhāṣa's *Īśānīśa* Compare ‘एकाभिघात इति ह्यश्लीववध पाठ स्थित, मुदसनस्य पुत्रिहृत्य प्रचालयान य इत्यनेन परामर्शात् । तत्तु अश्लीववधे तत्र यदि परामर्शः, तदा यच्छब्दस्य नपुनका स्त्वात् । तन्मुरारिरवान परामर्शः द्रव्यायन एकाभिघाते ति पठन्ति । न त्वय तत्र प्रमाणं ॥—p 272

As Ānandavardhana states : अत्र हि पर्यायोक्तस्य....सत्य-
पीति Compare °Locana अत्राह कश्चित्—‘पर्यायोक्तमेवात्र
कवे प्राधान्येन विवक्षितम्, न तु रसादि । तत् कथमुच्यते
रसादितात्पर्यं सत्यपी’ति । मैवम् ; बासुदेव प्रतापो ह्यन विवक्षितः ।
स चात्र चारुवहेतुनया न चकास्ति, अपि तु पर्यायोक्तमेव ॥—
Op cit, p 225

TEXT

§ २७ । अद्भुत्वेन विवक्षितमपि यमवसरे गृह्णाति, नानवसरे ।
अवसरे गृह्णीतिर्यथा—

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरचिरलौरातन्यतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतायिमां समदनां नारीषिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोप-विपाडलद्भ्युति मुखं वेव्याः करिष्याम्यहम् ॥

—इत्यत्र उपमा-श्लेषस्य ।

गृह्णीतमपि च यमवसरे त्यजति तद्रमानुगुणतयाऽलंकारान्तरा-
पेक्षया । यथा—

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायायान्ति शिलीमुखाः स्गरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।
यान्तापादतलाहतिस्तय मुदे तद्वन्ममाप्पावयोः
सर्वं तुल्यमशोकः । केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

—अत्र हि प्रयन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो
‘सर्वविशेष’ं पुष्पानि ॥

EXPOSITION

§ 27. In this section Ānandavardhana explains the
portion ‘काले च ग्रहण त्यागौ’ in the *Kārikā* 18. The poet
should retain (ग्रहण) or reject (त्याग) a particular अलंकार
according as it enhances or deters the development of the

principal emotion. Ānandavardhana illustrates the first variety in the verse 'उद्दामोत्कलिकाम्—' (*Ratnāvalī*). Here the figure is उपमा-इत्येव (i.e. *Simile based on double entendre*) and the occasion of the employment of this figure is in keeping with the sentiment of ईर्ष्याविप्रलम्भ which it is the object of the poet to suggest. Compare 'Locana : उद्दामा उदग्गता कलिका यस्याः । उत्कलिकाश्च रुहरुहिकाः । क्षणात् तस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भा विकासो यया । जृम्भा च मन्मथ-कृतोऽङ्गमहं । श्वसनोद्गमवसन्तमास्तोल्लासैरात्मनो लतालक्षणस्य आयासमायासनमान्दोलनयत्नमातन्वतीम् । निश्वासपरम्पराभिश्च आत्मन आयास हृदयस्थित मन्तापमातन्वनी प्रकटीकुर्वाणाम् । सह मदनारयेन वृक्षविशेषेण, मदनेन कामेन च । अत्र उपमादलेप ईर्ष्या-विप्रलम्भस्य भाविनो मार्गपरिशोधकत्वेन स्थितस्तच्चवर्णाभिमुख्यं कुर्वन् अवसरे रसस्य प्रमुखीभावादशया पुरस्तरायमाणो गृहीतः— इति भावः ॥—*Op. cit.*, p 226 As an example of rejection (*त्याग*) according to the exigency of the occasion Ānandavardhana cites 'रक्तम्ब नवपल्लवैः' । 'अत्र हि... पुष्पाति'—In the first three feet of the verse the figure is हेतुश्लेष (i.e. *कार्यहेतु based on श्लेष*), but in the last hemistich, this figure has been abandoned by the poet in favour of the figure of speech व्यतिरेक, which is more capable of suggesting the mood of विप्रलम्भमश्रुङ्गार than the former. Compare 'Locana : रक्ता श्लोहितः । अहमपि प्रवृद्धानुराग । अत्र च प्रबोधको विभाव.

1. 'सीतावियोगोपनतविमलसुखस्यस्य दानगर्येरियमुक्ति —Hemcandra's 'Viveka on the Kāvyaśūśāna ' मामाहृ पृथिवीभुजामपिपति क्षताधि-राजा भवान्, अव्युत्तिन्नपृथ्वृत्ति भवतो दान ममाप्ययिषु । स्त्रीग्लेपु ममोर्वशी प्रियतमा युवे तवेय वशा, सर्वं मामनु ते प्रियाविहृता त्व तु व्यया नानुभू ॥" —*Vikramorjaṣṭi*, Act IV, is a close parallel of the verse cited in the *Vṛtti*

तदीयपल्लवराग इति मन्तव्यम् । एव प्रतिपादमाद्योऽर्थो विभावत्वेन व्याख्येयः । अत एव हेतुश्लेषोऽप्यम् । सहोक्वयुपमाहेत्वलकाराणां हि भूयसा श्लेषानुग्राहकत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेण भामहो न्यरूपयत्— 'तत्सहोक्वयुपमाहेतुनिदशात् त्रिविधम्'—इत्युक्त्या, न तु अग्यालकारानुग्रहनिराचिकीर्षया । रसविशेषमिति विप्रलम्भम् । तशोकशब्देन व्यतिरेकमानयसा शोकसहभूतानां निवदचिन्तादीनां व्यभिचारिणां विप्रलम्भपरिपोपकानामवकाशो दत्तः ।—*Op cit*, pp 227-238

The verse has been quoted by Jagannatha in his *Rasagangadhara* under the section on व्यतिरेकः. He criticises Appayya Dīkṣita, who in his *Kuvalayananda*, refers to the Dhvanikāra's remarks on this verse (as recorded in this section), which seem to have been much misrepresented by him in the heat of the controversy. Compare —

“यदपि कुबलयानन्दकुताऽलकारसबस्वोक्तार्थानुवादकेन न्यूनतायामुदाहृतम्— रक्तस्त्व नय पल्लवरहमपि श्लाघ्यं [प्रियाया गुणै—] इत्यत्र तशोकत्वेन अशोकापेक्षयाऽपकप पर्यवस्यति इति, तदपि चिन्त्यम् । रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाद भूषणापसारणं यथा शोभाविशेषाय भवति, एव प्रकृत उपमालकारद्वारीकरणमात्रमेव रसानुगुणतया रमणीयम्, न व्यतिरेकः । अत एव अरमालकारः प्राञ्चो न मन्यन्ते अन्यथा तवालकारान्तरतया ततस्वीकारापत्तेः । अत एव ध्वनिकृता सहृदयधुरन्धरेण ‘सुकविषु रसानुसारेण क्वचिदलकारसयोग क्वचिदलकारवियोग च कुर्याद्’ इत्युक्त्वा ‘रक्तस्त्वम्’ इति पद्यं सादृश्यद्वारीकरणे उदाजह । —*Op cit*, pp 475-476¹

I But compare Nagoji Bhaṭṭa's arguments in defence of Appayya Dīkṣita's view अत्र च चिन्त्यम्—उपमानाद्वि उपमयः कथमानं वैलक्षण्यमेव गुणाधिनयकृत व्यतिरेकः । तच्च क्वचिदुपमेयोत्पत्तय-

TEXT

§ २८ । नात्रालंकारद्वयसन्निपातः । किं तर्हि ? अलंकारान्तरमेव श्लेष-व्यतिरेकलक्षणं नरसिंहवद इति चेत्, न । तस्य प्रकारान्तरेण व्यवस्थापनात् । यत्र हि श्लेषविषय एव शब्दे प्रकारान्तरेण व्यतिरेक-प्रतीतिर्जायते, स तस्य विषयः । यथा—
‘स हरिर्नाम्ना देवः सहरिर्वस्तुरगनिबद्धेन’ इत्यादौ । अत्र हि अन्य एव शब्दः श्लेषस्य विषयोऽन्यश्च व्यतिरेकस्य । यदि चैवंविधे विषयेऽलंकारान्तरस्वरूपना क्रियत, तत् समुष्टेर्विषयापहार एव स्यात् । श्लेषमुखेनैवान्न व्यतिरेकस्यात्मलाभ इति नायं समुष्टेर्विषय इति चेत्, न । व्यतिरेकस्य प्रकारान्तरेणापि दर्शनात् । यथा—

नो कल्पापायवायोस्तदयदलत्क्ष्माधरस्यापि शुभ्या
गादोदगीर्णोऽज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।
प्राप्तोत्पत्तिः पतद्गात् न पुनरुपगता मोपमुष्णत्वपो वा
वृत्तिः सैवान्यरूपा सुरयत्तु निरिलद्वीपद्वीपस्य दोषिः ॥
नात्र श्लेषमात्राच्चारुत्वप्रतीतिरस्तीति श्लेषस्य व्यतिरेकाद्रत्येनैव

यगायि, वसवित्तदपकर्षपर्यवगायि, वसविसादुभयपर्यवगायि । जाधिनर मृतप-
दाशायि उन्मर्षपर्यवगायि इव । तत्र अपरपर्यवगायि रक्तत्वमिदम् ।
अत्र उपमेयं सातोकत्वादिगम्यचेतनत्वमद्भुतदयत्यादिभि वातरतिगम्य मोषमहित-
त्वाभ्यां च सातदगुणाधिक्यप्रतीतावपि वातरम्य स्वरूपगारुष्ट्यमान् विरहि-
वातवाच्य वरमपतनत्वमेव सम्यग् न पुन प्रियाविद्यागादिगम्यसोक्तान्द-
र्शन्यादि-इति प्रतीतिपर्यवगमनात् विरहानुगुणव्यतिरेकतात्पर्यविरहा-
पश्यं पर्यवस्यति । अत एव प्रियाविद्यागादि गुरुम, इत्यर्थमावयो मयं
मृन्म इति वाक्य परिहार्यम् । एतेऽऽद्याप्यनुज्ञेय्यादि उदाहरणे-इत्यनमना-
दम । सातोकत्ववर्गनेत्रवि रक्तत्वादिपर्यं गादुस्तस्य विरक्तत्वविरतिपर्यवगा-
यमनुधारिणः सर्वेऽऽद्यप्युक्तस्य वस्तुमन्यस्यात् ॥—loc. cit.

विवक्षितत्वात्, न स्वतोऽनङ्कारता इत्यपि न वाच्यम् । यत एवं-
विधे विषये साम्यमात्रादपि मृप्रतिपादिताच्चास्त्यं दृश्यत एव ।
यथा—

आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यथान्तगाराम्बुभि
स्तद्विच्छेदमुपश्व गोमृगिखिनस्तुल्यास्तद्विद्विभ्रमः ।
अन्तर्मे उयितामुखं तव शशीद्भ्रुचिः समैवाययो
स्तत् किं मामनिजं सखे जल्यर । त्वं दग्धुमेवोचनः ॥
—उत्पादौ ॥

EXPOSITION

§ 28 नात्रालकार चेत्—Now it might be argued that in the verse रक्तस्त्वम्— there are *not* two independent figures viz श्लेष and व्यतिरेक, as shown presently but there is only *one* figure of speech which is श्लेष व्यतिरेक (सकर) quite different from the former. So it cannot be stated that श्लेष has been rejected in favour of व्यतिरेक, for it presupposes the existence of two independent figures a false assumption. Compare *Locana*—‘किं नर्हीति । सङ्करोलकार एवायम्, तत्र किं या त्यक्त किं वा गृहीतमिति परस्याभिप्रायः ॥’

न इत्यादौ—Ānandhabardhana now defines the scope of सकर proper and distinguishes it from a case where श्लेष and व्यतिरेक are both independent figures. When both श्लेष and व्यतिरेक coinhere in the same substratum (*word unit*), then and then only can there be a genuine case of सकर. But when the substrata of the two figures are different they should be regarded as two independent figures and not the constituents of a *tertium quid* viz सकर. For example ‘सहरि निवहेन’ is an instance of श्लेषव्यतिरेक (सकर) since the expression सहरि which is श्लेष is the substratum

of व्यतिरेक too Comp °*Locana* तस्येति सवरस्य । एकत्र हि विषयेऽलकारद्वयप्रतिभाल्लास सकर । सहरिशब्द एको विषय स हरि, यदि वा सह हरिभि सहरिरिति ॥” — p 228 Thus it is really an example of एकवाचकानुप्रवशसकर¹

अत्र हि व्यतिरेकस्य—But in the instance cited in the *1st* —viz ‘रक्तस्त्वम्— etc, the two figures दल्प and व्यतिरेक do not coinhere in the same substratum. Thus दल्प belongs to such words as रक्त, शिलीमुख etc while the apprehension of व्यतिरेक is given rise to by the terms यथाव and सगोक् So it cannot be called a case of एकवाचकानुप्रवशसकर ‘अत्र हीति । द्विशब्दस्तु शब्दस्यार्थे । ‘रक्तस्त्वम् इत्ययमर्थः । अन्य इति—रक्त इत्यादि । अन्यश्च अशाक सगोकादि । —°*Locana* यदि च स्यात्—Now, it might be contended that if the whole verse constituting a sentence be taken as one single unit instead of such discrete words as रक्त, सशाक etc, both दल्प and व्यतिरेक can be looked upon as coinhering in the same substratum and the verse रक्तस्त्वम्— would be an instance of दत्तेप-व्यतिरेक सकर । Anandavardhana argues that such a contention would leave no scope for समुष्टि where two or more figures come together independent of one another, for all such cases would be comprehended under सवरः² As °*Locana* observes ‘नत्वेक वाक्यात्मक विषयमाश्रित्य एकविषयत्वाद् अस्तु सकर इत्याशङ्क्याह मदीति । एवविध वाक्यलक्षणा विषये । विषय उत्पन्नत्व विवक्षित बाध्यम् । एकवाक्यापक्षया मद्येकविषयत्वमुच्यते, नम्र वनजिन समुष्टि स्यात् गतरण व्यञ्ज्यत्वात् ॥ —p 229

1 Comp at मृत्युमेव विषय एवमापादयन्निदम् । रक्तमित्यत्र प *Advayaprakāśa* \ 141

2 For the difference between सवर and समुष्टि see our notes on *Uddyota I* Sec. § 36

श्लेषमुखेनैवान् दर्शनात् — Having refuted the view that 'रक्नस्त्वम्— is an instance of एकवाचकानुप्रवेसकर Ānandavardhana proceeds to confute the view that it is an illustration of अनुग्राह्यानुग्राहकभावसकर Others might argue that the figure of speech व्यतिरेक is based on उपमा, and as in the present verse the व्यतिरेक in the last foot is based on श्लेषोपमा, the latter is the cause of the former, and the relation of अङ्गाङ्गिभाव or अनुग्राह्यानुग्राहकभाव subsists between them So it is a case of श्लेष व्यतिरेक सकर of the अङ्गाङ्गिभाव variety Ānandavardhana replies that this argument is not reasonable For, though व्यतिरेक must be based on उपमा, still there is no hard and fast rule that the similarity must be explicitly stated in so many words It might as well be implied and hidden in the background ¹ So, though in the verse cited in the *Vṛtti* उपमा based on श्लेष is expressed in the opening lines, yet that particular उपमा should not be regarded as forming the basis of the व्यतिरेक of the last line Compare 'Locana ननूपगागर्भो व्यतिरेक, उपमा च श्लेषमुखेनैवायतेति श्लेषोऽत्र व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति सङ्करस्यैव विषय । यत्र तु अनुग्राह्यानुग्राहक भावो नास्ति तत्र एकवाक्यगामित्वेऽपि ससृष्टिरेव । तदेतदाह—किं सर्वत्र उपमाया स्वशब्देनाभिधाने व्यतिरेको भवति, उत गम्यमानत्वे । तत्राद्य पक्ष दूषयति—प्रकारान्तरेणेति । उपमाभिधानेन विनापि इत्यर्थः ॥—*Op cit*, p 229. Ānandavardhana illustrates this by citing the verse 'नो कल्पापायवायो—' (Māyura's *Surasataka*) Here he contrasts the flickering flame of an ordinary lamp with the luminous and inextinguishable blaze of the solar orb It is an instance of व्यतिरेक, but no similarity is expressed at all

1 Compare : शब्दोपात्त प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।

तत्र यद् भेदवचन व्यतिरेकं स उच्यते ॥

As Ānandavardhana notes: अत्र हि ...दर्शितः. Compare 'Locana': शम्या शमयितुं शक्या इत्यर्थः । दीपवर्त्तिस्तु वायुमात्रेण शमयितुं शक्यते । तम एव कज्जलं तेन । न नो रहिता अपितु रहितैव । दीपवर्त्तिस्तु तमसाऽपि युक्ता भवति, अत्यन्तमप्रकटत्वात् कज्जलेन च उपरिचरेण । पतङ्गात् अर्कात् । दीपवर्त्तिः पुनः शलभाद् ध्वसते, नोत्पद्यते । साम्येति । साम्यस्य उपमायाः प्रपञ्चेन प्रबन्धेन यत् प्रतिपादनं स्व-शब्देन तेन विनापीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतीयमानैव उपमा व्यतिरेकस्य अनुग्राहिणी भवन्ती नाभिधान स्वकण्ठेनापेक्षते । तस्मान्न श्लेषोपमा व्यतिरेकस्य अनुग्राहित्वेन उपात्ता ॥—p. 230.

नात्र . दृश्यत एव—But, inspite of all that has been said in favour of श्लेष being an independent figure, the opponents might persist that though in other cases श्लेषोपमा might be considered in detachment from व्यतिरेक, yet in the present case श्लेषोपमा is the अङ्ग (being the cause) of व्यतिरेक, as there is no charm due to the former and consequently it would be a case of अङ्गाङ्गिभावसरर. Ānandavardhana demurs that श्लेषोपमा has its own beauty, and should be regarded as an independent figure and not merely a constituent element of व्यतिरेक. He quotes the verse—'आश्रन्दा. स्तनितः—' to illustrate that in the case of व्यतिरेक, उपमा alone (without any touch of श्लेष) can enhance the beauty of a poem ; and there is no gainsaying the fact that उपमा based on श्लेष would be more charming still. Compare 'Locana' : 'यत्तत्पन्थनं नैव, तथापीह तत्प्रावण्येनैव सोपात्ता ; तदप्रावण्ये स्थय चारुत्वहेतुत्वाभावात्—इति श्लेषोपमाऽत्र पुष्पगलवारभावमेव न भजते । तदाह-नात्रेति । एतदशिद्धं स्व-भवेदनवाधितत्वादिति हृदये गृहीत्वा स्वसवेदनमपह्नूयानं पर श्लेष विना उपमामात्रेण चारुत्वसम्पन्नमुदाहरणान्तरद्वयम् निश्चरीकरोति—यन् द्रव्यादिना ।' —p. 231.

TEXT

६२९ । रसनिर्वहणैकतानहृदयो यं च नात्यन्तं निर्वोदु-
मिच्छति । यथा—

कोपात् कोयललोलबाहुलतिकापाजेन वद्ध्वा दृढं
नीसा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्वलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निहुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥
अत्र हि रूपकमाक्षिप्तमनिर्वोदुं च परं रसपुष्टये ॥

EXPOSITION

६२९, Ānandavardhana now explains the hemistich 'नातिनिर्वहणैपिता': "एवं ग्रहणत्यागी समर्थं 'नातिनिर्वहणैपिता' इति भागं व्याचष्टे—रसेति ।"—*Locana*. The poet should not carry a particular figure to its logical extreme (निर्वहण), if the emotional effect be hampered thereby. Thus, in the verse quoted the slender arm has been likened to 'a creeper'; but the poet has stopped there, without availing himself of the implications of that super-imposition, which if worked out logically in all its details would have demanded the further superimposition of व्याधवधू on दयिता, of कारागारपञ्जर on वासगृह, a process contrary to the dictates of all good sense and propriety. Thus, the रूपक has been arrested, in conformity with the prevailing sentiment of सूक्ष्मर. Compare: "बाहुलतिकायाः वन्धनीयपाशत्वेन रुध्णं यदि निर्वोदयेत्, दयिता व्याधवधूः, वासगृह कारागार-पञ्जरादीति परमनीचित्यं स्यात्"—*Locana*, p. 232.

TEXT

६३० । निर्वोदुमिष्टमपि यं यत्नादद्भत्वेन प्रत्यवेक्षते । यथा—

श्यामास्यङ्गं चकितहरिणीप्रक्षणे दृष्टिपातं

गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां वर्धभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रननुषु नदीवोचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैरुस्थं स्वचिदपि न ते भोरु । सादृश्यमस्ति ॥

स एवमुपनिबध्यमानोऽङ्गकारो रसाभिव्यक्तिहेतुः कवेर्भवति ।
उक्तप्रकारातिक्रमे तु नियमेनैव रसमद्गद्गदः सम्पद्यते । लक्ष्यं च
तथाविधं महाकविप्रवृत्तेषु दृश्यते बहुशः । तच्च सूक्तिसहस्रयोति-
तात्मना महात्मना दोषोद्धोषणम् आत्मन एव दूषणं
भवतीति न विभज्य दक्षितम् । किं तु रूपकादंरलंकारवर्गस्य
येयं व्यञ्जकत्वे रसादिविषये लक्षणदिग् दक्षिता तामनुसरन्
स्वयं चान्यत् लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो यद्गलक्ष्यक्रमप्रतिभमनन्नरोक्तमेवं
ध्वनेरात्मानमुपनियन्तानि मुकविः समाहितचेतास्तदा तस्यात्मलाभो
भवति महीयानिति ॥

EXPOSITION

§ 30 In this section Ānandavarjuna explains the *Kārikā*-
portion 'निदूषणं चक्षुः'—The *a'ṅkīdā*, even though
carried out to its logical extreme, must be subordinate to the
principal sentiment. In the verse: 'श्यामास्यङ्गं'—(*Meghaduta*,
109), the figure of speech उत्पश्यामि has been effectively carried
out to the very end by the poet and yet that does not run
counter to the prevailing mood (i.e. विप्रलम्भ दृष्टान्तः)
Compare *Locana* निर्वोदुमिति । निःशेषेण परिणामादनुमित्यर्थः ।
नगमासु नुगन्धिप्रियलासु पाण्डित्या तनिम्ना वष्टविनत्वेन च
योगात् । शशिनि इति पाण्डुरत्वात् । उत्पश्यामि परनेनोत्प्रेक्षे ।
जीविनमधारणायेत्यर्थः । हन्तेति वष्टम् । एतस्यमादृश्याभावे हि
दोलायमानोऽहं सर्वत्र स्थितो न कुत्रचित् एतस्य घृति लने इति
भावः । भीरु इति । यो हि वानरहृदयो भवति नायो सर्वत्र-

मेकस्य धारयतीत्यर्थः । अत्र हि उत्प्रक्षयास्तदभावाध्यारोप-
रूपाया अनुप्राणक सादृश्य यथोपक्रान्तं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भ-
रस-वोपकमेव जातम् ॥—*Op. cit.*, p. 233

स एवम् . दर्शितम्—If the principles formulated above be properly observed by a poet, the poetic figures would uniformly turn out to be important accessories towards the development of the sentiments in view. Otherwise, the *alamkāras* do only mar the charm of the aesthetic relish. There are numerous instances in the works of great poets, that can serve as illustrations of the breach of these poetic norms. But Ānandavardhana, out of intrinsic modesty and respect for genius, desists from citing the counter-examples (प्रत्युदाहरण). As he remarks : 'तत्तु सूचित . दूषण भवति'.¹ Hemacandra, the great Jaina teacher, however, records in his *Kāvyañusāsa* instances to illustrate the violation of these principles. The relevant extracts are given below from that treatise :—

‘तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागत्योः नातिनिर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोप-
कारिणः ॥

अङ्कारा इति व.ते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालंकारस्य
प्रवेश, न बाधकत्वेन, नापि ताटस्थ्येन । यथा—‘चलापाङ्गा’-
मित्यादि । बाधकत्वेन यथा—

‘स्रस्त सगुदामशोभा त्यजति विरचितामाकुल. केशपाश.

श्रीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ नन्दत. पादलग्नौ ।

व्यस्त. वम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्या.

शीङ्गल्या पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यमङ्गानपेक्षम् ॥’

x. Cp न केवलं यो महतीशभाषते

शृणोति तस्मादपि य स पात्रभात् ॥—*Kumārasambhava*,

—अत्र पीडयेवेत्युत्प्रक्षालंकारोऽङ्गी सन् तदनुग्राहकस्वार्थश्लेषः कण्ठो-
चितान् विभावानुभावान् संपादयन् वाचकत्वेन भातीति न प्रकृत-
रसोपकारी ॥ ताटस्थ्येन यथा—

‘लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥’

पुलहक-लिखित-सागरिका-प्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिन्नापस्य वत्स-
राजस्येयमुक्तिः तटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालकार-
प्राधान्येन प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिपया ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—‘उद्दामोत्कलिकाम्—’
इति । न त्वेव यथा—

‘याताहारतया जगद्विपघरेराश्वास्य निःशेषितं

ते प्रस्नाः पुनरभ्रतोयकणिका तीव्रव्रतं बर्हिभिः ।

तैःपि झूरधमूहचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

दम्भस्य स्फुरित विदन्नपि जमो जालमो गुणानीहते ॥’

अत्र याताहारत्वं पश्चाद् वाच्यमपि आदौ उक्तम् इत्यतिशयोक्ति-
रनवसरे गृहीता । तथाहि प्रथमत एव प्रथमपादे हेतूत्प्रेक्षया
यदतिशयोक्तैरुपादानं, न तत् प्रकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतगुण-
गणानुशोचनमयस्य निर्वेदस्य अङ्गतामेति । नहि याताहारावधिको
दम्भस्तोषकगघर्तं, नापि ततोऽधिकं दम्भनत्वं मृगाजिनवसनमिति ॥
गृहीतस्यावसरे त्यागो यथा— ‘रक्तस्त्व’-मिति ॥ न त्वेव
यथा—

आज्ञा क्षत्रक्षिस्तामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भक्तिर्भूतपती पिनाकिनि पद लङ्घेति दिव्यां पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदुग् वरी लम्पते

स्याच्चेदेष न रावणः यव नु पुनः सर्वत्र भवे गुणाः ॥

अत्र ‘न रावण’-इत्यस्मादेव त्यागो युक्तः । तथाहि रावण इत्येतज्
जगदाग्रन्दकारित्याद्यर्थान्तरं प्रतिपादयन्ननवस्य घर्मवीरं प्रत्यनुनामता

प्रतिपाद्यते । ऐदव्यं पाण्डित्यं परमेशभक्तिर्देशविशेषोऽभिजन-
इत्येतत् सर्वं लोकमपवाधमानस्य अधर्म्मपरस्य नार्थक्रियाकारकमिति
तावतोऽर्थस्य तिरस्कारकत्वेनैव रावणचेष्टितं निर्वाहणीयम् । यत्
अन्यदुपात्तं 'क्व नु पुन'-रिति तद्यदि ससंदेहत्वेन योज्यतेऽयाक्षेपत्वेन
अथापि 'नेदृग्वरो लभ्यते' इत्यर्थान्परिणामासत्वेन तथापि प्रकृतस्य
धर्मवीरस्य न कथंचित् निर्वाहः ॥

नात्यन्तं निर्वाहो यथा —

'कोपात् कोमले'ति ।....न 'स्वैवं यथा—

'सञ्चितपद्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडनेन ।

उद्धाटय सा प्राविष्टा देहगृहं सा हृदयचोरी ॥'

—अथ नयनद्वारमित्येतावदेव सुन्दरं शृङ्गारानुगुणं, नतन्मद्रूपणम् ॥

निर्वाहिष्यङ्गत्वं यथा—'श्यामास्वङ्गमिति' ।....नत्वेवं यथा—

'न्यञ्चत् कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत् साकूतमाकेकरं

व्यावृत्तं प्रसरत् प्रसादि मुकुलं सप्रम कम्प्रं स्थिरम् ।

उद्धु भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मञ्जतरङ्गोत्तरं

क्षुः साश्रु च यत्तंते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥'

अत्र रावणस्य दृग्विंशती वैचित्र्येण स्वभावोक्तिर्निर्वाहिताऽपि
रसस्य अङ्गत्वेन न योजितेति ॥—*Op. cit.*, pp. 17-22.

TEXT

§ ३१ । क्रमेण प्रतिभात्वात्मा योऽस्यानुस्वान-

सन्तिभः ।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात् सोऽपि द्वेधा

व्यवस्थितः ॥१०॥

अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यप्रमव्यङ्ग्यत्वाद-
नुरणनप्ररूपो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल-
श्चेति द्विरकारः ॥

EXPOSITION

§31 Having thus discussed the nature of असलक्ष्य-रुम ध्वनि in all its details, Ānandavardhana proposes to deal with the other variety of विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि—viz सलक्ष्यरुमध्वनि, also called अनुस्वान-रुमिध्वनि. The name is significant in so far as the sequence between the apprehension of the expressed and the suggested senses is distinctly noticeable, just as the sequence between the first sound and the vibrations thereof is noticeable when a bell is rung. This सलक्ष्यरुम-रुनि again has two main divisions according as it is based on *formal suggestiveness* (शब्दशक्तिमूलं) or *material suggestiveness* (अर्थशक्तिमूलं). Compare °Locana —

“एव विवक्षितान्यपरवाच्यध्वने प्रथम भेदेमलक्ष्यरुम विधाय द्वितीय भेद विभक्तुमाह—रुमेणेत्यादि । प्रथमपादोऽनुवादमागो हेतुत्वेनोपात्त । घण्टाया अनुरणनमभिधातजशब्दापेक्षया क्रमेणैव भानि । सोऽपीति । न केवलं मूलतो ध्वनिद्विविध । नापि केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यो द्विविध । अयमपि द्विविध एवे यद्विशब्दाय ॥”

Op cit, pp 234-35

TEXT

§ ३२ । ननु शब्दशक्त्या यथार्थान्तरं प्रकाशते न यदि ध्वने प्रकार उच्यते, तद्विदानीं श्लेषस्य विषय एवापहतः स्यात् । नापहत इत्याह—

आचिप्य प्रार्थकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते ।

यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥२१॥

यस्मादर्थकारो न यस्तुमात्रं यस्मिन् शब्दे शब्दशक्त्या प्रकाशते न शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिर्गतिस्माकं विविधः । यस्तुमेव शब्दशक्त्या प्रकाशमानः श्लेषः । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यदचोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो मङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्तां सर्वदोमाधवः ॥

EXPOSITION

§ 32 When a homonymous word (अनेकार्थशब्द) is used to denote more than one sense—one of which is प्रकृत (i.e. contextual) and the other अप्रकृत, the former alone is conveyed through the primary function or Denotation (अभिव्यञ्जना), while the latter is comprehended through suggestion (व्यञ्जना). The अप्रकृत sense cannot be conveyed through the self-same function of denotation, because the context (प्रकरण) is one of the restrictive factors enumerated by Bhartṛhari, that delimit the scope of denotation to the field of the contextual sense alone, where the conventional meanings (शब्दार्थ) are many and consequently indeterminate (अनवच्छेद). In such cases the word-element is the most important factor, since the substitution of any other synonymous word for that particular word in question will fail to give rise to the cognition of the अप्रकृत - sense. Now, it might be asked : 'What is the difference between श्लेष and शब्द-शक्तिमूलध्वनि ?' In both the cases we have homonymous words (अनेकार्थ-शब्द), and the apprehension of more than one sense therefrom. So what is the reason for differentiating them as two distinct categories ? What more, if in such cases we posit शब्दशक्तिमूलध्वनि instead of श्लेष, there would be left no exclusive scope for the latter. As Ānandavardhana puts it : 'ननु ...अपहृत. स्यात्—'. The Dhvanikāra has answered this contention in the present *Adiśā* : 'आक्षिप्तः....हि सः'—True, that in शब्दशक्तिमूलध्वनि, as in श्लेष, we have the apprehen-

sion of more than one sense But, while in the former we have in addition, the apprehension of an unexpressed poetic figure (अलङ्कार) *quæ* some definite relation like सादृश्य etc subsisting between the two senses (viz. the primary and the suggested), in the latter no such relation is cognised And this constitutes the essential difference between the two categories (viz इलेप and शब्दशक्तिमूलध्वनि) In इलेप two or more senses are realised—minus that unexpressed relation that constitutes the link between the two discrete meanings As Ānandavardhana observes यस्मादलङ्कारो इलेप—As an illustration of इलेप, when two unrelated facts alone are comprehended he cites the verse 'येन ध्वस्तममोभवेन— This is an adoration to Siva and Viṣṇu simultaneously Compare *Locana येन ध्वस्त बालक्रीडायामात्मन शकटम् । अभवेन अजेन मता । बलिनी बानवान यो जयति तादृग येन वायो वपु पुराऽमृत-हरणकाले स्त्रीत्व प्रापित । यश्चोद्वृत्त समद बालियात्य भुजङ्ग हतवान् । रवे दग्धे लयो यस्य । 'अकारो विष्णु'—इत्युच्यते । यश्चाग गोवर्धनपर्वतं गा च भूमि पातालगतताम अपारयत् । यस्य च नाम स्तुत्यमाय आह । किं तन ? दग्धिन मथ्नाति इति विवृ—राह । तस्य तिरोहरो मूर्धापहारक इति । स त्वा माधवो विष्णु सर्वद पायात् । कीदृक् ? अन्धतनाम्ना जमाना येन क्षयो निवामो द्वारकाया कृत । यदि वा गीषले इषीवाभिस्तेषा क्षयो विनाशो येन कृत ॥ द्वितीयोऽर्थ—येन ध्वस्त-नामेन सता बलिनितो विष्णो मन्वन्धी याम पुरा त्रिपुरनिर्दहनावगरेऽप्रीवृत्ता शक्य नीत । उद्वृत्ता भुजङ्गा एव हारा बल्याश्च यस्य, मन्दाकिनो च योऽपारयन् । यस्य च ऋषय दानिमत् चन्द्रमुक्त तिर आह । हर इति च यस्य नाम स्तुत्यमाह । स भगवान् स्वयमेव अध्वरामुख्य दिनामकारी यो गर्वेदा सर्वनाम् उभाया धवो बन्धन पायादिति । अत्र चतुर्मात्र द्वितीय प्रतीत नालङ्कार इति स्वल्पमेव विषय ॥—Op cit.

pp 235-36.

This view of Ānandavardhara—viz that in शब्दशक्तिमूल-ध्वनि there must necessarily be an apprehension of the un-expressed relation to link the two apparently discrete ideas, seems to be contrary to the opinion of later authors like Mammaṭa etc., who state that mere वस्तु (fact) might also be suggested in a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. As Mammaṭa observes —

अलंकारोऽथ वात्स्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रयान्तत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

—Kavyaprokāṣa, IV 38

As an example of शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि, Mammaṭa cites the verse —

‘पन्थिअ ण एत्थ सत्यरमत्थि मण पत्थरुथले गामे ।

उण्णअपअहर पेत्थिउण जइ वससि ता वससु ॥’—and notes :

“अन यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽम्भवेति व्यज्यते ॥”—Rāyaṭa,

in his commentary called काव्यप्रकाशसंकेत on Mammaṭa’s

work, criticises Mammaṭa for regarding वस्तुध्वनि as a

variety of शब्दशक्तिमूलध्वनि, though he himself justifies

शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि in his Alamkāra-Sarvasva Compare :

“यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य दिल्लपदमहिम्ना

ब्रह्ममाणार्यनिष्ठमुपक्षेपापराभिधान सूचकत्वं तत्र किं श्लेष उत

शब्दशक्तिमूलध्वनिरिति विचार्यते । तत्र न तावत् श्लेष ।

अर्थद्वयस्य अन्वितत्वेन अभिधेयतया वक्तुमनिष्टे । नापि ध्वनि ।

उपक्षेपस्य अर्थस्य असंबद्धत्वाभावात् तेन सह उपमानोपमेयत्वस्य

अविवक्षणात् । न चान्या गतिरस्ति । तदत्र किं कर्तव्यम् । उच्यते—

श्लेषस्य उक्तनयेन अप्रवृत्तेर्वर्ततेरेवायं विषय इति निश्चयः । तथाहि—

शब्दशक्तिमूले ध्वनी अर्थान्तरस्य असंबद्धत्वात् सम्बन्धार्थमोपम्य

कल्प्यते । च संबन्धः प्रकारान्तरेण औपम्यपरिहारेण यद्यप्युपपा-
दयितुं शक्यः स्यात्, तत् कोऽयमभिनिवेशस्तत्र उपमाध्वनी । वस्तु-
ध्वनिरपि सम्बन्धान्तरेण तत्र समीचीनः स्यात् । अत एव—

‘अलंकारोऽयं वस्त्वेव शब्दाद् यथावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥’—

इति न्यायमवनवन्धेन (?) द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः । एवं
प्रकृतेऽपि यत्र सूचनाव्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि-
र्बोद्धव्यः । यथा—

‘सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं रसात्

त्यक्त्वा धूसरकान्तिवत्कलधरो राजास्तशलं ययौ ।

तत्कान्ताऽप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानः समुत्तासिभिः

‘अन्धस्तं क्रुमुदाकरं मुतमिव क्षिप्रं प्रतस्ये निशा ॥’ इति ।

हरिश्चन्द्रवर्तितेऽत्र प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दाभियंयेस्तमुपेयुषि
चन्द्रे रोहिताश्वाख्यतनयसहितया उशीनर्या बध्वा युक्तस्य हरिश्चन्द्रस्य
राज्ञो विदवामित्रसंपादितोपद्रववशात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा चाराणसी
प्रति गमनं सूचितं स्यात् । तथा च कौशिकशब्दः प्रकृते द्वाद्बोलूकयो-
र्बर्त्तते । सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विदवामित्रवृत्तिः । बल्कलमुत्ताम्बा
त्वौपम्यं सूचनीयार्थनिरपेक्षेण सादृश्यसंभवमात्रेण संभवनीयम् । अतश्च
प्रकृतेन सूचनीयस्य संबन्धात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् ॥¹ —

Op. cit., pp. 101-103. Jayaratha remarks that this incongruen-

1. It is really an instance of शब्दार्थमयशक्तिमूलध्वनि as
Jayaratha observes in his commentary “अत्र च यद्यपि गुनादिस्वा-
चंगतिरप्यस्ति इति वस्तुध्वनेरुपमशक्तिमूलत्वमेव तथापि शब्दशक्तिरत्र
स्फुटा क्षिप्रमेति तन्मूलत्वमेव ग्रन्थहनाप्रयोजनम् ॥—*Ibid.* We might
justly Rūpyaka by referring to the maxim: ‘यो हि उभयो ग्याने
भवति लभतेऽभिव्यक्तव्यदेजम्’ as he has himself done in a
similar context in defending the *Dhvanīkāra*.

cy between the two views of Rūpyaka as stated in two different places is only apparent and can be easily reconciled. For the criticism in his *Kāvyaṣṛakāśa-Saṃketa* should be construed as having reference to the particular illustration and not to वस्तुध्वनि as such. As he notes :—

“.. यस्तु काव्यप्रकाशसंकेते ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्ति-
मूलत्वं चिन्त्यमुक्तम्, तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् । तत्र हि
'पन्थिअ ण इय सत्यर—' इत्याद्युदाहरणम् उभयशक्तिमूल
शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वने श्रोमम्मटेनोपात्तम् ॥” —*Vimarśinī*.
loc. cit Jagannātha, too, in his *Rasagangādhara* upholds
this twofold classification of शब्दशक्तिमूलध्वनि. The follow-
ing extract dealing with वस्तुध्वनि should be carefully
noted :—

“शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिर्यथा—

‘राज्ञो मत्प्रतिकूलाम्ने महद् भयमुपस्थितम् ।

बाले वारय पाथस्य वासदानविधानतः ॥’

अत्रोपभोग देहीति वस्तु राजादशक्तिमूलानुरणनविषयः । राज-
पदात् चन्द्रोपस्थितत्वे चन्द्रजनितभयवारणकारणत्वेन उपभोगस्या-
भिध्यक्ते । न चात्र नृप-चन्द्रयोरुपमानोपमेयभावः, भेदापोहरूपं
रूपकं वा तथाऽस्तु इति वाच्यम् । इह नृपरूपस्यार्थस्य चन्द्ररूपार्थ-
गोपनमात्रार्थमुपात्तत्वेन युगपदुल्लसितोपमानोपमेयकयोरुपमा रूपक-
योऽनात्पर्यविषयताया अयोगात् । न चाससृष्टार्थद्वयबोधने वाक्यभेद-
इति वाच्यम् । तुल्यकक्षनया द्वयोरससृष्टयोरर्थयोः प्रतिपिपादयिषि-
तत्वं एव तस्याभ्युपगमात् । इह तु आच्छादकप्रतीतिसमये आच्छाद्या-

1 But this defence does not appear very satisfactory in view of the fact that Rūpyaka in his *Kāvyaṣṛakāśasaṃketa* categorically denies शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि.

प्रतीतिः, आच्छाद्यप्रतीती च आच्छादकन्यग्भाव एवेति नास्ति तुल्यकक्षता ॥—*Op. cit.* p. 162.¹ Thus, on the showing of Rūyyaka, Viśvanātha and Jagannātha alike, it becomes evident that when out of two senses apprehended through *homonymous words* one is intended to be merely covertly hinted at (आच्छाद्य) instead of being plainly stated, and the other serves as a cloak (आच्छादक) to hide the former in the first instance, it is a case of वस्तुध्वनि pure and simple, the former being conveyed through *suggestion* (व्यञ्ज) and the latter through *Denotation* (अभिधेय).

Appayya Dikṣita's view regarding शब्दशक्तिमूलध्वनि is somewhat different, however. According to him, when from a particular *homonym* (अनेकार्थ शब्द), प्रकृत and अप्रकृत senses are cognised, both of them are *equally* conveyed by Denotation (अभिधाय्यापार), the restrictive force of factors like सयोग, विप्रयोग etc. as enumerated by Bhartṣhari, being logically unjustifiable. The अप्रकृत sense is not *suggested*, as the followers of Mammata would have it. But the apprehension of the relation (सम्बन्ध) that would link these two apparently isolated senses is caused by the function of suggestion (व्यञ्जनाव्यापार) and thus we have शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनि in such cases. As he states : ननु च यत्र अनेकार्थ प्रकरणाद्यविशिष्टम्, तत्र भवतु अनेकार्थाप्यभिधाय्यापारः । यत्र

I Compare also :

सत्पसा मणुरगिरः प्रसाधिताया मदोद्धतारम्भा ।

निस्तन्ति धातंराष्ट्राः बालवशान्नेदिनीगुप्ते ॥—(वेणी० १।६)

—अत्र सारद्वर्णनया प्रवरणेन धातंराष्ट्रादिशब्दानां हमाद्यभिप्राये नियमनान् दुर्वापनादिरुचोऽर्थः शब्दशक्तिमूले वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृत-अवग्याभिधेयस्य द्वितीयायंस्य मुख्यतरेव विशिष्टतया उपमानोपमेयभावो न विशिष्ट इति नीरमाध्वनिर्न च दृष्ट इति सर्वमवगतम् ॥—*Sāhitya-Darpana*, Chap. X.

प्रकरणस्य क्वचिदर्थेऽवस्थितत्वेऽपि अप्राकरणिक शक्यान्तर प्रतीयते,
तत्र का गति ? यथा—

‘असावुदयमारूढ कान्तिमान् रक्तमण्डल ।

राजा हरति लोवस्य हृदय मृदुभि करैः ॥’—इति चन्द्रो-
दयवर्णनप्रस्तावे । अत्र हि अप्राकरणिको भूपतिरभ्युदयादिविशिष्ट-
प्रतीयते । अत्र प्राञ्च.—‘तत्र शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार एव
शरणम्, गत्यन्तराभावात् । न हि तस्य तत्राभिधा सभवात्, तस्या-
प्रकरणेन नियन्त्रितत्वात् । नापि लक्षणा, मुख्यार्थवाचाद्यभावात् ।
न चाभिधायी इव व्यञ्जनस्यापि प्रकरणेन नियन्त्रणे, तेनापि न
तन्निर्वाह इति वाच्यम्, तस्य घमिंघ्राहकमानेन तदनियम्यतमेव
सिद्धे ॥... वयं तु ब्रूम—‘असावुदयमारूढ—’ इत्यादौ प्राकरणिके-
ऽर्थे प्राकरणिकवत् अप्राकरणिकेऽपि ‘राज-कर-मण्डलाविशब्दानां
परस्परावयव-योग्य-भूपति-तद्ग्राह्यनदेशादिवाचकानां समभिव्याहार-
रूपमभिधानियामकमस्तोत्यर्थद्वयस्यापि प्राकरणिकत्वे इव प्राकरण्या
प्रकारणिकरूपत्वेऽपि उभयत्र अभिधैव व्यापार, यथोक्तसमभिव्या-
हारस्यापि शब्दान्तरसन्निधिरूपत्वेन प्रकरणवदभिधानियामकत्वात् ।..
तथाहि—प्रकरणादिकमुल्लङ्घ्य व्यञ्जनाव्यापारेणापि अर्थान्तरप्रत्ययो
न सर्वत्र वस्तु शक्यते, प्रकरणादीनामभिधानियामकत्वकल्पनस्यैव
व्यर्थत्वापत्तेः ॥ तद्विनादृष्टार्थम्, किं तु ‘सन्धवमानय इत्यादौ एकार्थ-
मात्रपरनानार्थशब्दस्थले अर्थविशेषस्मृतिव्यवस्थाप्य ततः । यदि
तत्रापि व्यञ्जनव्यापारेणार्थान्तरप्रत्यय स्यात्, तदा कथमेवा सिध्येत् ।
न हि अभिमतानभिमतक्षेत्रसाधारणस्य जलाशयस्य अभिमतक्षेत्रगामिनी-
मेका कुल्या विधाय अनभिमतक्षेत्रगामिन कुल्यान्तरस्यापि कल्पने
जलस्याभिमतक्षेत्रगामित्व-व्यवस्था कृता भवति । तथाच यत्र
कवयितुश्चमत्काराय अप्राकरणिकेऽप्यर्थे तात्पर्यम्, यत्र वाऽऽलील-
दोष, तत्रैव व्यञ्जनाव्यापारोन्मेष, न सर्वत्र इति तद्व्यवस्थासिद्धये
तत्र तत्र नियामकानि अस्मदुक्तानि अन्यादृशानि वा अवश्यमादर्त्त-

व्यानि, तेषा च अभिधानियामकत्वमेव वक्तुं शक्यमिति व्यर्थंस्तत्र
व्यक्तिकल्पनापरिश्रम, दुर्वारश्च तत्र व्यक्तित्वादिमतेऽपि अभिधा-
व्यापार । तस्मात् प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतोभय-
वाच्यायेंऽभिधेयवृत्ति । तदुपस्थितेषु च पदार्थेषु आकाङ्क्षादि-
सहकारिवशाद् उभयविधवाक्यार्थप्रत्यय — इत्यप्रस्तुतविषये न पदार्थ-
प्रतीतये नापि वाक्यार्थप्रतीतये व्यक्तिरूपगन्तव्या ॥ यत्तु प्राचाम-
प्रस्तुते शक्तिमूलव्यञ्जनवृत्त्यभिधानम्, तदप्रस्तुतार्थप्रतीतिमूलके
यथा 'उदयमारुह —' इत्यादिविशेषणविशिष्ट पृथिवीपति स्वल्प-
ग्राह्येनैव लोकस्य हृदय रञ्जयति, एव तथाभूतश्चन्द्रमा मृदुलं,
किरणरित्यादिरूपेण प्रतीयमाने उपमाचर्चालकारे तदवश्यम्भा-
वद्वीकरणमभिप्रायेण । न तु तत्रापि वस्तुतो व्यञ्जनव्यापारा-
स्तित्वाभिप्रायेण ॥—*Vṛttivartika*, pp 11-16

Now, it might be contended against this interpretation
of शब्दशक्तिमूलध्वनि, that there would be no scope for
वस्तुध्वनि based on शब्दशक्ति and the traditional two-fold
division would fall down. For, in the above view the अप्र-
स्तुत fact would also be conveyed through *denotation* (अभिधा),
and there being no *implied relation* to be communicated in
this case, as in the former, the aid of suggestion would not
be required here at all. Appayya Dīkṣita's arguments are
ingenious though somewhat strained. 'न-धेयम्—शब्दशक्ति-
मूलस्यालङ्कारत्वे आच्छादितायतदिगम्बरम्— इत्याद्युदा-
हरणसत्त्वेऽपि तन्मूलो वस्तुध्वनित्वं न निरूप्यतेऽप्रस्तुतार्थ एव
वस्तुध्वनेरुद-हरणीयत्वात् तत्र च त्वयाऽभिधाङ्गीकारात्—इति चेत्,
न । यत्र अप्रस्तुतेऽव्यभिधेयं प्रतिपाद्यमाने तन्मूलमनभिधेयं वस्तु
प्रतीयते, तत्र तदङ्गीकारान् इति । यथा—

'शनिरस्तनिदं तमुन्वेनिहन्ति ध्रुप्यग्नि नरेन्द्र । यस्मै स्वम् ।'
—इति । अत्र हि 'अशनि'-शब्देन प्रस्तुताद् अग्न्यादग्न्यस्मिन् समभि-

व्याहृत-शनिविरुद्धरूपेऽप्ययं अभिधायैव प्रतिपाद्यमाने 'विरुद्धावपि
त्वदनुवर्त्तनार्थमेक कार्यं कुरुतः' इत्युपश्लोक्यस्य प्रभावातिशयः
प्रतीयते । इत्यमेव प्राचीनैरपि शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुदाहृतः ॥"
—*Op cit*, pp. 16-17.

Jagannātha's distinction between श्लेष, समासोक्ति on the
one hand and शब्दशक्तिमूलध्वनि on the other is more logical
and precise :—

'श्रुत्यैकयाऽनेकार्यप्रतिपादनं' श्लेषः ॥ तच्च द्वेधा । अनेक-
धर्मपुरस्कारेण, एकधर्मपुरस्कारेण च । आद्यं द्वेधा । अनेकशब्द-
प्रतिमानद्वारा, एकशब्दप्रतिमानद्वारा चेति त्रिविधः श्लेषः । तत्राद्यः
समञ्जो द्वितीयो ह्यभञ्ज इति वदन्ति । तृतीयस्तु शुद्धः । एव
त्रिविधोऽप्ययं प्रकृतमात्राप्रकृतमात्र प्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रि-
विधः । अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्यस्य श्लिष्टतायां कामचारः ।
तृतीयभेदे तु विशेषणवाचकस्यैव श्लिष्टत्वं न विशेष्यवाचकस्य ।
तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरुच्छेद एव स्यात् । विशेषणमात्रश्लिष्ट-
तायामपि प्रकृताप्रकृतधर्मिणोरुपादान एव श्लेषः । प्रकृतधर्मिमात्रस्य
उपादाने तु समासोक्तेरेव विषयः । यत्र तु प्रकृता प्रकृतोभयविशेष्यो-
रपि श्लिष्टपदोपात्तत्वं स तु ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । स च यथा—

'अविरल-विगलहानोदक-धारासारसिक्तधरणितलः ।

धनदाग्रमहितमूर्तिर्जयतितरां सार्वभौमोऽयम् ॥'

—अत्र राजनि प्रस्तुते उदग्दिग्गजोऽप्रस्तुतोऽपि व्यञ्जनमयादया
प्रतीयते । तत्र अप्रस्तुताभिधानं मा प्रसाङ्क्षीत् इति प्रस्तुताप्रस्तुत-
योरुपमानोपमेयभावे तात्पर्यं कल्प्यते । इमं च शब्दशक्तिमूलानुरण-
नरूपं ध्वनिमाहुः ॥"—*Rasagangādhara*, pp. 522-23 & 529.

TEXT

§ ३३ । ननु अलंकारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो
भवतीति दर्शितं भट्टोद्भटेन, तत् पुनरपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनि-

निर्वकाश इत्याशङ्क्येदमुक्तम्—‘आक्षिप्त’-इति । तदयमर्थः—यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं वाच्यं सत् प्रतिभासते, स सर्वः श्लेषविषयः । यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यमेवालंकारान्तरं प्रकाशते, स ध्वनेर्विषयः । शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरप्रतिभा यथा—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।

जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः, न त्वनुस्वानोपमस्य ध्वनेः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य तु ध्वनेर्वाच्येन श्लेषेण विरोधेन वा व्यञ्जितस्य विषय एव । यथा ममैव—

श्लाघ्याशपतन्तुं सुदग्न-करः सर्वाङ्गलीलाजित-

प्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः ।

विभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्

स्थाने थां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी बोधवतात् ॥

अत्र वाच्यतयैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीयते ।

यथा च—

भ्रमिपरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदधुजगजं प्रसन्नं कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

यथा वा—

चमहिअमाणसरूढचणपट्टजणिम्महिअपरिमला जस्त ।

अखण्डिअ-दाण-पसारा वाहुप्पलिहा च्चिअ गइन्दा ॥

अत्र रूपरूच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासते ॥

EXPOSITION

§ 33. In this section Ānandavardhana brings out the significance of the qualifying adjunct ‘आक्षिप्त’ (implied).

suggested). 'आक्षिप्त-शब्दस्य कारिकागतस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं चोद्येनोपक्रमते—नन्वलंकारेत्यादिना ।'—*Locana*.

ननु....ध्वनेर्विषय इति—The opponents might raise an objection to the above distinction between श्लेष and शब्द-शक्तिमूलध्वनि as being unsatisfactory and illogical. For, Udbhaṭa has elaborately shown in his *Kāvya-lanīkāra-Sāra-Saṃgraha* that in the case of श्लेष too there is the comprehension of other poetic figures like उपमा, विरोध, रूपक etc., though in such cases श्लेष alone is the principal figure of speech, the apprehension of the latter being of a fleeting sort and thus momentary in existence. Consequently श्लेष is the real figure (वास्तव) and others only 'apparent (प्रतिभासिक). As he states :—

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणेभिर्भेदेर्वन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥

अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥’¹

—*Op. cit.*, IV. 9-10.

1. The following exposition of Udbhaṭa's views on 'श्लेष and its relation to other figures in the event of their co-existence is very lucid :—

“अत्र विचार्यते—अयं चालंकारः (viz. श्लेषः) प्रायेणालकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते । तत्र किमस्य बाधकत्वम्, आहोस्त्वित् सकीर्णत्वम्, उताहो बाध्यत्वम् इति । अवाहुहङ्गुटाचार्याः—“येन नाप्राप्तो य आरभ्यते स तस्य बाधकः”—इति न्यायेन अलंकारान्तरविषय एवायमारभ्यमागोऽलंकारान्तर बाधते । न चास्य विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्र सायकाशो नान्यं बाधते । तथाहि अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतगान्तरयोर्वा तावत् तुल्ययोगितेव जागर्ति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदिताः उपमादयश्च । न च—‘देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् । त्वं चामरमहद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥’—इत्यादि—काव्यप्रकाशोक्तो विविक्तो विषय इति याच्यम् । रूपकस्यैवात्र

Thus, there is no real difference between श्लेष and शब्दशक्ति-मूलव्यङ्गि, and the latter can be easily comprehended under the former, and as such need not be regarded as a separate category at all. The word 'वाक्षिप्तः' has been used in the *kārikā* as a guard against such a possible contention. Though on Udbhaṭa's view there is the apprehension of other poetic figures in the cases of श्लेष, still that other figure is *expressed in words* and not suggested. But in the case of शब्दशक्तिमूलव्यङ्गि the cognition of the poetic figure (in the nature of a distinct relation between the प्रस्तुत and अप्रस्तुत ideas) is generated through the power of *suggestion* and not of *denotation*. And this makes all the difference between the two categories. Thus the word 'वाक्षिप्तः' as qualifying 'अलंकारः' in the above *kārikā* is significant. Ānandavardhana cites some instances of श्लेष where other अलंकार's are *explicitly stated*. These are certainly not cases of शब्दशक्तिमूलव्यङ्गि, where the poetic figure *must be suggested*.

'तया...पयोधरी'—It is an instance of श्लेष and विरोध where the latter is *expressed* in so many words.

अद्...ध्वने —Just as 'Wonder' (विस्मय), the व्यभिचारि-भान pertaining to शृङ्गार, is *expressed* by the term 'विस्मय' itself, so too the particle अपि denotes विरोध (contradiction) instead of suggesting it. As *Locana puts it—

【स्तुत्यान् ।...वयं तर्हि 'नरीनामद विभ्रज्जान् वामरो दया'—
इत्यदी उन्मादी प्रयय ? नय वा नयैव 'दया'-अन्वयाने 'विष्णु'-अन्वयाने
उत्प्रेषायाः ? अत्र द्वि द्वे च स्वरस्येति चेत्, न । अत्र हि उन्मादीना
प्रतिमानमात्रं न तु वाच्यी स्थितिः । नहि सर्वेषां दुर्वती रज्ज्वा प्रतीचमान-
मपि वस्तुतोऽस्ति । तस्मादुन्मादिविनिमोत्पत्तिहेतुं इत्येव एव स्वस्मिन्ने
सर्वत्राप्युच्यते" इति ॥—*Rasagāṅgādhara*, pp 525-26. Later theorists
have however criticised this position of Udbhaṭa. See
Kāvya-prakāśa, IX; *Sāhitya-darpana*, X; *Rasagāṅgādhara*,
loc. cit.

“अपि शब्दोऽयं विरोधमाचक्षाणोऽर्थद्वयेऽपि अभिधाशक्तिं नियच्छति ।
हरतो हृदयमवश्यमिति हारिणी । हारो विद्येते यमोस्ती हारिणा-
विति । अत एव विस्मयशब्दोऽस्यैवार्थस्योपोद्बलकः । अपिशब्दाभावे
तु न तत एव अर्थद्वयस्याभिधा स्यात्, स्वसौन्दर्यादेव स्तनयोर्विस्मय-
हेतुत्वोपपत्तेः । विस्मयाख्यो भाव इति दृष्टान्ताभिप्रायेण उपात्तम् ।
यथा विस्मयः शब्देन प्रतिभाति ‘विस्मय’ इत्यनेन शब्देन, तथा
विरोधोऽपि प्रतिभाति अपीत्यनेन शब्देन ॥—*Op cit*, pp 236-37

‘अलक्ष्यक्रम विषय एव’—But though the verse ‘तस्या
विनापि—’ cannot be regarded as an instance of शब्दशक्ति-
मूलध्वनि of the सलक्ष्यक्रम category, yet it can be properly
regarded as an illustration of असलक्ष्यक्रमध्वनि, since the
emotion of love (शृङ्गार) is predominant in it. As *Locana*
remarks ‘तत् किं सर्वथैवात्र ध्वनिर्नास्ति-इत्याशङ्क्याह—अलक्ष्येति ।
विरोधेन वेति—वाग्रहणेन श्लेषविरोध-सकरालकारोऽयमिति
वर्णयति । अनुग्रहयोगादेकतरत्यागग्रहणनिमित्ताभावो हि वा शब्देन
सूच्यते ॥’—*Op cit*, p 237

‘इलाभ्याक्षेपं प्रतीयते’—In this verse again श्लेष and
व्यतिरेक are both expressed and consequently it cannot be
regarded as an instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि. Compare *Locana*,
“सुदर्शनं चक्रे करे यस्य । व्यतिरेकपक्षे सुदर्शनी इलाभ्यां करावेद
यस्य । चरणारविन्दस्य ललितं त्रिभुवनाक्रमणक्रीडनम् । चन्द्ररूप
धङ्कुधारियन् । वाच्यतयैवेति । स्वतनोरधिकामिति शब्देन
व्यतिरेकस्य उक्तत्वात् ॥”—*ibid* The verse ‘अमिमरतिम्—’
illustrates how श्लेष and रूपन are both वाच्य. Compare *Locana*
भुजगशब्दार्थपर्यालोचनावलादेव विपशब्दो जलमभिधायापि न विरन्तु-
मुत्सहते । अपि तु द्वितीयमर्थं हालाहल लक्षणमाह । तदभिधानेन
विनाऽभिधाया एवासमाप्तत्वात् । अमिप्रभृतीनां तु भरणान्तानां
साधारण एवार्थः ॥—*Op cit*, p 338 The verse has also been

cited in Mammata's *Kāvya-prakāśa* as an instance of गुणीभूत-
व्यङ्ग्य of वाच्यसिद्धयङ्ग variety. 'अथ हालाहल व्यङ्ग्य भुजग-
रूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्. We are to note that while Abhinava-
gupta considers the idea of हालाहल to be expressed
(वाच्य), according to Mammata it is suggested (व्यङ्ग्य)

'चमहिअ....गइन्दा"—'निराशीकृतत्वेन सण्डितानि यानि
मानसानि शत्रुहृदयानि तान्येव काञ्चनपङ्कजानि । ससारत्वात्
सहेतुभूतं । णिम्महिअपरिमला इति । प्रसूतप्रतापसारा अखण्डित-
विसरणप्रसरा बाहुपरिधा एव यस्य गजेन्द्रा इति । गजेन्द्रशब्दवशाच्च-
महिअशब्द परिमलशब्दो दानशब्दश्च त्रोटनसौरभ मद-लक्षणानर्थान्
प्रातपाद्यापि न परिसमाप्ताभिधाव्यापारा भवन्तीत्युक्तरूप द्वितीय-
मप्ययमभिदधत्येव ॥"—'Locana, p 238

TEXT

§ ३४ । स चाक्षिप्तोऽलंकारो यत्र पुनः शब्दान्तरेणाभिहित-
स्वरूपस्तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिव्यवहारः ।
तत्र वक्तोक्त्यादिवाच्यालंकारव्यवहार एव । यथा—

'दृष्ट्वा केशव । गोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तैर्नैव स्वलितास्मि नाथ । पतितां किं नाम नालम्यसे ।

एरुस्तं विपमेषु खिन्नमनसां सर्वाङ्गलानां गति

गौर्ण्येवं गदितः सलेशमवताह गोष्ठे हरिर्विधिरम् ॥

एयन्नातीयरः सर्व एव भवतु कामं वाच्यश्लेषस्य विषयः ।
यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलंकारान्तरं शब्दशक्त्या प्रशङ्गते स सर्व
एव ध्वनेर्विषय । यथा—'अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्
जम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिसाधवलाट्टहासो महाहासः ।'

यथा च—'उन्नतः प्रोष्ठसद्धारः कालागुरमलीपसः ।

पयोधरभरस्तन्या कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥'

यथा वा—'दत्तानन्दा प्रजानां समुचितविषयादृष्टसृष्टेः पयोधिः

पूरार्हो विमरीर्णां दिशि दिशि विरमत्यङ्गि संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दीर्घदु खप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥'

एषुदाहरणेषू शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसादक्षीद, इति अप्राकरणिक-
प्राकरणिकाथयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्याद्धि
इत्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपाख्य इति विभिन्न एव श्लेषादनु-
स्नानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषयः । अन्येऽपि चालंकाराः शब्द-
शक्तिमूलानुस्नानरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ सम्भवन्त्येव । तथा हि विरोधो-
ऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्नानरूपो दृश्यते । यथा स्थाण्वीश्वराख्य-
जनपदवर्णने भट्टयाणस्य—

‘यत्र च मातङ्गनामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यौ विभवरताश्च,
व्यामाः पद्मरागिण्यश्च, धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च
प्रमदाः ॥

EXPOSITION

§ 34 Now Ānandavardhana justifies the use of the restrictive particle एव in the above *Laṅkā* ‘एवमाक्षिप्तशब्दस्य व्यवच्छेद्यं प्रदश्यं एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमाह—स चेति ।
—*Locana* स च व्यवहार एव—We have noted that when the relation between the प्रकृत and अप्रकृत ideas is not expressly stated, it is a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. But if the poet uses any such word that is expressive (वाचक) of the relation which has already been suggested, it would not entitle the piece to be considered as a specimen of शब्दशक्तिमूलध्वनि. To be a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि the relation must always be suggested, and in no way expressed. Otherwise it would be regarded merely as an instance of such figures of speech as वक्रोक्ति consisting in witty expressions and striking modes of speech. Thus, एव is significant excluding as it does such cases from the scope of शब्दशक्तिमूलध्वनि.

Abhinavagupta's comments are very illuminating on this point "उभयार्थप्रतिपादनशक्तशब्दप्रयोगे यत्र तावदेकतरवि-
नियमनकारणम् अभिधाया नास्ति, यथा—येन ध्वस्तमनोभवेन'
इति, यत्र वा प्रत्युन द्वितीयाभिधाव्यापारसद्भावावेदक माणमस्ति
यथा—तस्या विना' इत्यादौ, तत्र तावत् सर्वथा 'चमद्वि' इत्यन्ते ।
सौख्योऽभिधेय इति स्फुटमव । यत्रापि अभिधाया एकत्र नियमहेतु
प्रकरणादिविद्यते तेन द्वितीयस्मिन् अर्थे नाभिधा मनामति, तत्र
द्वितीयोऽर्थोऽसावाक्षिप्त इत्युच्यते, तत्रापि यदि पुनस्तादृक्शब्दो
विद्यते येनासौ नियामक प्रकरणादिरपहतशक्तिक सपाद्यते । अत
एव साऽभि क्षिप्तिर्वाधिताऽपि सती प्रतिप्रसूतेव तत्रापि न ध्वने-
विषय इति तात्पर्यम् । चशब्दोऽपिशब्दाय भिन्नतम । आक्षिप्तो-
ऽपि आक्षिप्ततया ऋटिति सम्भावयितुमारब्धोऽपि इत्यर्थः । न त्वसा-
वाक्षिप्त किन्तु शब्दान्तरेण अन्येन अभिधाया प्रतिप्रसवनाद् अभि-
हितस्वरूप सम्पन्न । पुनर्ग्रहणेन प्रतिप्रसव व्याख्यात सूचयति ।
तेनैवकार आक्षिप्ताभास निराकरोति"—*Locana*, pp 238-39
This rule holds good in the case of emotions (रस) as well
Thus if a particular emotion properly developed and suggested
through विभाव s अनुभाव s and संचारिभाव's be again denoted
by words expressive (वाचक) of it, like शृङ्गार, करुण etc,
it would be regarded as a defect and reflect the bad crafts-
manship of the poet Jagannātha's structures on this point
are worthy of note इत्यमविरोधसंपादनेनापि निवच्यमानो
रसो रसशब्देन शृङ्गारादिशब्दैर्वा नाभिधातुमुचित । अनास्थाद्य-
तापत्ते । तदास्वादश्च व्यञ्जनमात्रनिष्पाद्य इत्युच्यते । यत्र
विभावादिभिरनिव्यक्तस्य रसस्य स्वशब्देनाभिधानं तत्र को दोष
इति चेत् व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे सामान्यतो वगनास्यदोषस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । आम्नायतावच्छेदकरूपेण प्रत्ययान्वतया रसस्थले
वाच्यवत्ते वापेयवत्पत्वेन विरोधदोषत्वाच्च ॥—*Op cit*, p 61.

‘दृष्ट्या केशव । . . . चिरम्’¹—Abhinavagupta explains the verse as follows : ‘हे केशव । गोधूलिहृतया दृष्ट्या न किञ्चिददृष्टमया । तेन कारणेन स्थलितास्मि मार्गे । ता पतिता सती मा किं नाम क खलु हेतु यन्नालम्बये हस्तेन । यतस्त्वमेव एकोऽतिशयेन बलवान् निम्नोन्नतेषु सर्वेषामवलानां बालवृद्धाङ्गनादीनां खिन्नमनसा गन्तुमशक्नुवता गतिरालम्बनाभ्युपाय इत्येवविधस्य यदप्येते प्रकरणेन नियन्त्रिताभिधाशक्तयः शब्दास्तथाऽपि द्वितीयेऽर्थे व्याख्यास्यमानेऽभिधाशक्तिर्निर्दिष्टा सती ‘सलेश’मित्यनेन प्रत्युज्जीविता । तत्र सलेशः सूचनमित्यर्थः, अल्पीभवनं हि सूचनमेव । हे केशव । गोप स्वामिन् । रागहृतया दृष्ट्येति । केशवगेन उपरागेन हृतया दृष्ट्यति वा समन्धः । स्थलितास्मि खण्डितचरित्रा जातास्मि । पतितामिति भर्तृभावः मा प्रति । एक इति असाधारणः सोभाग्यशाली त्वमेव । यतः सर्वासामवलानां भवनविधुरमनसामीप्यकालुष्यनिरासेन सैव्यमानः सन् गतिं जीवितरक्षोपाय इत्यर्थः ॥ —*Op cit*, p 240 Thus, the use of the word ‘सलेशम्’ (covertly) gives a fresh impetus to the function of denotation (अभिधाव्यापार) in conveying the second idea as addressed by the maiden to her paramour, which otherwise would have been communicated through the function of suggestion, the function of अभिधा being circumscribed within the sphere of the प्रकृत (contextual) meaning alone by virtue of the restrictive force of प्रकरण or context Compare ‘अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽवभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव’—*Sahityadarpana*

1 The verse is really an instance of उभयशक्तिमूलध्वनि though it has been cited by the Dhvanikara as a counter instance (प्रत्युदाहरण) in the context of शब्दशक्तिमूलध्वनि. For Rūpyaka's justification of this apparent anomaly compare his remarks quoted later on

यत्र....विषयः—Ānandavardhana now defines and illustrates शब्दशक्तिमूलध्वनि. The अलंकार (i.e. the relation between the primary and the suggested meanings) must always be suggested, as has been so often stated above. He quotes the *Harṣacarita* passage : 'अत्रान्तरे....महाकाल.', as an instance of अलंकारध्वनि based on शब्दशक्ति. Here the word महाकाल has two meanings—one referring to the long summer (महान् काल.) through योगशक्ति and the other to Siva through छुट्टि. The former being contextual (प्राकरणीक), it is conveyed through denotation, and the latter as also the relation of similarity (सादृश्य) subsisting between the two are comprehended through suggestion.

Compare Abhinavagupta's comments :—

"एवं श्लेषालंकारस्य विषयमवस्थाप्य ध्वनेराह—यत्र स्थिति । कुसुमसमयात्मकं यद्युग मामद्वय तदुपसहरन् । घवलानि हृद्यानि अट्टानि आपणा येन तादृक् फुल्लमल्लिकानां हासो विकासः सितिमा यत्र । फुल्लमल्लिका एव घवलाट्टहामोऽस्येति तु व्याख्याने 'जलद-भुजगजम्' इत्येतत्तुल्यमेतत् स्यात् । महाश्चासौ दिनदर्ध्यदुरनि-चाहतायोगात् काल. समय. । अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता-भिधातक्तयः, अत एव 'अवयव-प्रमिदे. समुदायप्रमिद्विर्लीयमी' इति न्यायमपावृर्त्तनो महाकालप्रभृतयः शब्दा एतमेवायंमभिधाय कृतकृत्या एव । तदनन्तरमर्थावगतिध्वननव्यापारादेव शब्दशक्ति-मूलान् ॥"—The following passages from *Locana* are important inasmuch as they record the divergent views of various schools regarding the necessity and scope of the function of suggestion :—(१) अत्र केचिन्मन्यन्ते—'यन एतेषां शब्दानां पूर्व-मर्थान्तरेऽभिधान्तरं दृष्टं ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे दृष्टतदभिधातयनेरेव प्रतिपत्तुर्नियन्त्रिताभिधातवित्तयेभ्य एवेभ्यः प्रतिपत्तिध्वननव्यापारा-देवेति शब्दशक्तिमूलत्व व्यङ्ग्यत्व चेत्यविरुद्धम्' इति ॥

(२) अन्ये तु—‘साऽभिधैव द्वितीया अर्थसामर्थ्यं’ ग्रीष्मस्य भीषण-देवता-विशेष-सादृश्यात्मकं सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापाररूपोच्यते’-इति ॥

(३) एके तु—‘शब्दश्लेषे तावद् भेदे सति शब्दस्य, अर्थ-श्लेषे-ऽपि शक्तिभेदात् शब्दभेद इति दर्शने द्वितीयः शब्दस्तथानीयते । स च कदाचिद् अभिधा यापारात् ययोभयोरुत्तरदानाय—‘श्वेतो धावति’ इति, प्रश्नोत्तरादौ वा तत्र वाच्यालकारता । यत्र तु ध्वनन-व्यापारादेव शब्द आनीतः, तत्र शब्दान्तरबलादपि तदर्थान्तरं प्रतिपन्नं प्रतीयमानमेव युक्तम् ॥

(४) इतरे तु—‘द्वितीयपक्षव्याख्याने यदर्थसामर्थ्यं’ तेन द्वितीयाऽभिधैव प्रतिप्रसूयते, ततश्च द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयते एव न ध्वन्यते, तदनन्तरं तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपन्नस्य प्रथमार्थेन प्राकरणिकेन साकं या रूपणा सा तावद् भात्येव, न चान्यतः शब्दाद् इति सा ध्वननव्यापारात् । तत्र अभिधाशक्तेः कश्चिदपि अनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दज्ञानतमूलम् । तथा विना रूपणाया अनुत्थानात् । अत एव अलकारध्वनिरयमिति युक्तम् । वक्ष्यते च—‘असम्बद्धार्थाभिधायित्व मा प्रसाङ्क्षीद्’ इत्यादि ।^१ पूर्वत्र तु सलेश-पदेनैवासम्बद्धता निराकृता । ‘येन ध्वस्त’-इत्यत्रसम्बद्धता नैव भाति । ‘तस्या विनापि’ इत्यत्रापिशब्देन, ‘श्लाघ्या—’ इत्यत्राधिकशब्देन, ‘भ्रमिम्—’ इत्यादौ च रूपकेण असम्बद्धता निराकृतेति तात्पर्यम् ॥”--^२Locana, pp. 141-44.

Mahimabhaṭṭa holds that the passage ‘अनन्तरे. .महाकाल.’ is really an instance of *double entendre* (श्लेष) based on रागासक्ति, and that the term महाकाल. might as well be dispensed with and replaced by its equivalent महासमयः without

1. This is the position taken by Appayya Dikṣita. Consult the extracts from his *Vṛthavṛttika* cited above.

detracting in the least from the sense intended to be conveyed by the poet. Compare —

‘तत्र धर्म्येयस्य श्लेषादभिन्नत्व यथा—‘अत्रान्तरे—’ इति ।
अत्र हि समासोक्तिनिबन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्दस्या-
वृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वनिवन्धनेति वक्ष्यते”—*Op cit*, pp 344-
45

Also —“‘अत्रान्तरे—’ इत्यथ अप्राकरणीक-महाकालान्यदेवता-
विशेषविषया प्रतीति साध्या । तस्याश्च बहुहास-सम्बन्धो युगसंहार-
व्यापारश्चेत्युभय साधन, तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावात्
सायश्च अनयोरागमप्रमाणमूल इति तत् एव समासोक्तिक्रमेण अप्रा-
करणीकार्यान्तरप्रतीतिमिद्धि न तूभयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा
शक्तिरित्येतदुक्त वक्ष्यते च”—*Op cit* p 417

‘उन्नत . . . अभिलाषिणम्’—Here the term पयोधर is दिल्ष्ट,
meaning स्तन and मेघ The other expressions like उन्नत,
प्रोल्लसद्धार etc yield two meanings According to the
Dhvanikara उपमा (*similarity* between स्तन and मेघ) is
suggested here But Mahimabhatta observes that the verse
cannot yield more than one meaning at all, for the poet has
not thrown out any hint or clue that might necessitate the
re-iteration (आवृत्ति) of the words¹ for the comprehension
of the second sense, as in the passage ‘अत्रान्तरे—’ the poetic
figure समासोक्ति led to the apprehension of the अप्रवृत्त
meaning ‘Siva’ from the term महाकाल’, ‘उन्नत-इत्यन-
त्यन्तरोन्नत प्रवारो न समवति इति कुनोऽर्थान्तरावगति”—
Op cit, p 417

‘दत्तानन्दा . उत्पादयन्तु—The verse is from Mayūra’s
Sūryasataka Here the rays of the sun are the objects of

¹ Compare the maxims ‘यावत् एतदन्वाद्यन्वार्थ’ and ‘मन्वत्
एतद्विद्ये’

description and as such प्राकरणिक. But since the vocable 'गो' has multiple meanings, it gives rise to the idea of सुरभि, 'the cow', and consequently the *similarity* (सादृश्य) between the two ideas is comprehended through *suggestion*. "पयोभिरिति पानीयं. क्षीरश्च । सहारो ध्वंस. एकत्र ढोकनं च । गावो रदमय सुरभयद्वच ।" —*Locana* Compare however Mahimabhatta's criticism 'दत्तानन्दा —' इत्यथ तु गो शब्दस्य अनेकार्थत्वे शाकरणिका स्तिरप्रतिभोत्पत्तौ न विश्विन्निबन्धनमवधारयाम । तथाहि गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशेषणजातम्, उभयमपि वा, अ-यस्य अर्थप्रकरणादेरसम्भवात् । तत्र न तावत् गो शब्द एवेति शक्यते वक्तु, सुरभिव्यतिरिक्ते वृष्ट्यादी अनभिमतैऽपि अर्थान्तरे प्रतीत्युपजननप्रसङ्गात्, तस्य अनेकार्थत्वाविशेषेऽपि नियमहेतोरभावात् । अथ विशेषणज्ञानमेव नियमहेतुर्नापर, तद्वि यदपानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति, तर्हि ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्निबन्धना तद्वदेवाकस्मिकी वधमिवोत्पद्येत । विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनभावोपगमे अग्योन्याश्रयबोधः । न च उभयमपि अ-योन्यानुग्राहि तदुपजननसामर्थ्यम् अक्षनिपयनादिकमिव अङ्कुरम् अर्थान्तरप्रतिभामुपजनयति । यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्न कम, यत्र स्वाभाविक एवाय जग्यजनकभावः, न वाच्यवाचकभावविषय । यत्र हि प्रतिपत्तुपरामर्शपेक्षापरतन्त्रो र्थाध्यवसायोपजनो न स्वाभाविक ॥¹—*Op cit*, p 418

1 Mahimabhatta regards the verse 'दत्तानन्दा —' an instance of the defect known as अवाच्यवचन, since the poet has not used any such particle expressive of *similarity* as इव etc in the absence of which the *double entendre* becomes ineffective and useless, and consequently the intended अप्रकृतार्थ is not cognised Comp 'अत्र हि गोष इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानाभिमतार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयायानुगुण्येऽपि उपमानस्य तत्सम्बधाभिधायिनरत्न अवश्य-वाच्यस्य अवचनं यत् स दोष इत्येतद् कित्तिनियते'—*Op cit*, p 366

एषूदाहरणेषु .. विषय—As noted above the relation of similarity is apprehended in the illustrations cited in the previous sections, for in the absence of such a relation the two senses would remain *discrete* (असम्बद्ध) and the poet would be charged of incongruity for using words that yield ideas that have no bearing on the topic at hand (भाकरणिकार्यं), and then the maxim 'आम्नान् पृष्ट कोविदारानावष्ट,' would apply

अन्येऽपि.... दृश्येत—Ānandavardhana now proceeds to cite additional instances of शब्दशक्तिमूलध्वनि where other relations like विरोध, आधिक्य, कम (constituting the basis of poetic figures like विरोधाभास, व्यतिरेक, यथासस्य respectively) are suggested besides औपम्य as already noted. The following extract from Rūpyaka's *Kāvyaaprakāśa samketa* is highly illuminating on this point as it offers an answer to a very cogent and probable objection to the principle laid down above—viz 'असम्बद्धार्थभिधायित्वं मा प्रसादं क्षीत् इति,' which seems *prima facie* inapplicable in these cases where विरोध and similar other figures are suggested. "ननु यद्येवमसम्बद्धार्थभेदादुपमा व्यज्यते, तर्हि विरोधव्यतिरेकाद्यलङ्कारान्तरं कथं व्यङ्ग्यं स्यात्, नहि तेनासम्बद्धार्थत्वं परिह्रियते। नैतत्। यत्र यस्तुमात्ररूपस्य अर्थान्तरप्रतीतिस्तत्र तस्य याव्य प्रत्यसम्बद्धत्वभयात् औपम्यादयः सम्बन्धः कल्प्यते। यत्र तु विरोधादेरलङ्कारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य अलङ्कारत्वादेव वैचित्र्यात्तद्वत्त्वाद् वैचित्र्यस्य च विचित्रयस्तुसलङ्गत्वात् विचित्र्यं अलङ्कार्येण याव्यभूतेन अव्यभिचरित एव सम्बन्धः। एवञ्चात्र असम्बद्धार्थत्वगमायना नास्ति। केवलमलङ्कारस्य प्रतीयमानत्वात् आत्मत्वेऽपि ब्राह्मणध्वन्यन्वायेन अज्ञातपूर्वकत्वात्तलङ्कारत्वम्॥" —*Op. cit.*, p 28.

1 Compare Col G A Jacob's *A Handful of Popular Maxims*, Pt ii, p 30

“उपमानोपमेयभावः इति—तेनोपमा-रूपण-व्यतिरेचन-निह्नवादयो व्यापारमात्रस्या एवात्रास्वादप्रतीतेः प्रधानं विश्रान्तिस्थानं, न तूपमेयादि इति सर्वत्रालंकारध्वनौ मन्तव्यम् । सामर्थ्यादिति । ध्वनन-व्यापारादित्यर्थः” —*Locana*, p. 245.

As an instance of विरोधालंकारध्वनि the author cites the *Harṣa-carita* text : ‘यत्र च....प्रमदाः’—Compare Abhinava-gupta’s explanation : “मातङ्गेति । मातङ्गवद् गच्छन्ति, तान् शयराश्च गच्छन्ति इति विरोधः । विभवेपु रताः, विगतमहादेवे स्थाने च रताः । पद्मरागरत्नयुक्ताः पद्मसदृशलौहित्ययुक्ताश्च । धवलद्विजैर्दन्तैः शुचि निर्मलं वदनं यासां धवलद्विजवत् उत्कृष्टविप्रवत् शुचि वदनं च यासाम् ॥’—*Locana*, p. 246.

TEXT

§ ३५ । अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायामुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्य अप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेहितो विरोधालंकारस्तत्र हि श्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा तत्रैव—

‘समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि—सन्निहित-वालान्धकाराऽपि भास्यन्मूर्तिः’—इत्यादौ ।

यथा वा ममैव—

सर्वकशरणमक्षयमधीश धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमयनं नमत चक्रधरम् ॥

अत्र हि गन्धशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ॥

EXPOSITION

§ 35. अत्र हि वाच्यो विरोधः....अप्रकाशितत्वात्—According to Ānandavardhana in the instance ‘यत्र च मातङ्ग....प्रमदाः’ the figure विरोध (i.e. विरोधाभास) as based on श्लेष is not expressed through the denotative function of words, because in

the sentence itself there is no word like अपि directly expressive of *contradiction* or *incongruity* (विरोध), which is thus conveyed through *suggestion* (व्यञ्जना) alone. But as against this see Mahimabhatta's remarks : 'यत्र च भातङ्गगामिन्यः'—इत्यत्र च-शब्दावेदितो विरोधः, तस्यापि अपिशब्दस्येव तदर्थभिधानसामर्थ्योपगमात् । यथा—

“घृणी कर्णं प्रमादी च तेन मेऽर्धंरयो मतः ।’

इत्यसिद्ध विरोधस्य साक्षाच्छब्देन अप्रदर्शितत्वम्”—*Vyaktivveka*, pp. 361-32.

यत्र हि.. इत्यादौ—In the passage ‘सन्निहिन—’, अपि expresses विरोध, and as such it cannot be regarded as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. It is merely an instance of वाच्यश्लेष and वाच्यविरोध mixed up together (सङ्कर). Compare ‘*Locana* . यत्र हीति । यस्या श्लेषोक्तौ काव्यरूपाया, तत्र यो विरोधः श्लेषो वेति सकर. तस्य विषयत्वम् । स विषयो भवतीत्यर्थः । कस्य ? वाच्यालकारस्य वाच्यालकृते. वाच्यालकृतित्वस्येत्यर्थः । तत्रच विरोधे श्लेषे वा वाच्याल कारत्वं सुवचमिति यावत् । बालेषु वेशेष्वन्धकार. वाच्यं बाल प्रत्यप्रद्वान्धकारस्तम्. II—*Op cit*, pp 245-46 Compare also the following note on विरोधाल कारध्वनि as taken from रत्नगङ्गाधरः : ‘एवमलंकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरणनस्य विषयः । यथा यमुनावर्णने—‘रविबुलप्रीतिमावहन्ती नर-वि-भुजप्रीति-मावहति । , अवारितप्रवाहा गुवारितप्रवाहा ।’ इह नराणां च बुलस्य प्रीतिमावहतीति प्रकृत्यर्थे सिद्धे रविबुलप्रीतिमावहतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽप्य विरोधश्च । एवमन्यत्रापि । यदि तु रविबुलप्रीतिमावहन्त्यपि न रविबुलप्रीतिमावहति, अवारित-प्रवाहाऽपि गुवारितप्रवाहा इ यपिरन्तर्भाष्यते । तदा विरोधाशस्य अपिना उक्तत्वात् द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात्, न घनित्वम् । निपातानां धोतननानयेऽपि स्फुटधोतितस्य तदाक्षिप्तस्य च वाच्य-

“उपमानोपमेयभावः इति—तेनोपमा-रूपण-व्यतिरेचन-निह्नयादयो व्यापारमात्ररूपा एवात्रास्वादप्रतीतेः प्रधानं विश्रान्तिस्थानं, न तूपमेयादि इति सर्वत्रालंकारध्वनौ मन्तव्यम् । सामर्थ्यादिति । ध्वनन-व्यापारादित्यर्थः.”—*Locana*, p. 245.

As an instance of विरोधालंकारध्वनि the author cites the *Harja-carita* text : ‘यत्र च....प्रमदाः’—Compare Abhinava-gupta’s explanation : ‘मातङ्गेति । मातङ्गवद् गच्छन्ति, तान् शयराश्च गच्छन्ति इति विरोधः । विभवेषु स्ताः, विगतमहादेवे स्थाने च रताः । पद्मरागरत्नयुक्ताः पद्मसदृशलौहित्ययुक्ताश्च । श्वल्लेखिजैर्दन्तैः क्षुब्धि निर्मलं वदन यासा धवलद्विजवत् उत्कृष्टविप्रवत् क्षुब्धि वदन च माताम् ॥’—*Locana*, p. 246.

TEXT

§ ३५ । अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्य अप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेहितो विरोधालंकारस्तत्र हि द्रिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा तत्रैव—

‘समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि—सन्निहित-वालान्धकाराऽपि भास्यन्मूर्तिः’—इत्यादौ ।

यथा वा ममैव—

सर्वैकशरणमक्षयमधीश धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥

अत्र हि शब्दशक्तिभूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ॥

EXPOSITION

§ 35. अत्र हि वाच्यो विरोधः....अप्रकाशितत्वात्—According to Ānandavardhana in the instance ‘यत्र च मातङ्ग....प्रमदाः’ the figure विरोध (i.e. विरोधाभास) as based on श्लेष is not expressed through the denotative function of words, because in

the sentence itself there is no word like अपि directly expressive of *contradiction* or *incongruity* (विरोध), which is thus conveyed through *suggestion* (व्यञ्जना) alone. But as against this see Mahimabhatta's remarks : "यत्र च मातङ्गगामिन्यः—इत्यत्र च-शब्दादेदितो विरोधः, तस्यापि अपिशब्दस्येव तदर्थगिधानसागर्थो-पगमात् । यथा—

“घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धंरथो मतः ।’

इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देन 'अप्रदर्शितत्वम्'—*Vyakti-viveka*, pp. 361-32.

यत्र हि....इत्यादी—In the passage 'सन्निहित—', अपि expresses विरोध, and as such it cannot be regarded as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. It is merely an instance of वाच्यश्लेष and वाच्यविरोध mixed up together (सङ्कर). Compare *Locana* : यत्र हीति । यस्यां श्लेषोपतौ काव्यरूपाया, तत्र यो विरोधः श्लेषो चेति सकारः तस्य विषयत्वम् । स विषयो भवतीत्यर्थः । वाच्य-लंकारस्य वाच्यालंकृतेः वाच्यालंकृतित्वस्येत्यर्थः । तत्रच विरोधे श्लेषे वा वाच्यालंकारत्वं सुवचमिति यावत् । बालेषु केशेष्वन्धकारः काष्ण्यं बालः प्रत्यग्रश्चान्धकारस्तमः ॥—*Op. cit.*, pp. 245-46. Compare also the following note on विरोधालंकारध्वनि as taken from रसगङ्गाधर : “एवमलंकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरणनस्य विषयः । यथा यमुनावर्णने—‘रविकुलप्रीतिमावहन्ती नर-वि-कुलप्रीति-मावहति । अवारितप्रवाहा सुवारितप्रवाहा ।’ इह नराणां च कुलस्य प्रीतिमावहतीति प्रकृतेऽर्थे सिद्धे रविकुलप्रीति-नावहतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽर्थो विरोधश्च । एवमन्यत्रापि । यदि तु रविकुलप्रीतिमावहन्त्यपि न रविकुलप्रीतिमावहति, अवारित-प्रवाहाऽपि सुवारितप्रवाहा इत्यपि रन्तर्भाव्यते । तदा विरोधांशस्य अपिना उक्तत्वात् द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात्, न ध्वनित्वम् । निपातानां द्योतकतानयेऽपि स्फुटद्योतितस्य तदाक्षिप्तस्य च वाच्य-

कल्पत्वात् न तथात्वम् ॥—*Op. cit.*, pp. 159-60.

यथा वा....प्रतीयते—One might, however, say following Mahimabhaṭṭa, that in the previous illustration of विरोधालंकार-ध्वनि, viz. 'यत्र च मातङ्गगामिन्यः—', the विरोध has been expressed by the particle च, so it is not a genuine instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि. In anticipation of such an objection Ānandavardhana cites another verse of his own, viz. 'सर्वक-क्षरण—'¹, where विरोध is completely beyond the scope of the denotative function of words.

Cp. *Locana : "ननु मातङ्गस्यादावपि धर्मद्वये यद्वचकारः स विरोधद्योतक एव । अन्यथा प्रतिधर्मं सर्वधर्मान्ते वा, न क्वचिद् वा चकारः स्यात् यदि समुच्चयार्थः स्यात्, इत्यभिप्रायेण उदाहरणान्तरमाह—यथेति । क्षरण गूहम् अक्षयरूपमगूहं कथम् । यो न धीशः स कथं धियामीशः । यो हरिः कपिलः, स कथं कृष्णः । चतुरः पराक्रमयुक्तो यस्यात्मा स कथं निष्क्रियः । अरिणामरयुक्तानां यो नाशयिता स कथं चक्रं बहुमानेन धारयति । विरोध इति । विरोधन-मित्यर्थः । प्रतीयते इति । स्फुटं नोच्यते केनचिद् इति भावः ।"—*Op. cit.*, p. 246.

TEXT

§ ३६ । एवंविधो व्यतिरेकोऽपि दृश्यते । यथा ममैव—

'ख' येऽत्युज्ज्वलयन्ति क्लृप्तमसौ ये वा नखोदभासिनो
ये पुष्पान्ति सरोरुहधियमपि सिन्धुभासश्च ये ।

1 According to Mahimabhaṭṭa this too is an illustration of वाच्यान्वयन on grounds already noted in the previous foot-note : 'इहापि वाच्यवचनमवगन्तव्यम्'—*Op. cit.*, p. 366. Pratihārendurāja however considers it an example of श्लेष which gives rise to the cognition of विरोध, though only apparent. Compare : 'सर्वकक्षरणम्—'इत्यादावपि श्लेषः । तथास्य सर्वकक्षरणमक्षयमित्यादीनां शब्दानामर्थभेदेन भिन्नत्वे सति यथायोगमेकप्रयत्नो-च्चार्यमाणेन प्रयत्नोच्चार्यशब्दगच्छानां बोच्चारणम् । अतो विरोधालंकार-प्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः ।—*Op. cit.*, p. 88.

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चापराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्मरणरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः
सन्ति, ते सहृदयैः स्वयमनुसर्चय्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयाच्च
सत्प्रपञ्चः कृतः ।

EXPOSITION

§ 36 Ānandavardhana cites his own verse—'ख येऽभ्युज्ज्व-
लयन्ति—', to illustrate शब्दशक्तिमूलव्यतिरेकध्वनि 'न खंरुद्धा-
सन्ते येऽवश्य खं गगने न उद्भासन्ते । उभये रश्म्यात्मानोऽङ्गुली-
पाष्ण्याद्यवयविरूपाश्चेत्यर्थं ॥'—'Locana Thus the excellence of
the solar rays over the feet of the anthropomorphic deity
is suggested in this verse Mahimabhaṭṭa represents it as a
case of logical inference Comp ख येऽभ्युज्ज्वलयन्ति—'इत्यत्र
उभयेवा पादानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैषा भिन्नविशेषणत्वमेव
हेतु ॥'—*Op cit*, p 362 एवमन्येऽपि कृत—In this way
other poetic figures too might be suggested For example,
Jagannātha cites the following verse as an instance of शब्द-
शक्तिमूल-परिणाम-ध्वनि—

‘‘पान्य मन्दमते किं वा सन्तापमनुविन्दसि ।

पयोधर समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुया ॥’’—

and observes अत्र ऋगिति तापशमनहेतुत्वेनोपस्थिते पश्चात् माद-
योधनीय विशेष्यक-स्मरतावता-वैशिष्ट्यबुद्धौ सत्या सहृदयस्य
तादृश तापशमक रमणीस्तनरूप विषयताद्रूप्यबुद्धिर्भवति— *Op cit*,
pp 338 59 It is to be noted that Ānandavardhana does not
at all refer to the शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि as a separate category
This silence on the part of the Dhvanikāra has been construed
by Ruyyaka in his *Kavayaprakāśa sanketa* as testifying to the
non-existence of any such category. The verse दृष्ट्या केशव—
however which has been cited as a counter illustration seems
at first sight to go against such a thesis, but Ruyyaka has

ably explained it away with clever arguments. The following extract from the *Samketa* is very illuminating as it clarifies the position of Dhvanikāra vis-à-vis that of later theorists like Mammata with regard to शब्दशक्तिमूलध्वनि in general and its possible divisions in particular ".....एव तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्रं प्रतीयते यद् ध्वस्वेवेति : लक्षितं, तत्र कथमुपमान्तरेण असम्बन्धार्थत्वपरिहारः ? अथ उपमाया अत्राङ्गीकारः कथं तर्हि वस्तुमानं व्यङ्ग्यं स्यात् ? सत्यम्, यत्र शब्दशक्त्या वस्त्वन्तरस्य प्रतीतिस्तत्र यदि नासम्बन्धार्थत्वेनोपम्यं नालङ्कारान्तरम् तर्हि वाच्यप्रतीयमानयोरन्यत् किञ्चित् ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽसम्बन्धार्थस्य परिहारो न स्यात् । ज्ञातेयञ्च चिन्त्यमानं व्यङ्ग्यं प्रति वाच्यार्थस्य सामर्थ्यविदोषे पर्यवस्यति । स च वक्त्रीचित्यादिरूपः । एव शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेण अर्थान्तरप्रतीती कार्यायाम् उभयशक्तिमूलत्वमेवान्न पर्यवस्यति, न केवलं शब्दशक्तिमूलत्वम् । अत एव ध्वनिकृता "आक्षिप्त एवालकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते"—इत्यादिकारिकायाऽलङ्कारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूला लक्षितः, न वस्तुमात्रध्वनिः । उभयशक्तिमूलस्तु 'शब्दार्थशक्त्याऽक्षिप्तोऽपि'—इत्येतत्कारिकावृत्तिरप्येव प्रकाशितः । अयस्तु ग्रन्थकारः उभयशक्तिमूले भ्रान्तः शब्दशक्तिमूल वस्तुध्वनिमभ्युपगतवान् । 'पथिअ ण एत्थ—' इत्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रीचित्य प्रतिपाद्योचित्य च आश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरप्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् केवलशब्दशक्तिमूलत्वं चिन्त्यम् । यस्तु ध्वनिकृता 'दृष्ट्या केशवे'त्यादि शब्दशक्तिमूले प्रत्युदाहरणत्वेन उदाहृत्योभयशक्तिमूलत्वम् उदाहृतम् तत् 'यो हि उभयोर्भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽपि ध्यपदेशम्' इति न्यायेन मुख्यतयोभयशक्तिमूलत्वेऽपि अन्यतरन्यपदेशेन शब्दशक्तिमूले प्रकाशनात् । एतद्ग्रन्थकृता तुभयशक्तिमूलोऽन्यादृशः प्रदर्शितः इति प्रकृते शब्दशक्ति-

मूलत्वमुक्तमिति, चिन्त्यतया प्रतिपादितम् ॥—*Op. cit.*, pp. 29-30. Also, while commenting on the verse 'अतन्द्रन्नन्द्राभरणा'—cited by Mammata as an illustration of उभयशक्तिमलध्वनि, Rūpyaka observes : अन ग्रन्थकृता उभयशक्तिमूलत्वमित्यमभिप्रतम् । श्लिष्टशब्दमाहात्म्यात् शब्दशक्तिमूलत्वम्, तद्वर्जिनसाधारण-शब्दमाहात्म्यात् अर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम्, एव च शब्दशक्तिमूले यान्युदाहरणानि तानि उभयगन्तितमूले स्युः । अवश्य हि तत्र केनचित् साधारणशब्दप्रयोगेण भवितव्यम् । अथ सति श्लिष्टशब्दप्रयोगे वक्तव्यचित्याद्यर्थशक्तिमाधित्योभयशक्तिमूलत्वमत्र वर्ण्यते, तद्यज्यत एनन् । किन्तु अपि—' इत्याद्युभयशक्तिमूलस्यैवोदाहरण वाच्यम्, अर्थशक्तेरपि व्यापारात् । अन्यथा केवलशब्दशक्तेर्वस्तुमात्र ध्वन्य न स्यात् । अनेनैव आशयेन शब्दशक्तिमूल वस्तुध्वनि ध्वनिकृत् नाङ्गीकृतवान् इत्युक्तप्रायम् ॥—*Op. cit.*, p. 36.

TEXT

§३७ । अथेशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः स प्रकाशते ।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः ॥२२॥

यत्रार्थः स्यतामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव
सौम्यशक्त्युद्भवो नामानुस्थानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । यथा—

एवंवादिनि देवर्षो पाश्वे पितुरघोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनग्रुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं
विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चागम-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवे-
दितेभ्यो विभायानुभाषव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, स
तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुसंगे वसन्त-

पुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसंधान-
पर्यन्तं शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टानिशेषवर्णनादि साक्षा-
च्छब्दनिवेदितम् । इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रस-
प्रतीतिः । तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ।

यत्र च शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेन
उपादीयते स नास्य ध्वनेर्वापयः । यथा—

संकेतकालमनसं विटं शास्त्रा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

अत्र लीलापद्मनिमीलनस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्यैव निवेदितम् ॥

EXPOSITION

§ 37. Ānandavardhana now takes up the other variety of सलक्ष्यक्रमध्वनि based on material significance (अर्थशक्ति). In the case of अर्थशक्तिमूलध्वनि it is the matter that is more important than the words expressive of it. In शब्दशक्ति the change of the शिल्पित word would be accompanied by the absence of the suggested sense. But we must note one thing—viz that in the case of material suggestiveness (अर्थशक्तिमूलध्वनि), a knowledge of प्रकरण, वस्तु बोद्धव्य etc besides that of the matter itself is absolutely necessary for the comprehension of the suggested sense. As Mammaja notes —

“वक्तृबोद्धव्यकाकूता वाक्यवाच्यान्यसनिधेः.

प्रस्तावदेशकालादेर्वेशिष्टधात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥”—*Op cit* 111 1-2

As Abhinavagupta observes later on in commenting on ‘दृष्ट्या केशव—’ as an example of उभयशक्तिमूलध्वनि—‘शब्द-
शक्तिस्तावद् गोपरागादिशब्दश्लेषवशात् । अर्थशक्तिस्तु प्रकरण-
वशात् । यावदत्र राधारमणस्य अखिलतरुणीजनच्छन्नानुरागगरिमा-
स्पदत्व न विदित तावदर्थान्तरस्याप्रताते. ॥”—*Locana*, pp 253-

254. Rūpyaka, too, follows Abhinavagupta in distinguishing between the two divisions. *Vide* his remarks on उभयशक्ति-मूलध्वनि in the extracts quoted above.

‘अयंशक्तुद्भवः . . . स्वतः’—Comp. “*Locana* : “एवं शब्दशक्त्युद्भवं ध्वनिमुत्त्वाऽयंशक्त्युद्भवं दर्शयति—अयेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतस्तात्पर्येणेत्यभिधाव्यापारनिराकरणपरमिदं पदं ध्वननव्यापारमाह, ननु तात्पर्यशक्तिम् । सा हि वाच्यार्थ-प्रतीतादेवोपक्षणा इत्युक्तं प्राक् । अनेनेवाशयेन वृत्तो व्याचष्ट—यत्रार्थः स्वसामर्थ्यात् इति । स्वत इति शब्दः स्वशब्देन व्याख्यातः । उक्तिं विनेति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनेवेति ॥” —*Op. cit.*, pp. 247-48. The suggested sense thus based on *material significance* (अयंशक्ति) must not be *expressed* or *hinted* at by any particular word or words. We have already discussed this topic in a previous section.

34215

यथा . . . विषयः—Ānandavardhana cites the *Kumārasambhava* verse ‘एवंवादिनि—’ as an instance of अयंशक्तिमूल-भावध्वनि of the संलक्ष्यक्रम type. Though रस, भाव etc. are generally classed as अक्रम, yet under certain circumstances they might be classed with वस्तु and अलंकार as falling within the domain of the संलक्ष्यक्रम category.

यतो . . . ध्वनेः प्रकारः - Where the विभाव’s, अनुभाव’s and व्यभिचारिभाव’s, are clearly stated in all their details, the emotion suggested therefrom would be regarded as असंलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग्य. But when the apprehension of the व्यभिचारिभाव or any of the constituent factors be delayed, the रस suggested, would be classed as संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य. Compare “*Locana* :—

“साक्षादिति—व्यभिचारिणा यत्रालक्ष्यक्रमतया व्यदधिवर्धयैव प्रतिपत्तिः स्वविभावादिबलात्, सत्र साक्षात् शब्दनिषेदितत्वं विद-क्षितम् इति न पूर्वानरविरोधः । पूर्वं हि उक्तम् व्यभिचारिणामपि

101.52

भावत्वान्न स्व शब्दतः प्रतिपत्तिरित्यादि^१ विस्तरस्तः । “ एतद्वृत्तं
भवति—यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव न वाच्यः कदाचिदपि
तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः । यत्र हि विभावानुभावेभ्यः
स्थाप्यगतेभ्यो व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्णेभ्यो भट्टिर्येव रसव्यक्ति-
स्तथास्त्वलक्ष्यक्रमः । यथा—

निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यं सन्मुख्यन्तीव वपुगुणैर्न ।

अनुप्रयाना वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥’

—इयादौ सम्पूर्णलिङ्गनोद्दीपनाविभावतायोग्यस्वभाववर्णनम् ।

प्रणिग्रहीतु प्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।’

समोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघ समधत्त बाणम् ॥’

—इत्यनेन विभावतोपयोग उक्तः ।

‘हरस्तु त्रिचित् परिलुप्तवैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवान्धुराशिः ।

उमामुले विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास त्रिलोचनाम् ॥’

—अत्र हि भगवत्या प्रथममेव तत्प्रवणत्वात् तस्य चेदानीं तदु मुखी-
भूतत्वात् प्रणयिप्रियतया च पक्षपातस्य सूचितस्य गाढीभवद्रथा-
त्मन स्थापिभावस्य औत्सुक्यावेगचापल्यहर्षादेश्च व्यभिचारिण
साधारणीभूतोऽनुभाववर्गं प्रकाशित इति विभावानुभावनवर्णय
व्यभिचारिचर्चणाया पत्रयस्यति । व्यभिचारिणा परतन्त्रादय लक्ष्-
मूवक-रसव्यभिचर्चणात्रिधा तत्त्वलक्ष्यक्रमत्वम् । इह तु पक्षदलपणन
मयोमुखत्व च अययाऽपि कुमारीणा सम्भाव्यते इति भट्टिति न
लज्जाया विश्रमयति हृदय, अपि तु प्रागवृत्ततपक्षपर्यादिपुस्तान्तानु-
स्मरणेन तत्र प्रतिपत्तिं कराति—इति क्रमव्यङ्ग्यतन्त्रम् । रसस्त्वपि
दूरत एव व्यभिचारिस्वरूपे पर्यालोच्यमाने मातीनि तदपेक्षयाऽलक्ष्य-
क्रमतः । लज्जापेक्षया तु तत्र लक्ष्यक्रमत्वम् । अमुमेव भावमेव-
शब्द रेवलशब्दश्च सूचयति ॥—Op cit pp 243 49

यत्र च ..उक्त्येव निवेदितम्—In the verse ‘तद्वृत्तयाल-

मनसम्—” the sense suggested by the act of closing the lotus petals—viz the time of assignment of the lovers after sunset has been hinted at by the expression ‘सवेतकालमनसं विन्द—’ and as such it cannot be regarded as a case of अर्थ-शक्तिमूलवस्तुध्वनि. Comp *“Locana* उक्तिं विना-इति यदुक्तं तद्व्यवच्छेदं दर्शयितुमुत्क्रमे—यत्र चेति । च शब्दस्तु शब्दस्यार्थे । अस्येति । अलङ्कारमस्तु तत्रापि स्यादेवेति शेषः । उक्त्यैवेति । बाधपादप्रत्ययेण इत्यर्थः । यद्यपि चात्र शब्दान्तरसंनिधानेऽपि प्रदोषार्थं प्रति न कस्यचिदभिधाशक्तिः पदस्येति व्यञ्जकत्वं न विघटितं तथापि शब्देनैव उक्तम् अयमर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जक इति । ततश्च भवनेयं गोप्यमानतोदितचाहत्वात्मकं प्राणितं तदपहस्तितम् । यथा कश्चिदाह—
‘गम्भीरोऽहं न मे कृत्य कोऽपि वेद न सूचितम् । किञ्चिद् ब्रवीमि’-
इति । तेन गम्भीर्यसचनार्थं प्रत्युत आविष्कृत एव । अत एवाह-
व्यञ्जकत्वमिति उक्त्यैवेति च ॥—*Op cit*, pp. 250-51 See also Jagannatha’s remarks in his *Rasagangadhara*, pp. 250-51, where the verse has been cited

TEXT

§ ३८ । तथा च—

शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्रात्रिप्क्रियते स्मोक्त्या साऽन्यैवालंकृतिध्वनेः ॥२३॥

शब्दशक्त्याऽथशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वाक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र स्मोक्त्या प्रकाशीक्रियते सोऽस्मादनु-

1 The verse has been cited as an instance of the figure of speech सूक्ष्म in the *Kavyaprakāśa*, Ullāsa X Compare: ‘अत्र नवीन् सादृश्येण ज्ञातेन ललितं वामिनं सवेतकालाभिलाषं वामिन्या निशासूचनेन पद्मसमीपगतं लीलया पूजयितुं’—Govinda T’hakura’s *Pradīpa*

स्वानोपमव्यङ्गाद् ध्वनेरन्य एवालंकारः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य
वा ध्वनः सति संभवे स तादृगन्योऽलंकारः ॥ तत्र शब्दशक्त्या
यथा—

वत्से ! मा गा विपादं न्वसनमुरुजवं सन्त्यजोर्ध्वं प्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु बलभिदा जम्भितेनात्र याहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयश्चमनच्छन्नना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाह वः स दहतुं दुरितं मन्यमुद्रां पयोधिः ॥
अर्थशक्त्या यथा—

अम्बा जेतेऽत्र दृढा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो
निःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथाऽत्र ।
अस्मिन् पापाद्मेका कतिपयदिवसप्रोषितमाणनाथा
पान्थायेरथं तरुण्या कथितमवसरग्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥
उभयशक्त्या यथा—‘दृष्ट्वा केशव—’ इत्यादौ ॥

EXPOSITION

§ 38. In the preceding sections the two divisions of संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य—viz. शब्दशक्तिमूलध्वनि and अर्थशक्तिमूलध्वनि have been already defined and illustrated. And it had also been noted in that connection that *the suggested sense* should in no way be *stated* in words—which would take away its claim to be included in the domain of ध्वनि. In the present *Kārikā* the Dhvanikāra makes similar observation with regard to the third variety of संलक्ष्यक्रमध्वनि—viz. शब्दापौभयशक्तिमूलध्वनि, in which शब्द and अर्थ conjointly suggest a particular sense. Thus there *must* be one or more द्रिष्ट words besides others that are not so (*see* Abhinavagupta's remarks already quoted), in a case of उभयशक्तिमूलध्वनि. So it is *a priori* evident that the *unit* of उभयशक्तिमूलध्वनि must be a *sentence* or a *compound expression*, consisting of more than one component, some of which must be द्रिष्ट

and consequently *irreplaceable* (परिवृत्त्यसह) by synonyms. As Govinda observes in his commentary on the verse—
 'अतन्द्रचन्द्राभरणा—' cited by Mammata as an illustration of उभयशक्तिमूलध्वनि : 'अत्र श्यामारूप-कामिनीविशेष-रजन्योद्यमा व्यङ्ग्या । सा च अतन्द्रचन्द्रेत्यादेः परिवृत्त्यसहताया, समुद्दीपितेत्यादे-
 स्तत्सहताया च यस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला ॥'¹—
 *Pradīpa, p. 10' * Hemacandra in his *Kāvya-mūlāsana*, however, does not record उभयशक्तिमूल as a separate variety at all and includes it under शब्दशक्तिमूलध्वनि itself. He quotes 'अतन्द्र-
 चन्द्राभरणा—' as an instance of शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनि. Compare : अत्र शब्दशक्त्या रानियोपितोद्यमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपितेति सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तथापि न शब्दशक्ति विनाऽयं शक्तिरुन्मीलतीति शब्दक्षरेव प्रधानम् ॥—*Op. cit.*, p.

1. वाक्ये द्रुत्य —*R.P.*, IV. 19.

2 The following extract from 'प्रभा, a gloss on 'प्रदीप by Valdyanātha Tatsat, is important : उभयस्यापीति प्राधान्येनेति शेषः । तेन शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि तस्य प्राधान्याभावात् नोभयशक्तिमूलत्वम् । परिवृत्त्यसहशब्दप्राचुर्यं च शब्दशक्तिप्राधान्यम् परिवृत्तिसहशब्दप्राचुर्यं त्वर्थशक्तिप्राधान्यम् तत्प्राधान्ये तुभयशक्तिप्राधान्यादुभय-
 शक्तिमूलत्व इत्यपदिश्यते । अतएव, 'पन्थिष न एत्य—' इत्यादौ उपभोग-
 क्षमोऽस्ति वेदाद्वेत्यादिवस्तुव्यञ्जने मत्वरूपप्रोहरशब्दयोरेव परिवृत्त्यसहयो प्राधान्यम्, न तु पथिकार्यस्येति न तत्र उभयशक्तिमूलवस्तुध्वनि । किं तु उदाहरणजातीयेषु अलंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम्—*loc. cit.* We should note that according to Mammata's view अलंकार alone can be suggested conjointly by शब्द and अर्थ, and not वस्तु. As he states : 'शब्दार्थोभयमूरेव—', IV. 18. But this view is contrary to the position of Rūpyaka and Dhvanyālaṅkāra as well, who includes वस्तुध्वनि too as one of the varieties of अर्थशक्तिमूलध्वनि. See Rūpyaka's statements cited above.

मूलकत्वव्यपदेशो तु नार्थशक्त्युल्लास्यत्वतामान्यशून्यत्वं तथा ;
विषयदोल्लंभ्यापत्तेः । न हि नानार्थशब्दभाष्येदित पद्यं प्रचूरविषयम् ।
अतः शब्दशक्तिमूलकत्वेनैवायं शक्यव्यपदेशो ध्वनिः—इत्यप्याहुः ।
—*Op. cit.*, pp. 172-174.

शब्दशक्त्या . . . अलंकारः—When the sense suggested through
शब्दशक्ति, अर्थशक्ति or उभयशक्ति, is again expressed
in words, it is reduced to a mere poetic figure from the status
of ध्वनि. Or, if there be any असलक्ष्यक्रमध्वनि—like रस,
भाव etc. besides the suggested sense in question, the latter
becomes a sort of embellishment somewhat different from the
common poetic figures and enhances the effect of the former
(viz. रस, भाव etc.). Ānandavardhana has noted these two
alternative interpretations of the present *Kārikā*. In the
first case ध्वने must be in the *ablative* case, in the second it
is in the *genitive*. Compare *Locana* : प्रवान्तप्रवारद्वयोप-
सहारतृतीयप्रवारसूचनचैकेनैव यत्नेन करोमीत्याशयेन साधारण-
मवतरणपदप्रतिपत्तिवृत्तिवृत्—तथा चेति । तेन चोक्तप्रवार-
द्वयेनायमपि तृतीयप्रकारो मन्यते इत्यर्थः । शब्दायो
चेत्येकशेषः । साङ्ग्येति । न ध्वनिरसो, अपि तु श्लेषादिलंकार
इत्यर्थः । अथवा ध्वनिशब्देन अत्रश्रवणतत्त्वबलकार्यम्याङ्गितम् ।
स ध्वनौषोऽर्थोऽर्थो वाच्यमाशालवारापेक्षया द्वितीयो लोकोत्तरद्वार-
लकार इत्यर्थः । एवमेव वृत्तौ द्विषा व्याख्याम्यति ॥—*Op. cit.*,
pp. 251-52

यत्से . . . पयोधि—*Locana* explains the verse as
follows : विषमस्तीति विषादः । ऊर्ध्वमृक्षम् अग्निमित्यत्र पामो
मन्यते । कम्पोऽज्ञा यनि यो वृत्ता या तव गुरुः । वन्द्यमिदं
दन्द्रेण जृम्भितेन ऐश्वर्यमदमत्तनेयम् । जृम्भितं चात्र गानगमद-
नारमकं यत् गिनति आयासकारिरवात् । प्रत्यादयानमिति पद्यं-

वात्र द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयत इति निवेदितम् । कारयित्वेति । सा हि कमला पुण्डरीकाक्षमेव हृदये निधायोत्थितेति स्वयमेव देवान्तराणां प्रत्याख्यानं करोति । स्वभावसुकुमारतया तु मन्दरान्दोलितजलधितरङ्गभङ्गपर्याकुलीकृतां तेन प्रतिबोधयता तत्समर्थाचरणम् अन्यत्र दोषोद्घाटनेन अत्र याहीति चाभिनयविशेषेण सकलगुणादरदर्शनेन कृतम् । अत एव मन्यमूढामित्याह । इत्युक्तप्रकरणेन भयनिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं मन्यमूढां लक्ष्मी कारयित्वा पयोधिर्यस्मै तामदात् स वो युस्माकं बुरितं बहविति संबन्धः—*Op. cit.*, pp. 252-53.

‘अम्बा....व्याजपूर्वम्’—ध्याजशब्दोऽत्र स्वोक्तिः—*Locana*.

‘दृष्ट्वा... चिरम्’—सलेशमिति चात्र स्वोक्तिः—*Locana*.

TEXT

§ ३९ । प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवो स्वतः ।
अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपकः ॥२४॥

अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपवद्भवे ध्वनौ यो व्यञ्जकोऽर्थं उक्तस्त्वस्यापि द्वौ प्रकारौ—कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एकः, स्वतःसम्भवो च द्वितीयः ॥ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—

सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइणलखसुहे ।

अहिणवसइआरसुहे णवपल्लवपत्तले अणद्वस्स शरे ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथोदाहृतमेव—
‘शित्तरिणि—’ इत्यादि । यथा वा—

साअरविइणजोअणइत्थावलम्बं समुण्णमन्तेहिं ।

अरुमुट्ठाणं विअ मम्महस्स दिण्णं तुह यणेहिं ॥

स्वतःसम्भवो य औचित्येन बहिरपि सम्भाव्यमानसद्भावो न

केवलं भणित्वशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरः । यथोदाहृतम्—‘एव-
चादिनि—’ इत्यादि । यथा वा—

सिंहिपिञ्जकृष्णपूरा जाआ वाहस्य गव्विरी भमइ ।

मुत्ताफलरइअपसाह्णानं मज्झे सवत्तीणं ॥

EXPOSITION

§ 39. Ānandavardhana classifies suggestion based on material significance (अर्थशक्तिमूलध्वनि) into three categories according as the matter (अर्थ) concerned is objectively possible (स्वतःसम्भवी) or invented by the poet's own imaginative faculty (कविप्रौढोचितनिष्पन्न) or again brought into being not by the poet's fancy but by the imagination of some one among the characters created by the poet—the creatures of the poet's Muse (कविनिवद्धवस्तुप्रौढोचितनिष्पन्न). Mammaṭa follows the Dhvaṇikāra without trying to justify the plausibility of the above classification See *Kāvya-prakāśa*, IV. 16-17. But Hemacandra in his *Kavjānuśāsana* contends that this classification is unnecessary and incongruous inasmuch as the three above mentioned varieties have the essential property of being the outcome of poetic fancy common to all of them. Even matters that are objectively real *per se* cannot find place in a true poetic art if they are not transfigured by the poet's imagination. As he remarks . “इह पार्थं स्वतःसंभवी, कवि-
प्रौढोचितमात्रनिष्पन्नशरीर, कविनिवद्धवस्तुप्रौढोचितमात्रनिष्पन्न-
शरीरो वा—इति भेदवचनं न न्याय्यम् । कविप्रौढोचितमात्रनिर्मित-
त्वेनैव साध्यसिद्धे । प्रौढावितमन्तरेण स्वतःसंभविनोऽपि अवि-
चित्करत्वात् । कविप्रौढावितरेव च कविनिवद्धवस्तुप्रौढोचितमिति
किं प्रयोजनम्”—*Op cit*, p 46 Manikjācandra in his *Samiketa*
follows Hemacandra Jagannātha in his *Rasagangādhara*
criticises the threefold classification, though he recognises
the first variety—viz. स्वतःसंभवी. According to him the last

two varieties should be really classed under one single head. Compare his remarks : प्रतिगानिर्मितत्वाविशेषाच्च कवि-तदु-
 म्भितवक्तृ-प्रौढोक्तिनिष्पन्नयोरयंयोः न पृथग्गणनोचिता, उम्भितो-
 म्भितादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः । न च तस्यापि कव्युम्भितत्वान-
 पायात् तत्प्रयोज्यभेदान्तर्गतत्वमेवेति वाच्यम् । प्रथमोम्भितस्यापि
 लोकात्तरवर्णनानिपुणत्वलक्षणकविन्त्वानापायात् पृथग्भेदप्रयोजकताऽनु-
 पपत्तेः ।—*Op. cit.*, pp. 134. Nāgoji Bhaṭṭa, however, in his
 comments on the above text of the *Rasagaṅgādhara* upholds
 the view of the Dhvanikāra. As he observes :—

‘वृद्धोक्तिविषयात्’ शिखूक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयात्
 कविनिबद्धोक्तिविषये चमत्काराधिक्यानुभविकत्वात् पृथगुक्तिः ।
 ततः परञ्च प्रतिनिधानसाध्यप्रतीतिक्रया चमत्कारस्येगनात्
 नोम्भितोम्भितादेः पृथग्गणनेति तु नव्याः ॥—*loc. cit.* The
 following observations of Rūpyaka in his *Kāvya-prakāśa-
 sarīketa* in this connection are important and worth perusal :
 ‘ननु स्वतःसंभविप्रभृतयो यदि व्यञ्जकार्थगतत्वेन भेदा उच्यन्ते तत्
 केवलयोर्वाच्यलक्ष्ययोरपि भेदस्येन किमिति न कच्यन्तेऽविशेषात् ।
 अथ व्यञ्जनोपयोगितया तेषां भेदत्वं तर्हि व्यञ्जनस्योभयत्र दत्त-
 पादत्वाद् व्यञ्जगार्थगतत्वेनापि किमिति नाभिधीयन्ते । उच्यते—
 निमित्ताभिप्रायेणोक्तत्वात् । व्यञ्जकत्वं हि तन्निमित्तं न व्यञ्जकत्वम् ।
 तथाहि कश्चिदयं कविनिबद्धेन वक्त्रा प्रौढोक्त्या प्रतिपादित इति
 व्यञ्जको न कविप्रतिपादितो नापि स्वतःसंभवेन । यथा ‘शिखरिणि’
 वगु नामेत्यादी रागित्वमन्तरेण तस्यार्थस्य अवचनानर्हत्वात्,
 गयान्तरं प्रति व्यञ्जकत्वाभावाच्च । कश्चित्तु कविनिबद्धोक्तिमग-
 पेक्ष्यैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव व्यञ्जको न स्वतःसंभवेन
 यथा ‘सज्जद गुरहिमामो—’ इत्यादावुदाहृतौ वहि-संभवाभावे,
 न स्वतःसंभवी, नापि कविनिबद्धं वक्तारमपेक्षते, वगुरायेताभावात् ।

कविप्रजापतिः प्रोद्धि-निर्मितत्वेन तु अर्थान्तरं व्यनक्ति । कश्चित् पुनर्वहिरपि भाषात् स्वतःसंभवेन व्यञ्जको यथा 'एवंवादिनी'-त्यादौ स्वयंकृतप्रचुरं लोकव्यवहारे स्थितः, तथाविधश्च व्यञ्जकत्वेन प्रतीयते । लज्जा चात्र व्यभिचारिभूताऽपि विभावानुभावयोरति-चास्त्वेन प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्वात् प्रतिपाद्यमाना सती वस्तुत्वेन व्यवहृता, न भावत्वेन । तेनार्थशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेरिदमुदाहरणम्, नासंलक्ष्यक्रमस्य भावध्वनेः । तस्माद् व्यञ्जकस्यैवार्थस्य व्यञ्जने निमित्तत्वात् स्वतःसंभविप्रभृतयो भेदा उच्यताः, न व्यङ्ग्यार्थगतत्वे-नापीति ॥"—*Op. cit.*, pp. 31-32.

कविप्रौढोक्ति....अणञ्जस्य दारे—Abhinavagupta explains the *gāthā* : 'सज्जइ गुरहिमासो—' as follows : अत्र वसन्तश्चेतनाऽ-नञ्जस्य सत्त्वा सज्जयति केवल, न तावदपश्यति-इत्येवंविधया समर्पयि-तव्यवस्वरूपं कुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत उच्यता अतो ध्वन्यमानं भन्मथोन्मायस्यारम्भं क्रमेण गाढगाटीभविष्यन्तं व्यनक्ति । अन्यथा 'वसन्ते सपल्लवतहकारोद्गम' इति वस्तुमार्थं न व्यञ्जकं स्यात् । एषा च कवेरेवोक्तिः प्रौढा ॥¹—*Op. cit.*, p. 255.

'कविनिबद्ध....इत्यादि'—The verse 'दिरारिणि—' has been already cited in the first Uddyota. 'अत्र लोहितं विम्बफलं द्रुपो ददातीति न व्यञ्जकता काचित् । यदा तु कविनिबद्धस्य गाभिला-पस्य तरुणस्य वस्तुरित्यं प्रौढोक्तिस्तदा व्यञ्जकत्वम्'—*ibid.*

१. Mahimabbhāṣa thus establishes the inferential nature of the suggested sense 'गज्जेद—' इत्यत्र कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-परीरे गुरभिमासं संभवानाम् आविभूताभिनववस्तुत्वानाम् सत्त्वामविभ-वयतिजनमदानीमाददामिन्वमनुमेयम् । तत्र च गहवार-गुरभिमास-मदानी-रूपरूपनिबन्धने सर सरवार-थानुषानुसृतान्तरे गति यदगमनगमू-त्त-भयना मप्रति गहवारानां सत्त्वामिमांशेद्वानगमनमात्रं य हेतु । वस्तु-शीरागमपस्तनाकांशान्मेव य तेषां गुरभिमासेन वस्तुत्वानामगमनं नाप्यदि-
Op. cit., p. 451.

‘साअर घणेहि’—See °*Locana* for an explanation of this Prakrit stanza स्तनी तावदिह प्रधानभूतो ततोऽपि गौरवित कामस्ताभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते । यौवन चानयो परिचारकभावेन स्थितमित्येवविधेन उक्तिवचित्येण त्वदीयस्तनावलोकनप्रबृद्धमन्म-
यावस्थ को न भवतीति भङ्गाया स्वाभिप्रायध्वननं कृतम् । तव तावद्येनो नतो स्तनी इति हि वचने न व्यञ्जकता ।’—p 256

सिंहिपिच्छ सवत्तीण’—Comp °*Locana* शिल्पिमात्र-
नारणमेव तदासक्तस्य कृत्यम् । अन्यासु तु आसक्तो हस्तिनोऽपि
अमारयत् इति हि वचनेन उक्तमुत्तमसौभाग्यम् । रचितानि विविध-
भङ्गीभिः प्रसाधनानि इति तासां सभोगव्यग्रिमाभावात् तद्विरचन-
शिल्पकौशलमेव परमिति दोर्भाग्यातिशय इदानीमिति प्रकाशितम् ।
गर्बश्च दाल्याविवेकादिनाऽपि भवति इति नात्र स्वोक्तिसङ्क्राव
शङ्का । एष चार्थो यथा यथा वर्ण्यते आस्ता वा वर्णना, बहिरपि
यदि प्रत्यक्षादिनाऽवलोक्यते तथा तथा सौभाग्यानिशय व्याधवच्चा
द्यातपति ॥—p 257 Thus the suggestiveness of a स्वतः सभवी
matter (वस्तु) is irrespective of any poetic description
and imaginative remoulding as the closing statement in the
above extract from °*Locana* makes it sufficiently clear Vide
the observation of Mahimabhaṭṭa on this *gāthā* सिंहिपिच्छ—
इत्यत्र गवोढाया व्याधवच्चा सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेय ।
तत्र चास्या गितिपिच्छवर्णनपूराया अपि स्पर्शं भ्रमण हेतुः । यतो
ऽयमभिप्रायस्स्या —मयि सत्यामय सभोगैरतिरिक्तो व्याधो दारि-
ता-यत्तन्त्यो दिवानित्यं भत्परायण एव केवलं मद्विनोदार्थं यद्
च्छेदाऽतव पतितममूरमात्रमारण्यव्यापारो वर्तते इति सिंहिपिच्छ-
मात्रवर्णनपूराऽहं जाना । भवतीषु सतीषु दूग्देगमालव्यवधातासाध्य-
महारम्भमातृमारणादिव्यापाररतिरयमासीदिति मुक्तापत्तरचित्त
प्रमाधना भवत्य इति । तत्र यदनत् सगर्वं भ्रमण तदेव तस्या सपत्नी
भ्यः सौभाग्यातिरेकमनुमापयति इत्ययमेवम्’ —*Op cit*, p 452.

TEXT

§ ४० । अर्थशक्तेरलंकारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते ।

अनुस्वानोपमव्यङ्गाः स प्रकारोऽपरो ध्वनेः ॥२५॥

वाच्यालङ्कारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलङ्कारोऽर्थसामर्थ्यात् प्रतीय-
मानोऽवभासते सोऽवशतयुद्धवो नामानुस्वानरूपव्यङ्गोऽन्यो
ध्वनिः ॥

EXPOSITION

§ 40 In the illustrations already cited in the previous section dealing with the *two* (or *three*) divisions of अर्थशक्ति-मूलध्वनि, the suggested sense was in the nature of a mere *fact* (वस्तुमात्र) In the present section the Dhvanikara observes that there are cases of अर्थशक्तिमूलध्वनि where the content of suggestion is an *अलंकार*, as in the case of दण्डशक्तिमूलध्वनि already discussed in details What more, in अर्थशक्तिमूलध्वनि, the *suggestive matter* (व्यञ्जयोऽयं) itself might be a mere fact (वस्तुमात्र) or an 'imaginative mood' partaking of the characteristics of a distinct poetic figure (अलङ्कृत वस्तु) So, just as a वस्तु might give rise to the comprehension of some other वस्तु or अलंकार, so also a particular अलंकार might in its part similarly suggest both वस्तु and अलंकार Comp *'Locana* एवमर्थशक्तयुद्भवो द्विभदो वस्तुमात्रस्य व्यञ्जनीयत्वे वस्तुध्वनिरुपतया निरूपित । इदानीं तस्यैव अलंकाररूपे व्यञ्जनीयेऽलंकारध्वनित्वमपि भवति इत्याह— अर्थेत्यादि । न केवलं शब्दगुणरलंकार प्रतीयते पूर्वोक्तनीत्या यावदर्थशक्तेरपि । यदि वा न केवलं यत्र वस्तुमात्र प्रतीयते यावद-लंकाराऽपि इत्यपिशब्दाश्च । अन्यशब्द व्याचष्टे—वाच्येति ।—

Op cit. p 257

TEXT

§ ४१। तस्य प्रविरलविषयतत्प्राशङ्क्येदमुच्यते—

रूपकादिरलंकारवर्गो यो वाच्यतां श्रितः ।

स सर्वो गम्यमानत्वं विभ्रद् भूम्नां प्रदर्शितः ॥२६॥

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्भिर्भट्टोड्भटादिभिः । तथा च ससंदेहादिपुष्परूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारान्तरस्यालंकारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यन्नप्रतिपाद्यम् ॥

EXPOSITION

§ 41. Poetic figures like उपमा, रूपक etc. are usually found as expressed (वाच्य), but they can also be suggested (व्यङ्ग्य). See notes on *Uddyota* I, Sec. §30 ff. Thus in the case of ससंदेह, उपमा is apprehended in the background through suggestion, and even ancient teachers like Bhāmaha, Udbhaṭa etc. have noted this phenomenon and it is not very difficult to demonstrate either. As *Locana* remarks : सर्व इति प्रदर्शित इति च पदेन असंभावनाऽत्र मिथ्यैवेत्याह ।

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।

ससंदेहं वचः स्तुत्यं ससंदेहं विदुर्यथा ॥ इति ॥

‘तस्याः पाणिरयं नु मासुतचलत्पञ्चाङ्गुलिः पल्लवः’—इत्यादौ उपमा रूपकं वा ध्वन्यते । अतिशयोक्तेश्च प्रायशः सर्वालंकारेषु ध्वन्यमानत्वम् ॥”—*Op. cit.*, p. 258.

TEXT

§ ४२। इयत् पुनरुच्यते—

अलङ्कारान्तरस्यापि श्रुतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥२७॥

अलंकारान्तरेषु त्वनुरणनस्पालद्वारप्रतीती सत्यामपि यत्र वायस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनान्मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वने-
मार्गः। तथा च दीपकादावलंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानान्न घनिव्यपदेशः ॥

EXPOSITION

§ 42. For instance, though in व्यतिरेक the apprehension of *similarity* lingers in the background, yet we would be wrong to regard it as an instance of उपमाध्वनि, for it is the *expressed contrast* that is more charming than the suggested similarity. Jagannātha in his *Rasagāṅadhara* has a very illuminating note on this point : अनु अस्य अलंकारस्य (viz. व्यतिरेकस्य) वैधर्म्यमूलस्योपमाप्रतिकूलत्वमेवोचितम्, न तूपमागर्भ-
त्वम्। तस्या साधर्म्यमूलकत्वात्। अस्य च तन्निषेधरूपेणैव प्रवृत्तेः। न चेष्टापत्तिः। सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्गात्। सत्यम्। यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्। यदि च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात्, गुणविशेष-
पुरस्कारोऽनर्पकः स्यात्। ध्वनेनायमस्मादधिक इत्युच्यतेपिद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रत्ययात्। एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधोत्थमपि तेनोत्कर्षेण हृतप्रभमिव वग्दीकृत-
मिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राञ्जयाशयः ॥—*Op. cit.*, pp. 470-71. So also in the case of दीपक, रूपक etc. *Vide notes on Uddyota I, Sec. §33.*

TEXT

§ ४३। यथा—

चन्द्रमरूपहि जिता णलिणी कमलेहि कुमुदमुच्छेदि लभा ।
हंसेहि सरयसोदा फण्यंकदा सज्जणेहि फरः गरुड ॥

॥ १ ॥ सोमं यदेति न भेनागपि तेन मन्ये ॥ अथानुष्ठीषी
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
एवंविधे विषयेऽङ्गुरणरूप-रूपकाश्रयेण कांन्यचारत्वेऽप्यवस्थाना-
द्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः ॥ ॥ ॥ ॥

EXPOSITION

\$ 44. Abhinavagupta explains 'एकध्वनि' in the verse 'प्राप्त्यारोप'— as follows :— 'कस्मिदिचिद्वदन्तवत्समुदायवति

प्रतिपाद्यते— as follows :—
 नरपतिः समुद्रपरिसरवर्त्तिनि पूज्यन्द्वादीय-सदीयबलावकाहनादिना
 निमित्तान् पयोधस्तावत् कम्पो जातः । सांज्ञेन सदेहेन उत प्रकृत
 इति, सप्तबेहोत्प्रेक्षयोः सकृदलङ्कारो, वाच्यः । तैत्त च वासुदेवकृपा
 तस्य मृपतेर्ध्वन्यते । यद्यपि, त्वाव व्यतिरेको भूवि, तत्तापि मृ. पूर्व-
 वासुदेवस्वरूपात्, भाद्यतनात् अद्यतनत्वे भगवतोऽपि आन्तधीक-
 त्वेन अनालस्येन सफलद्वीपाधिपतिर्विजयित्वेन वर्त्तमानत्वात् ।
 न च सुन्दरीतप्रेक्षानपपत्तिबलाद् रूपकस्याधुपः, येन ध्वन्यालङ्कारो-
 मस्कारकत्वं व्यङ्ग्यस्य भवेत् । यो योऽसंप्राप्तलक्ष्मीको नित्यजि-

... Kuntaka, as appears from the *Re'sume* (Uṇmeṣa, II) of the *Vakroktijivita* prepared by Dr. De., cites the verse 'प्राप्तयोः—' as an instance of प्रतीकमानस्यतिरेक (see p. 208). Does Abhinavagupta; here refer to this verse of the author of the *Vakroktijivita*? In another place, Abhinavagupta appears to echo Kuntaka's observations. For example, the following passage of the *Locana* तयो हि तदी तार ताम्यति—इत्यत्र तद्विग्रहस्य पुस्तकेनानु गतं वै अत्रोदृतं स्वोत्पत्तिवर्धनं मेहदयः 'स्त्रीनि नामानि मधुरमा इति हलात्' (*Op. cit.* p. 1359).—is 'Goodly' reminder of *Vakroktijivita*, II. २३—तानि निहास्तेरेष्वत्र तन्नीनिह ॥ च प्रयुज्यते । तानि निहास्तेरेष्वत्र तन्नीनिह ॥—and *Full* thereunder, in which the verse, of which तदी तार ताम्यति is but a hemistich, is read in 'full'.

विजिगीषाश्रान्तः स सं मां मथ्नीयादित्याद्यर्थसंभावनात् । न च पुनरपीति भूय इति च शब्देरयमाकृष्टोऽर्थः । पुनरर्थस्य भूयोऽर्थस्य च कर्तुं भेदेऽपि समुद्रैक्यमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा पृथ्वी पूर्वं कातं-वीर्येण जिता पुनरपि जामदग्न्येनेति । पूर्वा निद्रा च सिद्धा राजपुत्राद्य-वस्यायामपीति सिद्धं रूपकध्वनिरेवायमिति । शब्दव्यापारं विनैव अर्थसौन्दर्यबलाद्रूपणाप्रतिपत्तेः ॥—*Op. cit.*, pp. 162-53. Jagannātha however criticises Ānandavardhana and holds that the poetic figure भ्रान्तिमान् is suggested here. The knowledge of identity (तादात्म्याध्यवसाय) between the king and Lord Viṣṇu brought about by a conscious act of volition (आहार्य), which forms the basis of the figure of speech रूपक, cannot produce the feeling of terror, which can be caused only by an *illusion of identity* (तादात्म्यभ्रान्ति) that is spontaneous (स्वारसिक) and as such requires no aid of volition at all. Besides, the knowledge of identity and the feeling of terror, standing to each other in the relation of cause and effect, must coinhere in the same substratum, which however is not the case in the present illustration, the former being in the poet and the latter in the ocean. Thus रूपकध्वनि is absurd. As Jagannātha observes :—

“आनन्दयर्धनाचार्यास्तु—‘प्राप्तश्रीः—’ इत्यत्र रूपकाश्रयेण काव्य-चास्त्वव्ययस्थापनारूपकध्वनिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्र च जलधिकम्पहेतुत्वेन विकल्पत्रयं कल्प्यते । तच्च प्रकृते राजविशेष्य-कां जलनिधिगतमनाहार्यविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपां भ्रान्तिमेवादिपति, न रूपकम् । तज्जीवातोराहार्यविष्णुतादात्म्यनिश्चयस्य कम्पाजनक-त्वात् । कविजलधिगतत्वेन येयधिकरण्याच्च । अज्ञातमेव केवलं विष्णुतादत्म्यं जलधेः कम्पेऽनुपयुक्तमेव । चमत्कारिण्यपि चात्र भ्रान्तिरेवेति ध्वनिरपि तस्या एव युक्तः ॥”—*Op. cit.*, pp. 327-28.

Vide Mahimabhaṭṭa's remarks "‘प्राप्तभी —’ इत्यत्र लक्ष्मी-
लाभलम्पटतया पयोनिधौ ‘म-वनव्यथावितरण’ विलासालसतया योग-
निद्रासुखास्वादे द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्च
इति भगवतो वासुदेवस्य अमी व्यापारा प्रसिद्धा सन्तो यदन्यत्र
राजादौ आरोप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निषिध्यन्ते तेन सत्कार्यत्वात्
कारणभूतभगवद्रूपतारोपमव तत्रानुमापयन्तीति एकानुमितिरिति
व्यपदेश प्रवर्तते ॥”—*Op cit*, II 430

‘लावण्य पयोधि’—Abhinavagupta explains the verse
as follows “लावण्य सस्थानमुग्धिमा कान्ति प्र । ताभ्या परि-
प्रितानि सविभवतानि हृद्यानि सपादितानि दिदृमुत्तानि येन ।
अधुना कोपकालुष्यात् अनन्तर प्रसादीमुखोत्त स्मेरे ईषदविहसनशीले
तरलायते प्रसादान्दालनविकाससुन्दरे अक्षिणी यस्या तस्या
कामन्त्रणम् । अथ चाधुना न एति, वृत्ते तु क्षणान्तर क्षोभमगमत् ।
कोपकपायपाटल स्मेर च तत्र मुख सन्ध्यारुणपूर्णशशधरमण्डलमेवेति
भाव्य क्षोभेण चलचित्ततया सहृदयस्य । न चंति तत सुन्यवत-
मन्वर्षतयाथ जलरागिजिह्वमचय । जलादय शब्दा भावार्थप्रधाना
इत्युक्तं प्राक् । अत्र च क्षोभो मदनविकारात्मा सहृदयस्य स्वन्मुखा-
वलोकनेन भवतीतीयत्यभिधाय निश्चान्ततया, रूपक ध्वन्यमानमेव ।
याच्यालकारदत्तात्र श्लेष । स च न व्यञ्जक । अनुरणनरूप यद्रूप-
कमर्थशक्तिव्यञ्जक तदाश्रमेणैह काव्यस्य चास्त्व व्यवतिष्ठते । तत-
स्तेनैव व्यपदेश इति सवन्ध ॥”—*Op cit*, pp 263-64 For
Mahimabhaṭṭa's observations see *Op cit*, p 431

TEXT

५४५। उष्माध्वनिर्यया—

वीराणं रमड घुसिणरणम्मिणतदा पिआत्थणुच्छद्रे ।
दिद्दी रिगगअकुम्भत्यन्मि अह वहलसिन्दूरे ॥

यथा वा ममैव विषमवाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य—
तं ताण सिरसिहोअरअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।
विम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥

आक्षेपध्वनिर्यथा—

स वक्तुमखिलाञ्च शक्तो हयग्रीवाश्रितान् गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥

अत्रातिशयोक्त्या हयग्रीवगुणानामवर्णनोपयताप्रतिपादनरूप-
स्यासाधारणतद्विशेषप्रकाशनपरस्याक्षेपस्य प्रकाशनम् ॥

EXPOSITION

§ 45. 'वीराण'... 'बहुलसिन्दूरे'—*Locana* thus explains the
Verse : प्रसाधितप्रियतमास्वासनपरतया समनन्तरीभूतयुद्धत्वरित-
मनस्कतया च दोलायमानदृष्टित्वेऽपि युद्धे त्वरातिशय इति व्यतिरेको
र्याच्यालङ्कारः । तत्र तुल्येयं ध्वन्यमानोपमा प्रियाकुचकुङ्कुमलाभ्यां
सकलजनमासकरेष्वपि शास्त्रवेषु भर्दनोद्यतेषु गजकुम्भस्यलेषु तद्वत्तेन
रतिमाददानामिव बहुमान इति सैव वीरतातिशयचमत्कारं विधत्ते
असुपमामाः प्राधान्यम् ॥—*Op. cit.*, pp. 264-65.

यथा... 'कुसुमवाणेन'—'असुरापरक्रमणे इति । 'त्रैलोक्य-
विजयो हि तत्रास्य' ध्वन्यते । तेषामसुराणां पातालवासिनां यः
पुनः पुनरिन्द्रपुरावमर्दनादि किं किं न कृतं तदपूदयमिति यत्तेभ्योऽति-
कुङ्करेभ्योऽपि अकम्पनीयव्यवसायं तच्च । श्रीसहोदराणामत एव
अनिर्वान्योत्कर्षाणामित्यर्थः । तेषां रत्नानाम् आ समन्तात् हरणे
एकरसं तत्परं यद् हृदयं तत् कुसुमवाणेन सुकुमारतरोपकरणसंभारेण
प्रियाणां विम्बाधरे निवेशितम् । तदवलोकन-परिधुम्बन-दर्शनमात्र-
कृत्यज्ञाभिमानयोगि तेन कामदेवेन कृतम् । तेषां हृदयं तदत्यन्तं
विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानमभूदिति यावत् । अत्रातिशयोक्ति-
र्याच्यालङ्कारः । प्रतीयमाना चोपमा । सकलरत्नसारतुल्यो विम्बाधर

इति हि तेषां बहुमानो वास्तव एव । अत एव न रूपकध्वनिः ।
रूपकस्यारोप्यमाणत्वेन अवास्तवत्वात् । तेषामसुराणां वस्तुवृत्त्येव
सादृश्य-स्फुरति । तदेव, च सादृश्य-चमत्कारहेतुः, प्राधान्येन ॥—
Op. cit., pp 265-66 Thus, the above two verses are
instances of अयं अक्षितमूलोपमाध्वनिः.

[उ वक्तुम्... महोदधे]—According to *Anandavardhana*
this verse illustrates *आक्षेपध्वनिः*, because the impossibility of
describing the innumerable qualities of Hayagriva is suggested,
from the apparent assertion to the contrary. As *Abhinava-*
gupta puts it 'अवर्णनीयताप्रतिपादनमेवाक्षेपस्य । रूपमिष्ट-
प्रतिषेधात्मकत्वात्.' But *Rūpyaka* in his *Aldnikara Sarvasva*
criticises this view of the *Dhvanikara*. He contends that *real*
negation does not constitute *आक्षेप*. The *negation* must be
apparent and *unreal*. But in the illustration cited by the
Dhvanikara the suggested *negation* of the possibility of descrip-
tion is *real* and consequently he is erroneous. We quote the
following extract from *Rūpyaka's* treatise —

अयं चोक्षपो ध्वन्यमानोऽपि भवति । यथा—

‘गणिकामुविधेयो न विश्वामि वत्तम । त्वया ।

‘वि’ति’ने कुर्वतेऽन्यमिमा घनपरायणा ।’

अत्र हि गणिकाया उक्ती तदापावितप्रस्तावे नाह गणिकेति
प्रतीयते । न चोक्षो निषेध एव । गणिकात्वेनावहिततमेव
गणिकात्वस्य निषेधनात् । सोऽयं प्रत्यक्षद्वयो निषेधोभागरूपो वक्त्रपा
गणिकायां शुद्धस्नेहनिबन्धनत्वेन पाविमुत्पादौ विधेये पर्यवस्यति
इत्युक्तेविषय आक्षेपध्वनिरयम् ॥ ३३—‘वि’नेकुर्वतेऽन्यम्, २. वती—
इत्याक्षेपध्वनावदाहायम् । निषेधस्येवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधा-
भासस्य । गुणानां वस्तुमत्तवत् एवात्र सापेक्षम् । तत्रिमिश्र
एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुः इति आक्षेपध्वनिधीरत्र वार्त्ता ।

सर्वयोष्टनिषेधामासस्य विध्यन्मुखस्याक्षेपत्वमिति स्थितम् ॥”—
Op. cit., p. 119. But Jagannātha justifies the Dhvanikāra's
 view by controverting Rūpyaka's criticism. Comp. इत्यं
 स्वस्वाभिमानभेदादाक्षेपाणां भेदात्तद्ध्वनीनां स्थिते विवेके 'स वक्तुम्
 —' इति पद्यं ध्वनिकारंराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृतं 'स्वाभिमानाक्षेपान-
 भिव्यक्तेरनुदाहरणमेवैतत्' इति नियुक्तिकं वदन् अलंकारसर्वस्वकृत्
 परास्तः । न हि आभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा ।
 नापि प्राचामाचार्याणाम् । नचापि युक्तिः । येन ध्वनिकारोक्तमु-
 पेक्ष्य त्वदुक्तं श्रद्धाधीमेहि । प्रत्युत यैपरीत्यमेवोचितम् । ध्वनि-
 कृतमालंकारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात् । न हि अस्मिन् शास्त्रे
 आक्षेपादिशब्दसंकेतग्राहक प्रमाणान्तरमस्ति, ऋते प्राचीनवचनेभ्यः ।
 अन्यथा सकलविपर्ययापत्तेः ॥—*Op. cit.*, pp. 567-68.

TEXT

§ ४६ । अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-
 व्यङ्ग्योर्थशक्तिमूलानुरणरूपव्यङ्ग्यश्च संभवति । तत्राप्यस्योदा-
 हरणम्—

देव्वाएतन्मि फले किं कीरइ एत्तिअं पुणा भणिमो ।

फड्डिल्लपल्लवाः पल्लवाणं अण्णाणं ण सरिच्छा ॥

पदप्रकाशश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्येऽपि सति न
 विरोधः । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

हिअअट्टाचिअमण्णुं अवरुण्णमुढं हि मं पसाअन्त ।

अवरद्धस्स त्रि ण हु दे पड्डुजाणअ रोसितं सक्के ॥

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुस्य कोपः कर्तुं-
 मशक्य इति समर्थकं सामान्यमन्वितमन्यत् तात्पर्येण प्रकाशते ॥

EXPOSITION

§ 46. अर्थान्तरन्यासध्वनिः.....संभवति — Though शब्द-
 शक्तिमूलध्वनि has been discussed in a previous context and

the present section exclusively deals with अर्थशक्तिमूलध्वनि, yet Ānandavardhana has here a passing reference to शब्द-शक्तिमूलार्थान्तरन्यासध्वनि. As Abhinavagupta remarks: 'संभवतीत्यनेन प्रसंगात् शब्दशक्तिमूलस्यात्र विचार इति दर्शयति।' —*Op. cit.*, p. 256.

'देव्याएतस्मि..... सरिच्छा'—Here the word फल is द्रिष्ट meaning 'fruit' and 'reward' Cp. *Locana*: "अशोकस्य फलमा-भ्राविचत् नास्ति, किं क्रियता, पल्लवास्तु अतीव हृद्या इतीयताऽभिधा समाप्तैव। अत्र फलशब्दस्य शक्तिवशात् समर्थकमस्य वस्तुनः पूर्वमेव प्रतीयते—"लोकोत्तरजिगीषातदुपायप्रवृत्तस्यापि हि फलं सपल्ल-अण दैवायत्तं कदाचित् न भवेदपि"—इत्येव रूप सामान्यात्मकम्॥"—*Op. cit.*, p. 267. Thus, the suggested sense—viz. that the rewards of our deeds depend upon the will of Providence is a universal (सामान्यात्मक) statement, and it supports the expressed idea—viz. that the Aśoka tree, though adorned with twigs (पल्लव) of exquisite loveliness, has no fruits¹, because Providence (दैव) has so ordained it. It is a case of पदप्रकाश शब्दशक्तिमूलध्वनि, because the substitution of another syno- nymous word for the single word फल which is द्रिष्ट, would fail to give rise to the cognition of the universal judgement noted above.

पदप्रकाशार्थं न विरोध —Now, one might argue that the verse as a whole is an instance of अप्रस्तुतप्रकाश based on सारूप्य where the statement of an अप्रस्तुत विरोध (particular idea) suggests a similar प्रस्तुत judgement. For example, the statement about अशोक suggests the idea of a person disappointed in his hopes endowed with merits as he is. Thus it should rather be a case of वाच्यप्रकाशध्वनि. To this

1. Compare. 'वाच्यतोऽपि न' इत्यादि.—*Sāhityadarpaṇa*, X.

Ānandavardhāna answers that the particular word फल suggests the figure of speech अर्थान्तरन्यास, while the verse as a whole suggests the universal proposition 'So the factors of substrata of suggestion being different, there is no conflict between the two.' Comp 'Locana ननु अस्य सर्ववाक्यस्य अप्रस्तुतप्रशंसा प्राधान्येन ध्वङ्गता, तत् कथमर्थांतरन्यासस्य ध्वङ्गप्रता, द्वयोयुगप्रदेकन प्राधान्यायोगादित्याशङ्क्याह—पदप्रकाशेति । सर्वो हि ध्वनिप्रपञ्चः पदप्रकाशो वाक्यप्रकाशश्चेति वक्ष्यते । तत्र फलमपेक्ष्यन्तरन्यासध्वनिः—प्राधान्येन ।—वाक्ये—तु—अप्रस्तुतप्रशंसा । अत्रापि पुनः फलपदोपात्तरामर्थ्यसमर्थकभावप्राधान्यमेव भातीत्यर्थान्तरन्यासध्वनिरेवायमिति भावः ॥—Op cit, pp. 267-68. ३

३ 'हिअञ'—सर्वक—This is an instance of अर्थकामित-मूल अर्थान्तरन्यासध्वनि Comp 'Locana' हृदये स्थापितो न वहि प्रकटितो मयुर्यथा । अत एवाप्रदर्शितरोपमुखीमपि मा प्रस्तादयन् हे बहुज ! अपराद्धस्यापि तव न खलु रोपकरण शक्यम् । अत्र बहुजेति आमन्त्रणार्थो विशेषेऽप्यवसितः । अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनाद् यत् सामान्यरूप समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । सा हि खण्डिता सती बद्धगन्धानुनीता त प्रत्यमूयादर्शयतीत्यमाह । य कश्चिद् बहुजो धूर्तः स एव सापराधोऽपि स्वापराभावकाशमाच्छादयतीति मा तत्रमात्मनि बहुमानमिध्याग्रहीरिति ॥—Op cit, p. 268

TEXT

§ ४७ । व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः संभवति । तत्राय-
स्योदाहरणं प्राक् प्रदर्शितमेव । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

जाएज्ज वणुइसे खुज्जं गिअ पाअवो गडिअरत्तो ।
मा माणुसम्मि लोए ताएक्खरसो दरिदो अ ॥

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं त्रुटितपत्र-
कुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि
पादपात् तादृशस्य पुं स-उपमानोपपत्तेत्त्वप्रतीतिपूर्वकं शोच्यता-
यामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ॥

EXPOSITION

§ 47. तत्र... प्रवक्षितमेव—Vide the verses 'खं रोऽयुज्ज्व-
ल्यन्ति' and 'रक्तस्त्वम्' for शब्दशक्तिमूलव्यतिरेकत्वनिर्देश-
हि... प्रकाशयति—Abandavaradhana states that the contrast
(व्यतिरेकः) between a tree, gnarled and devoid of foliage, and
a generous and kind hearted person in straitened circumstance
is cognised in the wake of the similarity (सादृश्यं) which is
first apprehended, since, as has been noted before, व्यतिरेकः
must be based on औपम्यं Comp. *Locana* : जायेय, यनोद्देशे एव
चनस्मैकान्ते गहने यत्र स्फुटनरबहुवृक्षसपस्या प्रकृतेऽपि न कश्चित् ।
कुञ्ज इति रुग्णघटनादावेनोपयोगी । मलितपत्रं दत्ति । छायापि न
करोति । तस्य को पुष्पैकैवसेत्यभिप्रायः । तादृशोऽपि कदाचि-
दाङ्गारिकस्योपयोगी भवेत् उलूकादीनां वा निवासार्थेति भावः ।
मानुष इति । सुलभार्थिजनं इति भावः । लोक इति । यत्र लोचयते
सोऽर्धभिस्तेन चार्धिजनो न च निश्चितः शक्यते यत्तु तन्महद्
वैतसमिति भावः । अत्र वाच्यालकारो न कश्चित् । उपमानोत्पत्तेन
व्यतिरेकस्य मार्गपरिशुद्धिं करोति । आधिक्यमिति । व्यतिरेक-
मित्यर्थः ॥—*Op. cit.*, pp 269-270. Vide *Vyaktivrtka* :
'जाण्डज' इत्यत्र यद्योक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव चनपादपर्य,
पुंसश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्य अनुपयोगितया निष्कलदो-
हमपोरूपभिनन्दनजन्मताप्रतीतिं तुत्यायां यदेतदेवस्यैव जन्मानभि-
नन्दनं नेतरस्य यत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यतिरेकमनुमाप-
यतात्यस्य व्यतिरेकानुमिति-व्यपदेशसिद्धिः ॥—*Op. cit.*, p. 437.

TEXT

§ ४८ । उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा—

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येप पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारित्वं मन्यथोन्माथ-
दायित्वेनैव । तच्च चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितं त-
त्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्ताऽपि वाक्यार्थसामर्थ्याद्-
अनुरणनरूपा लक्ष्यते । न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोग-
मन्तरेण असम्बद्धतैवेति शक्यते वक्तुम् । गमकत्वादप्यत्रापि
तदप्रयोगे तदर्थव्यगतिदर्शनात् । यथा—

ईसाकल्लसस्य वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो ।

अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गे विअ ण माइ ॥

यथा वा—

प्रासाकुलः परिपतन् पारतो निकेतान्

पुमिन् कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः कचिद्गुणानभि-

राकर्णपूर्णनयनेषु हतेक्षणश्रीः ॥

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥

EXPOSITION

§ 48 Here the expressed sense is coherent and complete in itself, even without the apprehension of उत्प्रेक्षा, if we take 'मूर्च्छितः' to mean 'swelled, increased' (उपचितः). But when the वाक्यार्थ has been understood, the idea of उत्प्रेक्षा in the form 'मूर्च्छित इव' where the root मुच्छ means 'to shoo away' is suggested.¹ As Abhinavagupta remarks—"विषयानेन हि मूर्च्छितो वृ हित उपचितो मोहं करोति । एकश्च मूर्च्छितः

पयिकमध्येऽन्येषामपि धैर्यं च्युतिं विदधन्मूर्च्छां करोति-इत्युभयोत्-
प्रक्षा ॥"—Thus, it is a case of उत्प्रेक्षाध्वनि, and not of
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, which should not be confounded with the
former.¹ Viśvanātha distinguishes the two categories thus :
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

‘तत्त्वज्ञाः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥’

—अथ लज्जयेतीवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवमन्यत् । ननु
ध्वनिनिर्हणप्रस्तावेऽङ्ककाराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तम् ।
संप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वम् । उच्यते—
व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ‘महिला-सहस्र—’ इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि
वाक्यविश्रान्तिः । इह तु स्तनयोलङ्घनाया असंभवात् लज्जयेत्युत्प्रे-
क्षार्थवेति व्यङ्ग्य-प्रतीयमानयोर्भेदः ॥²—*Sāhityadarpṇa*, X.

न चैवयिचे....दर्शनात्—It cannot be argued that the non-
mention of the particle इव is a defect here. Since even in a
case of प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (as distinguished from उत्प्रेक्षाध्वनि)
the sense of उत्प्रेक्षा is understood even without इव. Ānanda-
vardhana cites the verse ‘ईसाकृतसहस्र—’ in support of his
statement. For explanation see *Locana* : ‘सत्येयादेरप्रयोगेऽपि
तत्परार्थस्येयुत्प्रेक्षारूपस्यावगते. प्रतीतिर्बोधनात् । एतदेवोदाहरति—
यथेति । ईसाकृतस्योपपत्तिरुपलब्ध्यायाकस्य । यदि तु प्रसन्नस्य
मुखस्य सादृश्यमुद्बहेत्. सर्वथा वा, तत् किं कुर्यात् स्वमुखं ह्येतद्
भवतीति मनोरथानामपि अपयमिदमित्यपि नन्दस्याभिप्रायः । अहं

1. Kuntaka, however, cites the verse ‘चन्दनामकम्—’ as
an illustration of प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, where particles such as
इव etc. expressive of उत्प्रेक्षा, are understood. *Ide op. cit.*,
Résumé (Unmeṣa III), p. 194.

स्वदेहे न मात्येव दश दिशः पूरयति यतः । अथ इयता कालेन एकं
दिवसमात्रमित्यर्थः । अत्र पूर्णशब्देन दिशां पूरणं स्वरससिद्धमेव
मुत्प्रेक्ष्यते ॥” — *Op. cit.*, p. 271.

यथा वा . . . प्रमाणम् — One might, however, contend that the particle न (ननु) in the above verse signifies उत्प्रेक्षा and consequently it cannot prove the thesis that (उत्प्रेक्षा is apprehended even if इव etc. are suppressed. Anticipating such a possible “objection” the Dhvanīkāra cites another illustration which is altogether “devoid of particles expressive (वाचक) of उत्प्रेक्षा

— “As Abhināvāgūpta puts it : “ननु ननु-शब्देन वितर्कोत्प्रेक्षारूपमावेक्षणेन असम्बद्धता निराकृतेति संभाव्यमान उदाहरणान्तरमाह—यथा चेति : परितः सर्वतो निकेतान् परिपतेन्नाक्रम्य कश्चिदपि चापपाणिभिरसौ भृगोऽनुबद्धस्तथापि न ववचित् तस्योत्रानचापलयोमात् स्वाभाविकादेव । तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते—अङ्गनाभिराकर्णपूर्णैर्नेशरैर्हता ईक्षणशीः सर्वस्वमूता यस्य यतोऽतो न तस्योत्र” — *ibid.* Ānandavardhana appeals to the experience of the saṃhṛdaya's on this question of verbal cognition (śābda-jñāna). If the saṃhṛdaya's apprehend उत्प्रेक्षा even if इव etc. are absent, no logic can controvert this experience, which must be taken valid. Mahimabhaṭṭa too reproduces this statement of Ānandavardhana where he reads प्रतीतिः for प्रसिद्धिः. Compare : “शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतार्थश्चापि शब्दः प्रयुज्यमानः पीनरुन्त्यमेवावहतीति अत्रेवायं स्य अवगमाद् उत्प्रेक्षानुमितिरित्येवा व्यपदिश्यते ॥” — *Op. cit.*, pp. 449-40.

TEXT

§ ४९ । श्लेषध्वनिर्घया—

रम्या-इति प्राप्तवतीः पताकाः

रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्बलाकाः

समं वधूभिर्वेलभीर्गुवानः ॥

अत्र वधूभिः सह बलभोरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व
इव बलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाऽप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन
विवर्त्तते ॥

EXPOSITION

§ 49. The word 'समम्' denotes 'similarity' (तुल्यम्) as well as 'simultaneity' (सह). When the expressed sense is cognised the second meaning of 'समम्'—*viz.* सह, is taken into account. But to सहृदय's, the first meaning is suggested thereafter, which leads to the apprehension of the *double entendre* in the adjuncts qualifying बलमीः—*viz.* रम्याः, पताकाः, प्राप्तवती. etc. which now qualify the term वधू also, thus finally suggesting the apprehension of similarity between वधू and बलमी. Compare 'Locana. पताका ध्वजपटान् प्राप्तवतीः । रम्या ति हेनो. । पताका. प्रसिद्धी. प्राप्तवतीः । किमाकाराः प्रसिद्धीः, रम्या इत्येवमाकाराः । विविक्ता जनसङ्कुलत्वाभावाद् इत्यतो हेतो रागं समोगाभिलाष वर्धयन्तीः । अन्ये तु रागं विवक्षोभामिति । तथा रागमनुराग वर्धयन्तीः । यतो हेतो विविक्ता विभक्ताङ्गघो लटभा या । नमन्ति बलीकानि हृदिपयन्तभागा मामु । नमन्तो बल्यस्त्रिवली लक्षणा मासाम् । सममिति सहेत्यर्थः ॥ ननु सम शब्दान् तुल्यार्थोऽपि प्रतीतः । सत्यम् । तोऽपि श्लेषवशात् । श्लेषस्य नाभिधावृत्तेरादिप्य, अपि स्वयंसौन्दर्य-यलादेवेति सर्वथा ध्वन्यमान एव श्लेषः । अत एव वध्व इव बलभ्य

इत्यभिदधताऽपि वृत्तिकृतोपमाध्वनिरिति नोक्तम् । श्लेषग्यवात्र
मूलत्वात् । समा इति हि यदि स्पष्ट भवेत् तदोपमाया एव स्पष्टत्वाच्
श्लेषस्तदाक्षिप्तः स्यात् । सममिति निपातोऽञ्जसा सहायंवृत्ति-
व्यञ्जकत्वबलेनैव क्रियाविशेषणत्वेन शब्दःश्लेषतामेति । न च तेन
विनाऽभिधाया अपरिपुष्टतां काचित् । अत एव समाप्तायामेवाभिधायां
सहृदयेष स द्वितीयोऽर्थोऽप्यथप्रयत्नेनैवावगम्यः । यथोक्तं 'क्-
'शब्दार्थ-शासनज्ञानमात्रेणैव'—इत्यादि । एतच्च सर्वोदाहरणेष्व-
नुसर्तव्यम् । 'पीनश्चेन्नो दिवा नात्ति'-इत्यत्राभिधेवापर्यवसिता
इति सैव स्वार्थनिर्वाहयार्थान्तर गद्धान्तर व कर्पंतीत्यनुमानस्य
श्रुतार्थापत्तेर्वा ताकिंक-मीमांसकयोर्न ध्वनिप्रसङ्ग इत्यल बहुना ॥—
pp. 272-74 Mahimabhatta's comments on this verse are
worth note : 'रम्या—' इत्यत्र काव्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्-
भदनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयामः, यत्सामर्थ्यात् बध्व इव
बलम्य इत्यमुमयमवगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य बलभीविशेषण-
कलापस्यैव तत्र निबन्धनभावोऽवगन्तुं युक्तः । तस्य भिन्नविभक्तिकस्य
बधूमिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य
बधूवलभीराबन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभ-
क्त्यन्तानां बधूनां विशेषणकलापाभिसम्बन्धसहत्वात् बलभीभिः सहोप-
मानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा 'सममिन्दुना सकलकलोऽब्धिर्हृषितः'-
इति । एव तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारण निबन्धनेय बधूवलभीनामु-
पमातोपमेयभावावगतिरिति नाभी अनुमेयतामतिपतति इति श्लेषानु-
मितिरिति उच्यते ॥—*Op cit*, pp 440-41

TEXT

§ ५० । यथासंख्यध्वनिर्गथा—

अद्भुतः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः ।

अद्भुतः पल्लवितः पुष्पितश्च इति मदनः ॥

अत्र हि यग्रीदेशमनूद्देशे यच्चास्तमनुरणनरूपं मदनविशेषण-
भूताद्भूतिशब्दमतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चय-
लक्षणाद् वाच्यादतिरिच्यमानमालक्ष्यते । एवमन्येऽप्यलंकारा
यथायोगं योजनीयाः ॥

EXPOSITION

§ 50. *Vide Mahimabhatta's remarks 'अङ्कुरित —' इत्यत्र*
मुस्यामुस्य/ङ्कुरितत्वाविधर्मविशिष्टया सहकारमदनयो प्रमाणान्तराव-
गतकार्यकारणभावयोरपि अनिशयोक्तिच्छायाया यस्तुल्यकालतपोप-
निबन्धस्तत्र कार्यकारणधर्माणा यथाश्रुतक्रम सद्यसात्म्यमेव
यथासद्यमनुमापयति, यथाश्रुतक्रमातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धना-
भावाच्च । को हि अविप्लुतमतिरसनि बाधके श्रुतमर्थमनादृत्य
अश्रुत परिकल्पयेत् इति यथासहयानुमितिरित्यमुच्यते—*Op cit*,
p. 442

एवमन्येऽपि . . . योजनीया —*Abhinavagupta in the follow-*
ing extract cites a few more instances of अर्थशक्तिमूलालंकार-
ध्वनि Comp यथा च दीपकध्वनि —

‘मा भवन्तमनल पवनो वा धारणो मदकल परधूर्वा ।

वज्रमिन्द्रकरविप्रसृत या स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्षः ॥

इत्यत्र बाधित्वेति गोप्यमानादेव दीपकादत्यन्तस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या
धातुत्वनिधत्ति । अप्रस्तुतप्रत्ययान्वयनिरपि—

दुण्डुल्लस्ती मरिहिसि कण्डुकलिमाइ नभइवणाइ ।

मालदुग्धुमुमसरिच्छ भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥

प्रियतमेन सावमुद्याने विहरन्ती वाचिन्मायिका अमरमेवमाहेति
नूतन्य नमिषाया प्रस्तुतत्वमेव । न चापन्त्रणादप्रस्तुत्यावगति,
प्रत्युतामन्वय तस्या मीम्यध्विजुम्भितमिति अभिधया तावत् नाप्रस्तुत-
प्रसत्ता समाप्या । समाप्तायां पुनरभिधाय वाच्यार्थबलादप्यपदेशता
ध्वन्यत । यत् सीमायाभिमानपूर्णा मुकुमारपरिमलमाश्रितोदुग्धु-

सदृशी कुलवधूनिर्व्याजप्रेमपरतया कृतक्येदमग्नप्रसिद्धप्रतिशयानि
 शम्भलीकण्टकव्याप्तानि दूरामोदकतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुला-
 भेतिश्चेतश्च चरुचूयमाणं प्रियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिष्वनियंथा
 अस्मदुराध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

यः कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासंकसारायते
 गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि ।
 विच्छेदानलदीपितोतकवनिताचेतोधिवासोद्भव
 सन्तापं विनिनीपुरेप वितर्तरङ्गनन्ताङ्गि स्मरः ॥

अथ चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिता-
 हृदयोदितप्लोपमलीमसच्छवि-मन्मथाकारतयाऽपह्नुतो ध्वन्यते । अत्रैव
 ससन्देहध्वनिः—यतश्चन्द्रवर्तेनस्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि
 तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गविच्छिद्य-
 स्पदत्वेन यः सारतामुत्कृष्टतामाचरतीति तन्न जानीमः, किमेतद्वस्तु-
 इति ससन्देहोऽपि ध्वन्यते । पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुत्पत्ता विरहोत्-
 कण्ठना बलभागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनादिविधितया वासक-
 सञ्जीभूता पूर्णचन्द्रोदयावसरेदूतीमुत्तानीतः प्रियतमस्त्वदीयकुचकलश-
 न्यस्त-कालागुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चादुर्कं
 कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी चेयं कुवलयदलश्यामलकान्तिरेवमेव करोति
 इति प्रतिवस्तूपमाध्वनिरपि । सुधाधामनीति चन्द्रपर्यायतयोपात्तमपि
 पद सन्तापं विनिनीपुरित्यत्र हेतुतामपि व्यनक्ति इति हेत्वलंकार-
 ध्वनिरपि । त्वदीयकुचशोभा मृगाङ्गशोभा च सह मदनमुद्दीपयत
 इति सहोक्तिध्वनिरपि । 'त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रश्चन्द्रसमस्त्यत्कुचा-
 भोग' इत्यर्थप्रतीतेरुपमेयोपमाध्वनिरपि । एवमन्येऽप्यत्र भेदाः
 शक्योत्प्रेक्षा । महाकविवाचोऽस्या कामधेनुत्वात् । यत्.—

हेलाऽपि कस्यचिदचिन्त्यफलप्रसूत्यै

कस्यापि नालमणवेऽपि फलाय यत्नः ।

दिग्दन्तिरोमचलनं घरणिं धुनोति

खात् सपतन्नपि लता चलयेन्न भृङ्गः ॥

—*Op. cit.*, pp. 274-277.

TEXT

§ ५१। एवमलंकारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां
रूपापयितुमिदमुच्यते—

शरीरोकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यञ्जस्थितम् ।

तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥२८॥

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च ।
तत्रेह मकरणाद् व्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् । व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकाराणां
प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु शुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते ॥

EXPOSITION

§ 51. Ānandavardhana now brings out the difference between an *expressed* and a *suggested* poetic figure. The self-same poetic figure when suggested comes to acquire an indescribable charm that was foreign to it when it was expressed in words. When *expressed* they are like popular ornaments such as necklace, bangles etc. or if carefully worked out they can at most hope to attain the status of such objects of decoration as कुङ्कुमद्रव (saffron-paste), that are more closely related to the body than the former. Nevertheless, they remain nothing but external appendages. But those identical अलंकार's are turned into the very soul of poetic art if they are conveyed through the function of suggestion. Such is the spell of the power of *suggestion*. As Abhinavagupta observes: मनुष्यास्तावत् चिरन्तनेरलङ्कारास्तेषां तु भवता यदि व्यङ्ग्यत्वं प्रदर्शितं किमियतेत्याशङ्क्याह—एवमि-

यादि । येषामलकाराणां वाच्यत्वेन शरीरीकरणं शरीरभूतात् प्रस्तुतादर्थान्निरभूततया अशरीराणां कटकादिस्थानीयानां शरीरतापादनं व्यवस्थितं सुकवीनामयत्नसपाद्यतया । यदि वा वाच्यत्वे सति येषां शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितं दुर्घटमिति यावत् । तेऽलकारा ध्वनेर्व्यापारस्य काव्यस्य वाऽङ्गता व्यङ्ग्यरूपतया गता सन्त परा दुर्लभा छाया कान्तिमात्मरूपता यान्ति । एतदुक्तं * वति—सुकविर्विदग्धपुरन्ध्रीवत् भूषणं यद्यपि श्लिष्टं योजयति, तथापि शरीरतापत्तिरेवास्य कष्टसपाद्या कुङ्कुमपीतिकाया इव ।¹ आत्मतायास्तु का सभावनाऽपि । एवम्भूता चैव व्यङ्ग्यता या अप्रधानभूताऽपि वाच्यमानालकारेभ्य उत्कर्षमलकाराणां वितरति । बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यनुमयं मनसि कृत्वाह—इतरथात्विति ॥— *Op cit*, pp 278-79

इतरथा तु . प्रतिपादयिष्यते—*Vide Karikā*, III 34 'प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यवाक्यत्वात् प्रकर्षवत् ॥'—and *17th* thereon, which reads as follows .
"व्यङ्ग्यालकारस्य गुणीभावे दीपकादिविषय ॥"

TEXT

§ ५२ । अद्विचेन व्यङ्ग्यतायामप्यलकाराणां द्वयी गतिः ।
कदाचिद् वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते, कदाचिदलकारेण । तत्र—
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ।

1 Bhoja in his *Śṅgārāprakāśa* classifies *alamkārās* into three categories, on the basis of the degree of their intimacy with the *expressed sense* which constitutes the body of poetry. As he notes अलकाराश्च त्रिधा—बाह्या आभ्यन्तरा, बाह्याभ्यन्तराश्च । तेषु बाह्या—वस्त्र-गात्र-विभूषणादयः । आभ्यन्तरा—स्नान धूप विलेपनादयः ॥—*Vide Dr V Raghavan's Some Concepts of Alamkāra Śāstra*, p 53

अत्र हेतुः—

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तिस्तदाश्रया ॥२६॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्गलंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम् ।

अन्यथा तु तद्व चाव्यमात्रमेव स्यात् ॥

EXPOSITION

§ 52. The present *Kārikā* has been cited by Mammaṭa under '*Kāvya-prakāśa*, v 2¹ Govinda explains the *Kārikā* as follows: "अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यधनया । ध्रुव ध्वन्यङ्गता ध्वनिनिव ता व्यज्यन्ते । तद्व्यञ्जकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः ? काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्, काव्यवृत्तेस्तदभिसन्धानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रा-पेक्षयाऽलंकारस्य चारुतानियमादित्यर्थः । ननु यदलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तथा कथमलंकारेण वस्तुमात्र-व्यञ्जने ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्यः सन्न तथा वस्तुमकरोति यथा व्यङ्ग्यतापन्न इत्यनुभवतिष्ठम् । अतो वाच्यताऽ-पकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यता तु उत्तर्कपायेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्र व्यङ्ग्यं तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदपकर्षात्, वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किंचिदुत्कर्षात् युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनाऽलंकारो व्यज्यते, तत्र वस्तुलंकारयोर्वाच्यत्व-व्यङ्ग्यत्वा-भ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षो इति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाव-काशः । इदं तु चिन्त्यम् । एव चारुत्वाभावनिवन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढत्वादिनिवन्धने तु तस्मिन् को वारयितेति ॥"—
*Pradīpa, p. 145.

1 The reading adopted by Mammaṭa is 'वाच्यवृत्तेस्तदा-श्रया', which is also reading in the S.P. Edn of our text.

2 Compare .

'विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वस्मत्तेऽर्था न जातुचिन् ।

तदपेक्षेव चकारोऽलंकारान् पर्वणामन ॥"—*Vyakṛtiśekha*, p. 218.

TEXT

§ ५३। तासामेवालंकृतीनाम्—

अलंकारान्तरव्यङ्ग्यभावे

पुनः,

ध्वन्यङ्गता भवेत् ।

चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥३०॥

उक्तं ह्येतत्— ‘चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्य-विवक्षे’ति ।¹ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे चालंकाराणामनन्तरोपदर्शितेभ्य एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः । तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वाऽर्थनार्थान्तरस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने मति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः ॥

EXPOSITION

§ 53. तासामेव....विषय उन्नेय.—*Vide notes on Uddyota I (Sec. §30 ff.)*. तदेवम्....अवगन्तव्यः—“व्यङ्ग्यस्य वदभ्रजकरस्य च प्रत्येकं वस्तुलंकाररूपतया द्विप्रकारत्वात् चतुर्विधोऽयमर्थशक्त्युद्भव इति तात्पर्यम् ॥” —*Locana*, p. 281.

TEXT

§ ५४। एवं ध्वनेः प्रमेदान् प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते—

यत्र प्रतीयमानाऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते ।

वाच्यस्याङ्गन्या वाऽपि न स्यात्सौ गोचरो ध्वनेः ॥३१॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च । तत्र य एव स्फुटः शब्दशक्त्याऽर्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः ।

¹ Cf. *Pitts* on I-13 (*Uddyota I. Sec. 32*).

स्फुटोऽपि योऽविधेयस्याद्भुत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्या-
नुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरगोचरः ॥ यथा—

कमलाभरा णं मलित्रा हंसा उद्धाविआ ण अ पिउच्छा ।

केण वि गामतहाए अब्भं उत्ताणअं फलिहं ॥

अत्र हि प्रतीयमानस्य मृगधवध्वा जलधरमतिविश्वदर्शनस्य
वाक्याद्भुत्वमेव । एवंविधे विषयेऽप्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यपेक्षया वाच्यस्य
चारुत्वोत्कृष्टप्रतीत्या प्राधान्यमवसीयते, तत्र व्यङ्ग्यस्याद्भुत्वेन
प्रतीतेर्ध्वनिरविषयत्वम् । यथा—

वाणीरकुदङ्कोडीणसउणिखोलाहलं गुणन्तीए ।

घरकम्भवावडाए बहुए सोअन्ति अद्दाई ॥

एवंविधौ हि विषय प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन
निर्देक्ष्यते । यत्र तु प्रकरणादिमतिपस्या निर्धारितविज्ञेयो वाच्योऽर्थः
पुनः प्रतीयमानाद्भुत्वेनैवावभासते सोऽस्पर्शानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य
ध्वनेर्मात्रः । यथा—

उच्चिचणमु पट्टिमकुसुमं मा धुण सेटालिअ इलिअमुण्हे ।

अह दे विसमविराओ ससुरेण सुओ वलअसदो ॥

अत्र हि अत्रिनयपतिना सह रममाणा सखी बहिःश्रुतबलप-
कलकलपा सहसा प्रतिबोध्यते । एतद्वेषणोयं वाच्यार्थप्रतिपत्तये ।
मतिपत्तये च वाच्येऽर्थे तस्यात्रिनयप्रख्यादननात्पर्येणाभिधीय-
मानत्वात् पुनर्व्यङ्ग्याद्भुत्वमेवेत्यास्मिन्ननुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्-
भासः ॥

EXPOSITION

§ 54 एव . प्रविशति—Abhinavagupta thus sums up
the various classifications of ध्वनि, as shown by the Dhyan-
kara in the present Uddya प्रविशति । अविवक्षितायाश्चो
विवक्षितायाश्चरत्वाच्च इति द्वौ भूतभेदौ । आद्यस्य द्वौ भेदौ—प्रत्यक्ष-

तिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यश्च । द्वितीयस्य भेदो—अलक्ष्य-
क्रमोऽनुरणनरूपश्च । पश्चिमस्त्रिविधः—कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः,
कविनिबद्धवस्तुप्रौढोक्तिकृतशरीरः, स्वतःसंभवी च । ते च प्रत्येकं
व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोस्त्वभेदनयेन चतुषति द्वादशविधोऽर्थशक्तिमूलः ।
आद्याश्चत्वारो भेदा इति षोडश मुख्यभेदाः । ते च पदवाक्य-
प्रकाशत्वेन प्रत्येक द्विविधा वक्ष्यन्ते । अलक्ष्यक्रमस्य तु वर्ण-पद-
वाक्य-संघटना-प्रवन्धप्रकाशत्वेन पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥^१— °*Locana*,
p. 281. Pratihārendurāja's scheme of classification, as record-
ed by him in his *Laghuvṛtti*, is somewhat different :—

“तदेवं वाचकशक्तिमूलेऽलंकारैकनियते वाच्यशक्तिमूले च रसा-
दिविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वेकरूपत्वम् । वस्त्वलं-
कारविषये तु वाच्यशक्तिमूले ध्यञ्जकत्वे प्रत्येकं वाच्यस्य विवक्षित-
त्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्विभेदता । अतस्तत्समाश्रयणेन त्रिविधप्रतीय-
मानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य पदप्रकारता भवति । एतेषां च
षण्णां भेदानां मध्याद द्वयोर्भेदयोर्वाच्यस्याविवक्षोक्ता । ‘चतुषु’
विवक्षितत्वम् । यत्र च विवक्षितत्वम् तत्र वाच्यस्य स्वतःसंभवि-
त्वात् प्रौढोक्तिमात्रनिष्पादितशरीरत्वाच्च द्विविध्यम् । अतस्तत्र
तस्माष्टो भेदा भवन्ति । एते चाष्टौ भेदा वाच्यस्य यत्राविवक्षा
तद्विषयाभ्यां पूर्वोदिताभ्यां द्वाभ्यां भेदाभ्यां संकलिताः सात्तो
दश संपद्यन्ते । एत एव तु पदवाक्यप्रकाशतया द्वैगुण्यं भजमाना
विंशतिर्भवन्ति, वर्ण-संघटनाप्रवन्धा इत्येव व्यञ्जकत्वस्य वृत्तद्विधा-
दिगतस्य च पदवाक्यानुप्रवेशेनैवाविर्भावात् ।...यथा च प्राधान्यभूते

1. Mammata's classification is scrupulously based on this °*Locana*-text. It is to be observed, however, that Abhinava-
gupta does not include the दृष्टार्थोभयसक्तिमूलध्वनि in his scheme
though it has been recognised by him and the Dhvanikāra as
well as a separate division. See his comments on *Kārikā*, II.
23.

व्यङ्ग्य एषा व्यञ्जकता विंशतिविधा भवति तथा गुणीभूतेऽपि यथा-
संभवं योज्येति । तदाहुः—

निवक्ष्यमविवक्ष्यं च वस्त्वलंकारमोचरे ।
वाच्यं ध्वनी विवक्ष्यं तु शब्दशक्ति-रसास्पदे ॥
भेदपट्टके चतुर्धा यद् वाच्यमुक्तं विवक्षितम् ।
स्वतःसंभवि वा तत् स्यादथवा प्रौढिनिमित्तम् ॥
दश भेदा ध्वनेरेते विंशतिः पदवाक्यतः ।
प्रधानवद् गुणीभूते व्यङ्ग्ये प्रायेण ते तथा ॥इति॥”¹

—*Op. cit.*, pp. 91-92.

Ānandavardhana now differentiates a genuine case of ध्वनि
from pseudo-ध्वनि (ध्वन्याभास). यत्र....गोचरो ध्वनेः—*See*
notes on Uddyota I. Sec. §38. कमलाभरा..फलहं..अविपयत्वम्—
केनापि अनिपुणेन । वाक्याद्भवमेवेति । वाच्येनैव हि विस्मय-
विभावरूपेण मुग्धमातिशयः प्रतीयत इति वाक्यादेव चास्त्वसंपत् ।
वाच्यं तु स्वात्मोपपत्तयेऽर्थान्तरं स्वोपकारवाञ्छया व्यनक्ति ।’—
*Locana.

वाणीर.....अङ्गाइ—Abhinavagupta thus explains the
gūthā: ‘अत्र दत्तसकेतवीर्यकामुकरतसमुपितस्थानप्राप्तिध्वन्यमाना
वाच्यमेवोपस्कृष्टे । तथा हि गृहकर्मभ्यापृताया इत्यन्यपराया अपि,
बध्वा इति सातिशयलज्जापारतन्त्रायद्धाया अपि, अङ्गानि इति एक-
भवि न तादृगङ्गं यद् गाम्भीर्यावहित्यवशेन संवरीतुं पारितम्, सीद-
न्तीत्यास्तां गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानमपि धत्तुं न प्रभवन्तीति । गृह-
कर्मयोगेन स्फुटं तथा लक्ष्यमाणानीति । अस्मादेव वाच्यात् साति-
शयमदनपरवशताप्रतीतिश्चास्त्वसंपत्तिः ॥—*Op. cit.*, p. 283.

एवविधौ .. निर्देश्यते—Mammaṣa cites the verse as an

illustration of गुणीभूतव्यङ्ग्य of the वसुन्दर type and observes :
 'वाणीर—' इत्यत्र दत्तसकेतः कश्चित्लतागहनं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यात्
 सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥'— *Kāvya prakāśa*,
 Chap V.

यद्य तु . . . ध्वनेर्भागं.—Compare °*Locana* : प्रकरणमादिर्यस्य
 शब्दान्तरसंनिधानसामर्थ्यलिङ्गादेस्तदवगमादेव यत्रार्थो निश्चित-
 समस्तभावः । पुनर्वाच्यः पुनरपि स्वशब्देनोक्तोऽत एव स्वात्माव-
 गतेः संपन्नपूर्वत्वादेव तावन्मात्रपर्यवसायी न भवति, तथाविधश्च
 प्रतीयमानस्याङ्गतामेति योऽस्य ध्वनेर्विषय इत्यनेन व्यङ्ग्यतात्पर्य-
 निबन्धन स्फुटं वदता व्यङ्ग्यगुणीभावे त्वेतद्विपरीतमेव निबन्धनं
 मन्तव्यमित्युक्तं भवति ॥—*Op. cit.*, pp. 283-84.

उच्चिणसु . . . . . अन्तर्भावः.—°*Locana* explains the *Prakrit*
stanca as follows : यतः स्वशूरः शोफालिकालतिकां प्रयत्नं रक्षन्
 तस्या आकर्षणधूननादिना कुप्यति । तेनात्र विषमपरिपाकत्वं
 मन्तव्यम् । अन्यथा स्वोक्त्यैव व्यङ्ग्यपक्षेपः स्यात् । अत्र च 'कस्स
 वा ण होइ रोसो'—इत्येनदनुमारेण व्याख्या कर्तव्या ॥ वाच्यार्थस्य
 प्रतिपत्तये लाभाय एतदपेक्षणीयम् । अन्यथा वाच्योऽर्थो न
 लभ्येत । स्वतः सिद्धतयाऽवचनीय एव सोऽर्थः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं
 व्यङ्ग्यस्योपस्कारना प्रत्युतोक्ता भवेदित्याशङ्क्याह—प्रतिपन्ने चेति ।
 शब्देनोक्त इति यावत् ॥—*Op. cit.*, pp. 284-85.

TEXT

§ ५५ । एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते
 सत्यविनक्षितवाच्यस्यापि तं कर्तुमाह—

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्वलद्वगतेः ।

शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः ॥३२॥

सबलवृत्तेरूपचरितस्य शब्दस्याव्युत्पत्तेरक्षत्तेर्वा निबन्धो यः
स च न ध्वनेर्विषयः ॥ यतः—

सर्देष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम् ।

यद्व्यङ्ग्यस्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम् ॥३३॥

तच्चोदाहृतविषयमेव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके

द्वितीय उद्घोतः ॥

EXPOSITION

§ 55. अव्युत्पत्तेः .... .. ध्वनेः—‘अव्युत्पत्तिः’-अनुभासादि-
निबन्धनतात्पर्यप्रवृत्तिः । यथा—

प्रेङ्खत्प्रेमप्रबन्धप्रचुरपरिचयो प्रौढसोमन्तिनीना

चित्ताकाशावकाशे बिहरति सतत यः स गीभाग्यभूमिः ॥

अत्रानुप्रासरसिकतया प्रेङ्खदिति लाक्षणिक, चित्ताकाश इति गीणः
प्रयोगः कविना कृतोऽपि न ध्वन्यमानरूपमुत्तरप्रयोजनाशपर्यवसायी ॥

अशक्तिबुत्तपरिपूरणाद्यसामर्थ्यम् ॥ यथा—

वि मकाण्डकुट्टम्यकसचयप्रवर वारिनिधौ पतता स्वया ।

चलत्तरङ्गविधूर्भितभाजने विचलतात्मनि कुट्टमये कृता ॥

अत्र प्रवरान्तमाद्यपदं चन्द्रमति उपचरितम् । भाजनमित्याशये,
कुट्टमय इति च विचले । अत्रतत् कामपि कान्तिं न धुम्यति,
ऋते वृत्तपूरणात् ॥— ⁹Locana, pp 285-86. See notes on

Uddyota I. Kārikā 14 et seqq.

सर्वेष्वेव....लक्षणम्—*Vide the Saṅgraha-śloka*. ‘व्यङ्ग्यस्य
यथाप्राधान्यम्—’ etc cited in the *Vṛtti*, Uddyota I Sec. 38.

End of Uddyota II

APPENDICES.

APPENDIX I

Supplementary Notes

Section	Page	
§ 2	3	'स्निग्धस्यामलवान्ति°—'—This is <i>Udhāṇḍaka</i> , V. 7. It has been cited by Vṛṣanātha in his <i>Sāhitya-darpaṇa</i> under II. 11°; by Mammaṭa in <i>Kāvya-prakāśa</i> , IV. See Kane: <i>Notes on Sāhitya-darpaṇa</i> , pp. 61-62 (Second Edition.)
§ 3	4	'ताला जायन्ति गुणा—'—Cf. क्वातिं गमयति सुजन. सुकवि- विदधाति केवल काव्यम् । पुष्पाति कमलमम्बो लक्ष्म्या तु रविर्निमोजयति ॥"—Vallabha's <i>Subhāṣitāvalī</i> , No. 154, attributed to Bhadanta Raviguṇa (Peterson's Edn.).
§ 5	6	'गद्यं च मत्तमेह—'—This is from <i>Gauḍavaṃśo</i> of Vākpatirāja (v. 406 S. P. Pandit's Edn.). It occurs in the course of a description of the rainy season (प्रावृष्ट्यर्णन). Comm. 'हरन्ति स्वीकुरुन्ति विरहिताना मदनोद्दीपनेन ।' Ānandavardhana refers to another Prakrit poem of Vākpatirāja entitled 'मधुमयनविजय' from which verses are quoted by Abhinavagupta in his <i>Locana</i> .
§ 11	20	'रमभावारितान्पयं . . सायनम्'—The verse, though really a <i>Samkṣepa-śloka</i> , as is evident from the introductory remark of the Vṛttikāra ('तथा सायनं सदोपः'), has been printed as a <i>Kārikā</i> (II. 6) in the N.S.P. Edn.

Sec. Page.

§ 18 40 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा —'—As regards the classification of दोष's into two broad classes—viz नित्य-दोष's and अनित्यदोष's, the following excerpt from the *Abhinavabharatī* on Bharata's *Nāṭyaśāstra*, XVI 88 (viz गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीन भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् । न्यायादपेत विषम विसन्धि शब्दप्लुत वै दश काव्यदोषा ॥) --would be found illuminating 'एतन्मध्ये तु केचिन्नित्यदोषा, यथा अपशब्द । केचिदनित्या एव, यथा ग्राम्य, हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात् । एतदाह यथास्थूलमिति । आनुपूर्व्यम्, अव्ययेनाव्ययीभाष । तेनोत्तरोत्तरमेते दोषा स्थूला । यथा च गूढार्थं गूढलेख-प्रहेलिका(दि) पताकास्थानकादिषु प्रयोज्यम्, अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि हास्य, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वस्तदि, एकार्थं परप्रत्यायने, अभिप्लुतार्थमुन्मादादौ, भिन्नवृत्त च विसन्धि स्वविषये । एवमेते दोषा क्रमेणापातविषया, इह यतोऽर्थप्रतीतिस्तावदस्ति । अपशब्दस्तु दोष एव, तत न स्याद्विषयप्रतीतेरभावात् । स हि न काञ्चिद्भाषामनुपतति सद्गु(त्वे)ताभावत् तमर्थं प्रतिपादयेत् ।' —(GOS Edn)

§ 18. 40 As regards the use of harsh letters in a poetic composition which usually leads to the poetic defect called श्रुतिदुष्ट (दुश्चरत्वं), the following extract from Abhinavagupta's commentary on the *Nāṭyaśāstra* would be found extremely illuminating. While commenting on the शब्दगुण समाधि as noted by Bharata in his *NS*, XVI. 102^b .

“[अभियुक्तविंदोपस्तु योऽयस्त्रेहोपलभ्यते ।]

तत्र चार्थेन संपन्न समाधिः परिशीलितः ॥

—Abhinavagupta makes the following important observations —

Section Page

“शब्दगुणश्च समाधिः, तमाह ‘तेन चे’ति । समाधि-
शब्दस्य योऽर्थः परिहारलक्षणस्तत्र यः परिकीर्तितः परितः
समन्तादाक्रान्त्या उच्चारणे संपन्न स च समाधिः । आक्रान्त्या
उच्चारणे आरोहावरोहक्रममेव आक्रमणेन गतितुल्यम् ।
आरोहश्चोद्ध्वगमनद्वारः प्राणमास्तरूपाया उच्चरूप ।
अपक्रमणमवरोहो विगम्य । उच्चत्व स्थानकरणवशात्,
बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च । . . . तेन स्वभावप्रतिभादर्शनानु-
विद्धा भगवती चाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसभारप्रभावाभू-
रोद्येनारोहावरोहक्रम भजते । प्रतिभादुद्दिष्टाऽयत्नादन्ध-
पक्षदारोहादि न भजन्ते ।

“नन्विमता पाठसौकर्यं स्यात्, श्रोतुस्तु विमायासम् ?
अनभिज्ञो देवानां श्रियः । यथा हि कर्कशशर्करा-मिकर-
कण्टकिते दैते दुःसञ्चरे सञ्चरज्जन पदयन्त्या अपि सुकुमार-
हृदयायाः प्रमदायास्तदारमानुप्रवेश इव जायमान लोदमसित-
रामादसे प्रहारपातादी वा, तथा सहृदयस्य स एव मार्गः ।
सुकुमारता हि वैमल्यापरपर्याया सहृदयत्व हृदयस्य हि कवि-
हृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतेन ज्ञातव्यं । तत एवोक्त—

‘शब्दार्पणसमस्तानमानेनैव न वेद्यते ।

वेद्यते स हि काव्याप्यं तत्पञ्चरेव वेद्यम् ॥’¹

—इति । अनिधानकोशमपि हि पठतां सुपुतिर्बिभक्तीत्यत्र
त्रिदुषामपि न काव्यतत्वावबोधः । तस्माद्गोच्यारणप्रत्येक
पश्यपठनस्वसंज्ञनिती यः खेद उच्चारयितुं स एव श्रोतुरपि
पाठ्यमापत्तेः । ‘नीरन्ध्यध्ववधुनिबध्प्यनुगतप्राणैक्यन्ध-

त्रयः” (२)—इत्यादी । धर्षणं च लालित्य पाठ्यत्वादि
पुष्पराध्यायेऽपि² मर्यते । अन्यैरप्युक्तं—‘तेन यथा रसच्युत’-
इत्यादि ।³ स्वभावतो हि चेन्न वशां तन्त्यापत्नीक
निवृत्तन्तीव रेफककारादय इव पश्यवृत्तिपूर्वका, अन्ये तु
निर्वासयन्तीवोपनागरिकोचिता । श्लेषयोचर एवायमर्थः

1. *Dhvanyāloka*, 17.

2. Compare *Nāṭyaśāstra*, XXXIV.

3. Compare *Dhvanyāloka* III. 3-4.

Section Page

स्वसवेद्योऽपीति न वितत इत्यास्ता तावत् ॥ '—*Naṭya-sastra*, Vol II, pp 337 339 (GOS Edn)

§ 22 48 'कपोले पत्राली करतल'—This is from *Amarusataka* (v 81) Also, *Subhāṣitāvalī* No 1627

§ 23 54 'रसवन्ति हि वस्तूनि—'—Compare "If the Poet's Subject be judiciously chosen it will naturally, and upon fit occasion, lead him to passions the language of which, if selected truly and judiciously, must necessarily be dignified and alive with metaphors and figures I forbear to speak of an incongruity which would shock the intelligent Reader, should the Poet interweave any foreign splendour of his own with that which the passion naturally suggests it is sufficient to say that such addition is unnecessary And, surely, it is more probable that those passages which with propriety abound with metaphors and figures, will have their due effect, if, upon other occasions where the passions are of a milder character, the style also be subdued and temperate."—Wordsworth's *Preface to Lyrical Ballads*

§ 25 55 'वलापाङ्गा दृष्टि—' This is *Śakuntalā*, I 20 Rāghava Bhaṭṭa in his commentary *Arthadhyotanikā* quotes almost *verbatim* Abhinavagupta's remarks on this verse (as cited on p 56 in our Exposition) with the concluding remark इति प्राप्त्वं and offers a new interpretation (अपुता-तनाम्नु) with several emendations (e.g. 'वलापाङ्गा दृष्टः—') and points out some more figures of speech besides स्वभावोक्ति as noted by Ananda

Section Page

(See Kālidāsa's *Śakuntalā*, pp 34-35. N S P. Edn)

- § 27 58 'रक्तस्त्व नयपल्लवं —'—The verse is attributed by Vallabhadeva in his *Subhasitāvalī* (No 1364) to the royal poet Yaśovarman at whose court Vakpatirāja and Bhavabūti flourished. Cf —
 कविर्वाक्पतिराजश्रीमवभूत्यादिसेवित ।
 जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतियन्दिताम् ॥

—*Rājatarāṅgī*, IV. 149.

Yaśovarman was the author of a drama named *Ramabhyudaya* referred to by Ānandavardhana and Abhinavagupta. (See Aufrecht, *Z D M G* , Bd XXXVI, p 521) The verse 'रक्तस्त्व नयपल्लवं —' is also quoted by Namisādhū at the end of his Comm on the tenth *adhyaḥya* of Rudraja's *Kavyalamkāra* Yaśovarman, the author of the *Ramābhijudaya*, is identified by some with the Kāśmīrian king Saṃkaravarman, a younger contemporary of Ānandavardhana. See our *Introduction* to Uddyota I, p x, fn (1). For verses attributed to Yaśovarman in anthologies see Dr. F W Thomas's valuable *Introduction* to *Kaṇḍaravācāsanamuccaya*, pp 75-76 (*Bibliotheca Indica*)

Compare राजा । नवनितल्यरागेनाप्रपादेन माला
 स्फुरितनयकृषा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
 अद्भुतमितमशोक दोहदापेक्षया वा
 प्रथमिततिरस वा वासमाद्रापराधम् ॥
 —*Mālavikāgnimitra*, III. 12.

The रत्नाशोक (Jonesia Asoka) has an important role to play in Sanskrit Erotics As

Section Page

Mallinātha notes 'रक्ताशोक । रक्तविशेषण तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम् ।

'प्रसूनकैरशोकस्तु द्येतो रक्त इति द्विधा ।

बहुसिद्धिकर द्येतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धन ॥'

—इत्यशोककल्प दर्शनात् ।'—*Meghaduta* 86 (K B Pathak's Edn)

§ 28 61 'नो कल्पापायवायो —' —This is *Mayura's Suryasataka*, v 23 (N S P Edn)

§ 28 62 आकदा स्तनितं — —This is *Subhāṣitāvalī* No 1776, attributed to Ānandavardhana But Aufrecht in *Z D M G*, Bd XXXVI (Second article) refers it to Yaśovarman As Dr Peterson observes 'Our signature to No 1776 (Ānandavardhanasya) is perhaps to be explained that Vallabhadeva took the verse from some work of Ānandavardhana's The verse itself is one of the two ascribed to Yaśovarman also in the *Suktīmuktāvalī* the other being 'यत्तिन्नमेत्रासमना —' verse' (*Introduction to Subhāṣitāvalī*) The verse also occurs in the *Mahānataka* (IV 34)

§ 29 66 कोपात् कोमललोठ—' —This is *Amarusataka*, 9 Also quoted in the *Subhāṣitāvalī* (No 1351)

§ 30 67 क्षयमास्वङ्गं चकित—' —Mallinātha adopts the reading चण्डि for मीरु in the last foot and explains its significance as 'हे चण्डि कोपने ॥ चण्डिरत्यप्य त-कोपन'—इत्यमर । गौरादिरत्नात् ङीष् । उपमानवचन मात्रेण न कोपितव्यम् इति भाव ।'—But the reading adopted by Ānandavardhana and endorsed by Abhinavagupta in his *Locana* is also adopted by some later scholars of the

Section Page

- Meghadūta*—c.g. Vallabha, Sumativijaya, Mahāmasiṃhaganī and others. As Vallabha observes: 'भीरु इत्यन्वयं' नाम ज्ञारीणाम्." For parallel ideas compare *Raghu*, VIII. 59.
- § 31 70. 'व्येन प्रतिमात्मात्मा—' (*Kārikā*)—The terms सक्रम and अक्रम as referring to the two main varieties of the suggested sense (व्यङ्ग्यार्थ) are expressly borrowed from the Grammarians. They occur respectively in Bhartṛhari's *Vākya-pāṇīya*, I 48 and II 27 (also II. 33). The apparent sequence as between the two categories, नाद (audible sounds) and स्वर (Logos Eternal Word), lies at the basis of the formulation of these two terms, which are transplanted from the province of Grammar to the field of poetic suggestion by propounders of the Dhvani-theory. The origin of the concept of अनुस्वनिपमव्यङ्ग्य can be traced to *Vākya-pāṇīya*, I. 104-106. See also Puṇyārāja's gloss on *Vākya-pāṇīya*, loc. cit. (Benares Sanskrit Series Edition) Compare, in this connexion, the utterance of the Vṛttakāra under I. 13 - 'सूत्रिभि र्वक्षित ' इति विद्वदुपशेयमूत्रि, न तु मयावयवञ्चिन्त प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विहायो दीक्षावस्था । व्याकरणमूलकात् सर्वविद्यानाम् ।—*Uddyota* I. Sec. § 40.
- § 32. 72. 'येन स्वस्तमनोमयेन—' The verse is cited by Rājyaṅka in his *Alcātākāra-saṃgraha* as an instance of the figure of speech स्तब्ध, which he defines as 'विशेष्यव्याप्ति साधये द्वयोर्व्योपादाने स्तब्ध' and notes 'अथ हरिहरोऽयोरपि भावार्थवत्त्वम् ।—*Samudra-*

Section Page

bandha in his commentary explains the verse as follows : “येनेत्यादि । ध्वस्तमनोभवेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहेऽस्त्रीकृतः । अभवेन येन अनो ध्वस्तः शकटासुरो भक्तः । बलिजित्वेन महत्स्य लक्ष्यते । महान् कायः स्त्रीकृतोऽमृतप्रदानसमये । उद्धृतभुजङ्ग एष हारो बल्यं च यस्य, उद्धृतस्य भुजङ्गस्य हारवो हाशब्दो लयो यस्य च । यदेष गङ्गामधारयत् । यः अगं गोवर्धनं गां भूमिं चाधारयत् । यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रवदाहुः । हर इति च नाम स्तुत्यं चाहुरमराः । शशिमयी राहोः शिरोहर इति स्तुत्यं नामाहुः । अग्न्यकासुरनाशकरः, अग्न्यकानां यादवानां नाशकरश्च । सर्वदा सदा उमाधवः उमापतिः, सर्वप्रदो माधवश्च ।”—Rūpyaka's *Alaṅkāra-Sūtra* with Maṅkhuka's *Alaṅkāra-Sarvasva*, pp. 101-102 (*Trivandrum Sanskrit Series*, No. 40). Also cited by Viśvanātha in his *Sāhityadarpaṇa* under X. 12. “येन—” इत्यादौ सभङ्गश्चेत्येव । ‘अग्न्यक—’ इत्यादावभङ्गः ।”

§ 33 81 ‘चमहिभ्रमाणत—’—In the India Office MS. (1008) the Sanskrit *Chāyā* of this Prakrit stanza is given as :

‘मथितमानसपङ्कजनिस्मृतपरिमला यस्य ।

आखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिधा एव गजेन्द्राः ॥’

—so that the original reading of the Prakrit stanza in the *Vṛtti* text according to that MS. seems to have been ‘महिभ्रमाणसपङ्कज—’ and not ‘चमहिभ्रमाणसकञ्चनपङ्कज—’. In Hemacandra's *Prākṛtyavyākaraṇa*, IV. 162, the word निष्महियं is found. So also in Dhanapāla's *Pāṭyalacchī Nāmadā*, v. 199 : ‘गङ्गुगिरणमि निष्महियं’, it means ‘exhaling perfume.’ *Pāṭyalacchī* notes also the word महमहियं in v. 197 : महमहियं निष्मया-चोपं, meaning ‘perfumed’. Also Hemacandra's

Section Page

Prakrit Grammar, IV. 78 See Dhanapāla's *Pāyālacchī* edited by Dr. Georg Buhler, Gottingen, 1879 Compare the following verse cited by Mammaṣa under *Kāvya-prakāśa*, II 19 for a similar poetic conception of the hand of a liberal and heroic monarch as the trunk of an elephant wet with ichor.—

“अद्रात्मनो दुरविरोहतनोर्विशाल-
वशोगते कृतशिलीमुखसप्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुतगते परवारणस्य
दानाम्बुसेकमुभय सतत करोऽभूत् ॥”

- § 34 85 'अनान्तरे कुमुनसमयमुपसहरन्—'—This is from Bāṇa's *Harṣacarita*, U. chvāsa II. The opening words of this line in A A Fuhrer's text are 'तत्रत्यस्य चास्य कदाचित्—' instead of 'अनान्तरे—' Sankara's commentary on this text runs as follows “कुमुनसमयो वसन्त । स एव युग वलपस्तलक्षण वा युव मानद्वयम् । समुत्कुल-मल्लिकाभिर्धमला । अट्टा विकस्यस्वानानि तेषां विवातो यत्न । अयम् सट्टहास उद्धत हसित मस्य । दाह-रात्रिमुलानुरणम्यङ्गमरुतो ध्वनिश्च । प्रहतवर्गने हान्यद-प्यन प्रतीयते, न बाध्यतया । तथा च । महाशालः साट्टहास कस्मामुसहरञ्ज्मते । मुस च विशारयति । महान् बालो व्रीष्माख्यो भेरवश्च ॥”—*Op cit*, p 72 (Fuhrer's Edn) Cowell and Thomas translate the passage as follows —“While he stayed there Time in his character of Summer, with his smile white with the jasmynes in full flower, yawned and swallowed up the two flowery months 1”—The *Harṣacarita* of Bāṇa : Translat-

1. “Castra and Vaisākha, i.e from the middle of March

Section Page

ed by E. B. Cowell and F. W. Thomas. (Oriental Translation Fund. New Series. Royal Asiatic Society. 1897), p. 22. The conception of Śiva's अट्टहास as white is met with also in *Meghadūta*, I. 60—

शृंगोच्छ्रार्यः कुमुदविशद्वर्यो वितस्म स्थितः खं
राशोभूतः प्रतिदिनमिदं त्रयम्बकस्याट्टहासः ॥”—

on which Mallinātha comments : “अट्टहासोऽतिहास इव स्थितः ॥ “अट्टावतिशयक्षौमी” इति यादवः ॥ धावत्याढ्यासत्त्वेनोत्प्रेक्षा : हासादीनां धावत्यं कविसमय-सिद्धम् ॥”— As for the Poetic convention (कविसमय) referred to by Mallinātha compare *Sāhityadarpaṇa*, VII. 23^a : “मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि पवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः ।”

- § 34 85 ‘दत्तानन्दा. प्रजाना—’—This is Mayūra’s *Sūryaśa-
taka*, v. 9. cf. ‘दीप्याशोरावित्यस्य संबन्धिन्यो
गावो दीधितयो वो युष्माकं प्रीतिं हुल्लूतपादयन्तु
जनयन्तु ।.....गाव इति शिष्टमेतदभिन्नाम् । गावो
धेनवश्चोच्यन्ते । ता अपि पयोभिर्दुग्धैः समुचितसमयाकृष्ट-
सुष्टैः प्रजानां दत्तानन्दा भवन्ति । पूर्वार्हे प्रसूयसि
विप्रकीर्णा भवन्ति । अह्नोऽवसाने संहारभाजः । दीर्घदुःख-
प्रभवभवयोदम्बदुत्तारनावदन¹ दत्ता. सत्यः सद्यः । तदीयैः
पयोभिर्विप्राग्नितरंगैर्लोकाः संसारं तरन्तीत्यादमविदः ॥”—
Tribhuvanapāla’s Comm. (N S.P. Edn.).

to that of May. Grīṣma is from the middle of May to that of July. Mahākāla also contains a punning reference to Śiva in his character as the destroyer.”—Cowell and Thomas.

1. ‘दीर्घदुःख’— दीर्घं च तद्दुःखं च तस्य प्रभव सत्पतित्त्वात् स चासौ
भवद्य संसारस्तस्माद् अर्थं तदेयोदम्बान् समुद्रस्तस्मादुत्तारस्तत्र नावो यान-
पानाणि ।—*ibid.*

Section Page

§ 34 86 यथा स्थाण्वीश्वराक्ष्यजनपदवर्णने भट्टवाणस्य—“यत्र च
मातङ्गगामिय —”The passage occurs in Bāṇa’s
Harṣacarita, Uchhvāsa III In some MSS
several other clauses are read after “मदिरा-
मोदिद्वसनाद्व e g the Narmayasāgara edition reads
“मदिरामोदिद्वसनाद्व (चन्द्रकान्तकालवपुष शिरीष-
कोमलाङ्गुलद्व अमृणङ्गगम्या वञ्चबुद्धिन्वद्व पृथक्लत्रधियो
दरिद्रमण्यकलिताद्व लायण्यवद्वो मधुरभाविण्यद्व अग्रमत्ता
प्रसन्नोऽग्न्यलरागाद्व अनीतुका प्रीडाद्व) प्रमदा . The
portion within brackets is however left out in
the India Office MS (1003) and in the
Bhandarkar Oriental Research Institute MS in
Sārada script (MS No 257 of 1875 76) The
following is the translation of the passage by
Cowell and Thomas — ‘There are women like
elephants in gait¹ yet noble-minded virgins,
yet attached to worldly pomp², dark, yet
possessed of rubies³, their faces are brilliant with
white teeth, yet is their breath perfumed with
the fragrance of wine⁴, their bodies are like
crystal, yet the limbs are soft as acacia flowers,
they are unattainable by paramours, yet robed
in bodices⁵, wide are their beautiful hips
yet are they possessed of thin waists⁶, lovely⁷

-
1. Or—punningly—‘visiting vile outcasts’.
  2. Or—punningly—‘past child bearing’.
  3. Or—‘dark as night yet bright with red lotuses’.
  4. Or—‘with faces pure as Brāhmanys, yet &c’.
  5. Or—punningly—‘libidinous’.
  6. Or—punningly—‘far-fetched as wives (or having brilliant retinues’), yet reckoned among the poor.’
  7. Or—punningly—‘tart in speech’.

Section Page

are they, yet honeyed in speech ; they trip not, yet have a bright and captivating beauty¹ ; they are without curiosity², yet wedded."—*Op. cit.*, pp. 82-83.

As regards the Vrttikāra's introductory remark 'स्थाण्वीश्वरास्यजनपदवर्णने' the following remark of Dr. Bühler as cited by Dr. Theodor Aufrecht in his article entitled *Beiträge zur Kenntniss Indischer Dichter* would be found curiously interesting :

"He calls Bāṇa *Sthāṇviśvarākhyajanapada-varṇanakarī*, the author of the description of the country called Sthāṇviśvara i.e. Thāṇesar, and indicates thereby that we have to look out for yet another composition, probably a geographical one, of the famous friend of Harṣavardhana Śilāditya."—*Z.D.M.G.* Bd. XXXVI. (1882), p. 364, fn. (1). But we should remember that Bāṇa's *Harṣacarita* 'appears to have been almost forgotten in India' and, in Bühler's days, known only to the inquisitive scholars in rare MSS. alone.

- § 35   94   "यथा तत्रैव—'समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम्,—'
This line occurs in a passage of the *Harṣacarita*, Uchhvāsa 1, as addressed by Vikukṣi to Sāvitrī with reference to her companion Sarasvatī. The full passage is—"तत् कथय वत्सो यं सः स्मृणी-

1. Or—punningly—"they are flushed with wine."

2. Or—punningly—"the marriage thread".

Section Page

यतां भवन्त्योर्जन्मनानीतः । कां चेत्यमत्रभवती भवत्योः
समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम् । तथा हि—सतिहित-
बालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च
बालातपत्रभाषारा कुमुदहासिनी च मयूरहंसस्वना समुन्नत-
पयोधरा च । कमलकोमलकरा हिमगिरिशिलापृथुनितम्बा
च । वरभोरुर्विलम्बितगामिनी च । अमुनत्कुमारभावा
स्तिन्यतारका चेति ।”—p 43 (Dr. A. A. Fuhrer's
Edn) As Cowell and Thomas translate it :
“Who is this lady near your highness, a coin-
herence as it were of mutually exclusive
qualities ? Thus : with the darkness of her
locks close by she has a radiance as of the
sun ; with the face of a lotus the eye of a
fawn . . . .”—*Op. cit.* p. 22.

§ 37 100 ‘सकेतकालमनसं—Compare :—

‘दक्षिताकारलक्ष्योऽयं सौकम्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ।
कदा नो सङ्गमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।
अवेक्ष्य कान्तमवला लीलापत्रं न्यमीलयत् ॥
पद्मसम्मीलनादत्र सूक्षितो निशि सङ्गमः ।
आदवाप्तमितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥”

—Dandin's *Kāvyaadarśa*, II. 260 262.

Rāyyaka also cites the verse under the figure
of speech सूक्ष्म and observes : ‘अत्र बिटसम्बन्धी
सञ्ज्ञेतकालमिप्रायो भूलेपादिनेङ्गितेन लक्षितो रजनिकाल-
भाविना लीलापत्रमीलनेन प्रकाशितः ।’

§ 38 104 ‘अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा—’—This verse is quoted anony-
mously in the *Kavindravacanāsamuccaya*, No.
505 (Edited by F. W. Thomas in *Bibliotheca
Indica*). v. l. युवत्या for वृद्ध्या in foot d and

Section Page

अभिमत for अवसर*. "(a) परिणतवयसामग्रीर्—
'oldest of the old'

"(b) नि शेषागार* The maid has to do all
the work and is fully occupied

"(c) पापाहम्, 'unfortunate I.'

"(d) कथितमभिमत 'conveyed her proposal'
व्याहृतिव्याजपूर्वं 'under pretence of verbosity'

Aufrecht reads व्याहृति which would more
naturally denote 'explanation' — Thomas :
Exegetical Notes, Op cit

§ 39 108 'सज्जेद् सुरहिमासो—'—The Sanskrit छाया of this
Prakrit verse is as follows —

'सज्जयति सुरभिमासो न तावदप्यति युवतिजनलक्षमुखात् ।
अभिनवसहकारमुलाम् नवपल्लवपत्रलाननकस्य क्षरात् ॥'

According to MM. Dr. V V. Mirashi the verse
is a quotation from the lost Prakrit poem called
Harivijaya by Pravāsena to which Ānandavar-
dhana refers in his *Vṛt* i on *Dhv.* III 10-14 As
Dr. Mirashi observes. 'One Sarvasena has long
been known as the author of a Kāvya named
Harivijaya referred to in Ānandavardhana's
Dhvanyaloka Ānandavardhana states that Sarva-
sena had altered the original story and introduc-
ed some imaginary incidents in it in order to
make it suitable for the delineation of the in-
tended sentiment Ānandavardhana does not
state what the story was, but here his commen-
tator Abhinavagupta comes to our help He
states that the *Harivijaya* had for its theme the
removal of the Parijāta tree from heaven which

Section Page

was done by Kṛṣṇa for the appeasement of his wife (evidently Satyabhama) This further shows that the work was written in the Maharaṣṭrī dialect Some other Prakrit verses in the *Dhvanyaloka* seem to have been taken from the same work though this has not been explicitly stated by Ānandavardhana For instance, the verse *Saffet surahī maso* etc which he has cited in more than one place as descriptive of the vernal season is also probably taken from the *Harivijaya*¹ — *Some Royal Poets of the Vakataka Age in Indian Historical Quarterly* vol XXI No 3 pp 196 ff

In another article Professor Mirashi notes with regard to the identity of Sarvasena the author of the lost *Harivijaya* thus *Sarvasena* — Pitambaras commentary on the *Saptasatī* ascribes *gāthas* 502 and 503 to Sarvasena Bhuva napala mentions this poet's name in connection with two more *gāthas* viz 217 and 234 This Sarvasena must be identical with the homonymous poet who has long been known as the author of a prakṛta Kavya called *Harivijaya* This work also has received unstinted praise from several Sanskrit authors and rhetoricians Daṇḍin mentions in his *Avantisundarikātha* that Sarva-

1 The Prakrit verse वृषभसुरावस— cited by Ānandavardhana (N S P Edn p 127) from the *Harivijaya* is obviously descriptive of Spring and according to Prof Mirashi the lost *Harivijaya* did contain a description of Spring See *loc cit*

Section Page

sena, the author of the *Harivijaya*¹, was a king. Only one king of this name is known to history, viz. he who was one of the younger sons of the great Vākātaka Emperor Pravarsena I and founded the Vatsagulma branch of the Vākātaka dynasty. His name has been mentioned in the Basim plates² of his son Vindhyaśakti II recently edited by me. I have also shown that he is mentioned in the inscription³ in Cave XVI at Ajantā. Sarvasena flourished in 'circa A. D. 350-355.'—*The Date of Gāthā-Saptasatī (Siddha-Bhārati, Part II. p. 178).*

§ 39 108 'सागरविहङ्ग—' The Sanskrit *chāyā* is : 'सादर-
वितीर्णयौवनहस्तावलम्बं कृत्वा समुद्रमद्गम्याम् । ममस्युत्थानमिव
मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम् ॥' Also cited in the
Vrttl., under *Dhv.* IV, 4.

§ 39 109 'सिंहपिच्छकर्ण—'. The Sanskrit *chāyā* of this
gāthā is as follows :—

'सिंहपिच्छकर्णपूरा जाया व्याघ्रस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसादनानां मध्ये सप्ततीनाम् ॥'

It closely corresponds to the following
gāthā from Hāla's Anthology :—

सिंहपेङ्गुणा यमसा बहुधा बाह्वस्त गन्धिवरी भ्रमद् ।
गजमोत्तिवरद्वयप्रसाहणार्णे गजभे सप्ततीर्ण ॥

—Hāla, II. 73

1. See *Avantisundarikathā*, p. 2. राजा श्रीसर्वसेने (न)... विजय
हरेः ॥

2. *Ep. Ind.*, vol. XXVI. pp. 151 f.

3. Mirāshī : *Vākātaka Inscription in Cave XVI at Ajantā*,
(Hyderabad Arch. Series, No. 14), p. 10.

4. Hemacandra in his *Deśināmāla*, VI. 58 reads पेङ्गुण (n.)
as a synonym of पिच्छ ('a feather of a tail').

Section. Page.

Gaṅgādhara in his comments thus explains the *gāthā* : “सपत्नीसंपदुत्कर्षोद्दिग्नामभिनवमुभगा सान्वयन्ती सखी विमवादपि सीमाय गरीय इति प्रदर्शयन्ती आह-सिद्धिपेक्ष-येन करिवरान् हत्वा तत्तुम्भमुक्ताफलैर्यमं प्रसाविता. स एवेदानी मत्संभोगानिप्रसक्तिशीणो मयूर-मानमारणक्षयः संवृत्त इति सीमायान् जानगवां भ्रमतीत्यर्थः ॥” —N.S.P. Edn.

The same *motif*—viz. a hunter's infatuation for his newly wedded youthful wife and indifference to other elderly cowives, recurs in several other *gāthās* of Hāla's collection, e.g. II. 19, II 20, II. 22 etc (NSP. Edn)

§ 43. 115. ‘चन्दमरुएहि निशा—’—The Sanskrit *chāyā* of this verse is —

‘नन्दमयूर्ध्वनिशा नलिनी कमलं. कुसुमगुच्छलंता ।
हसं सत्तुमा वाव्यकवा सज्जनं’ किरते गुर्वी ॥’
Cr. ‘प्याति गमपति मुबन गुक्तिर्विदधाति केवल वाव्यम् ।
पृष्णाति कमलमम्भी लदम्या तु रविर्नियोजयति ॥’

—*Subhāsitāvalī*, No. 154.

With foot *d* compare the following *gāthā* cited by Mammata under *Kāvya-prakāśa*, X. 34, as an instance of the fig. of speech अन्वोष्य

‘हमाण मरेहिं सिरी मारिरज्ज्वद बह सराण हतेहि ।
अप्याण विअ एए अप्याण णवार मरुअन्ति ॥’
[हताना सरोमि श्री सायंतेज्य सरसा हसं ।
अन्वोष्ययेते आन्मान केवल गुरुकुर्वंति ॥’ छाया ॥]

§. 44. 116 ‘लावण्यकान्ति .. पयोधि’—For purposes of alliteration (अनुप्रास), *paronomasia* (स्लेष), यमक etc. ड and रु are regarded as identical according to Sanskrit rhetoricians.

Compare : 'यमकादौ भवदैक्यं डलोर्बोर्लोरोस्तथा ।

शययोन्योऽन्तान्ते सविसर्गाविसर्गयोः ।'

So in this verse (foot *d*) जल° stands for जड° as well. Similarly in—

लक्ष्मीयादोनिघेयादो नादो वादोचितं वच. ।

विभेति धीवरेभ्यो यद् जडेष्वेव निमज्जति ॥'

-- जड stands for जल.

For this identify of ड and ल in Kālidāsa, cf. *Raghu*°, IX. 46 : 'अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलता जट्टामवलाननः'. Cf. *Sāhitya-darpaṇa*, X.

§ 55 119. 'वीरणं रमह—' The Sanskrit *chāyā* of this *gāthā* is :—

'वीराणां रमते वृत्तुणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।

दृष्टीरिपुगजकुम्भस्पले यथा बहलसिन्धूरे ॥'

The simile as between the temples of an elephant and the fully developed breasts of a beautiful lady is favourite with the Sanskrit poets. As for the practice of smearing the elephant's temples with vermilion-paste and similar other substances the following couplets from Pālakāpya would be found interesting :—

'अतः परं प्रपद्यामि क्षिरसीं क्षक्षणे गुणान् ॥

विहृतान्वद्गुणाद्येण दन्तितो पातनेन च ।

ततो घुष्टानि सदृसा कवचैः कुवलेरपि ॥

निर्वाणमुपगच्छन्ति भवन्ति च नराधिप ।

क्षिरसि स्निग्धदेशानि तयाऽनवरमेव च ॥

दष्टिश्च नाविला तस्य श्रो(त्रो)तश्चास्य न हन्यते ।

कोशाद्विदरते मूर्ध्नं प्रमिन्नस्य महीपते ॥

दन्तिनः पच्यते कोशः सर्वे एव समन्ततः ।

तस्य गौरिन्मुक्तैर्न पृतेन परिवेचनम् ॥

सत्रारत्नेः प्रदानार्थं गौरिन्स्य पलं भवेत् ॥'

Section Page

—*Hastjyurveda* of Palakapya IV 3 298–303

(*Ānandasram Sanskrit series* No 25)

Cf जम्भारातीमकुम्भोद्भवमिव दधत् सादसि दूररेणु —

—*Suryastaka* v 1 Also—

रावण — परस्त्रीकुचकुम्भयु कुम्भयु वरदतिनाम् ।

निपतति न भीरुणा दृष्टय क्षरवृष्टय ॥

—Cited by Abhinavagupta in *Abhinava Bharati* on Bharata's *Nāṭyaśāstra*, Chap XII (vol II p 358 GOS Edn)

§ 45 120

त त्राण सिरिमहोदर— This Prakrit verse is cited from Ānandavardhana's *Vijayabalanīla* a lost Prakrit poem As the °*Locana* in some MSS reads विषमबाणलीलायामिति । विषमबाणलीलाख्यो य-व-रुद्विरचित प्राकृतभाषाथय इ-प — (India Office MS 1008 B 1135) The *chaya* of this verse as restored from the °*Locana*-extract cited in our Exposition would be —

तत् तया श्रीसहोदर रत्नाहरण हृदयमेवरसम् ।

विम्बाधरे प्रियाणा निवदित कुसुमबाणेन ॥

The verse has also been cited by Mammaṣa in his *Kavyaprakāśa* (X 31*) as an instance of the figure of speech *परीय* where Nagojī Bhaṭṭa gives the *chaya* as follows —

‘तत्तया श्रीसहोदररत्नाहरण हृदयमेवरसम् ।

विम्बाधरे प्रियाणा निवदित कुसुमबाणेन ॥

and explains it as श्रीसहोदर रत्न कोस्तुमस्तदाभरण हरो । एकरस तत्परम् । वामेन प्रियाविम्बाधरेकुम्भ-माप्राप्तवान् वृत्तमित्यर्थ । केचित्त यन्मुराणा हृदय विजिगाया ज्वलनजाज्वल्यमान श्रीसहोदररत्नानाम् आ समतात हरणे तत्परमासीत्, तत् गुकुमारस्वरोपचरणापि वामेन प्रिया विम्बाधरे निवदिन सखलरत्नमास्तुल्यो विम्बाधरे इति हि

Section Page

तेषामभिमानोत्पत्तः । एव च व्यङ्ग्योपमाश्चेत्याहुः ।
तन्मतेऽपि हरणस्य वैयक्तिकाधारत्वात् पर्यायाक्षतिरेव । गद्या
छन्दः ॥” —Nagoji Bhatta's *Uddyota on Kavya
Pradipa*, op cit, p 104 (Edited by Prof Dinkar
Trimbak Chandorkar, B A, Poona, 1896) - The
interpretation introduced with केचित्तु in the above
extract has a clear reference to the explanation
of the *gatha* as furnished by Abhinavagupta
in his *Locana*.

§ 46 122 दद्यात्तस्मि फले—' The Sanskrit *chaya* of this
gatha is as follows

‘दैवायस्ते फले किं कियतामेतावत् पुनर्भणाम ।
रक्ताशोकपल्लवा पल्लवानामन्येषा न सदृशा ॥’

The word कङ्कुल्ल is a *Desi* word for रक्ताशोक
In the Bhandarkar Oriental Research Institute
MS (No 256 of 1875 76) referred to as D in
Dr De's collation, the variant कङ्कुलि° is found
कङ्कुल्लि and कङ्कुल्लि two other variant forms
of the same word, are found to occur in
Hemacandra's *Āmarapalacarita*, III 4 and III
17 (*Bombay Sanskrit and Prakrit Series*, No
LX) The twigs of रक्ताशोक are famous for
their beauty Cf रक्ताशोकदलकिशलय —'
Meghaduta, II 17

§ 46 122 द्विजवृद्धाविजमणु —' Sanskrit *chaya* of this verse
would be —

“हृदयस्थापितमन्युमपरोपमूर्क्षीमपि मा प्रसादयन् ।

वपरादस्यापि न खलु ते बहुज रोपितुं शक्यम् ॥’

In MS D however the *gāthā* is found in a
widely different form - c g

Section Page

हिजअट्टिअसतक्ख अणद्धमुह सु म पसाएन्त ।

अवरदस्स ण ह ए ण अत्तम्मि ओसक्कम ॥¹

- § 47 124 'जाएज्ज वणुहसे— The Sanskrit *chaya* of this *gatha* is as follows —

जायय वनोद्दश कुञ्ज एव पादपो गलितपत्र ।

मा मानुष लोके त्यागैरसौ दरिद्रश्च ॥'

For the wretched condition of a liberal and well to do person reduced to a state of poverty refer to the piteous utterances of Carudatta in Śudraka's *Mrcchakaṭika* Act I Compare also the following verse cited by Ānandavardhana in his *Vṛtti on Dhv* III 41

'नस्त्व भी कथयामि वैबहतक गा विद्धि शाखोटक

वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्मादिव कथ्यत ।

सामेनाथ वटस्तमध्वगजन सर्वात्मना सेवत

न च्छायामपि परोपकारवरिणी मगस्थितस्यापि मे ॥

- § 48 126 चन्दनासपतभुजग— For parallel ideas compare Dandin's *Kavyadarśa*, II 238 239

'चन्दनारधमापूय स्पृष्ट्वा भलयनिभरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थित ॥

अभावसाधनामालमेवग्भूतो हि मासत ।

विरहज्वरसम्भूतमदनाग्धातुरे जन ॥'

- § 48 126 'ईसाकल्लारम नि— The Sanskrit *chaya* of this Prakrit verse would be —

1 This version closely agrees with the following as recorded in MS B of Dr De's collation (Bhandarkar Oriental Institute MS No 257 of 1875 76 in Sarada script) —

'हिजअट्टिअमन्तरव अनट्टमुस सु पसाएत्त ।

अवरदस्स ण ह एण अरुगिओ सपव इति ॥

Section. Page.

‘ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेव पूर्णिमाचन्द्र’ ।

अथ सादृश्यं प्राप्य अङ्गै इव न माति ॥’

- § 48. 126. ‘वासाकुल. परिपतन्—’ This is Māgha’s *Sisupalavadha*, V. 26. The reading adopted by Mallinātha in foot c is : ‘तस्यो तपापि “वचचिदङ्गनामान्’.

Mallinātha explains it as follows :—

“वासाकुलो जनदर्शनाद्भूयविह्वलोज्ज एव निवेशान् निवेशान् परितः सर्वतः । ‘अभिस्त परितः—’ इत्यादिना द्वितीया । परिपतन् धावन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि धनियभिर्धनुष्मद्भिः । . . . पुम्भिर्नाग्यर्वाधि नानुयात । यघ्नातो कर्मणि रुड् । तदाभ्यङ्गनामावर्णपूर्णं विस्तीर्णा आकृष्टाश्च ये मयवान्वेर्वयसतैर्हता ईक्षणधीर्यस्य सः । अतः वचचिदपि न तस्यो, किन्तु धीर्यविशिखापाताभावेऽप्यङ्गनापाङ्गविशिखापातात् पलायित एवेति भावः । अत्र जनालोकनोरथभयहेतुकस्य मृगानयस्थानस्याङ्गनापाङ्गैर्बुद्धिहेतुकत्वेन प्रेक्षणादेतत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जनाप्रयोगात् प्रतीयमाना । हेतोश्च हृतेक्षणधीरिति विशेषणगत्योक्तत्वात्, नाभ्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥”

- § 49. 129. ‘रम्या इति श्रान्तवती पताका—’ —This is Māgha’s *Sisupalavadha*, III. 53. Compare the following extract from Mallinātha’s comm. on this verse —

“वधूभिः सममसेवन्त वधूतहिता अक्षयतेत्यर्थः । अत्र वधूमा मलमीना च प्रवृत्तानामेव धर्मतापम्यणोपम्यावगमात् वैचल्यप्रवृत्तगोचरं तुल्ययोगिता, न द्रष्टव्यः । तत्र विशेष्यस्यापि द्रष्टव्यत्वनिश्चयात् । यथाहुः—

‘प्रवृत्तानां तपान्वेषा वैचल्यं तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र सा भता तुल्ययोगिता ॥’

—इति ॥”

Section. Page.

§ 54. 136. 'यत्र प्रतीयमानोर्ज्य —' (*Kārikā*). MS. A reads प्रम्लानत्वेन for प्रम्लिष्टत्वेन, while in MS. B it is read as प्रम्लिष्टत्वेन. The N S P. Edn has the reading प्रम्लिष्टत्वेन.

§ 54 137 'नमलाचरा न मलिता—' This is from Hāla's *Sattasāi* (II 10) The *Nirnayasāgara* text of the *Sattasāi* reads व्यूढम् for फलिह The *Locana* gives the *chāyā* as follows :—

'नमलाचरा न मलिता हस्ता उद्भायिता न च सहसा ।
केनापि वामतडागेऽध्रमुत्तानित क्षिप्तम् ॥'

and remarks 'अग्रे तु विरञ्छा पितृष्वस इत्यमामन्वये', According to *Dhanapāla's Pātyalacchu* (v. 253) पुष्किमा and विरञ्छा are synonyms. Hemacandra gives पुष्का as a synonym for पितृष्वसा. See *Desindānamāliā*, VI. 52 (Pischel's Edn 1938). For a closely similar instance of apparent *naivete* (मुग्धमातिशय) on the part of simple-hearted women, cf —

'अडे श्रुग हरति पवन किस्मिदित्युन्मूसीभि-
वृष्टोत्साहदचकितचकित मुग्धचिह्नाङ्गनाभि ॥'

—*Meghadūta*, I 14.

§ 54. 137. 'वाणीरकुटङ्गाङ्कीण —'—*Locana* gives the *chāyā* as follows —

'नेतस्रस्तागहनोङ्कीणसकुनिकोलाहल शृण्वत्वा ।
गूढमव्यपृताया वच्चा सीदन्यङ्गानि ॥'

This *gāthā* is cited by Mammata also in his *Kāvya-Prakāśa*, Ullāsa V 'वाणीरो वेंतमवृक्ष, कुटुङ्ग एतागहनम्'—*Rūpyaka's Kāvya-prakāśa-Saṃlāpa*.

Section Page

- § 54. 137. 'उच्चिणसु पडिअकुसुम—' —The Sanskrit *chāyā* of the *gāthā* as given in the 'Locana is :—

उच्चिनु पतिव कुसुम मा धुनीहि शेफालिका हालिकस्तुपे ।
एष त विषमविपाकः स्वशुरेण श्रुतो वलयदशब्दः ॥'

APPENDIX II

A Alphabetical Index of *Karikās* in the *Dhvanyāloka*, *Uddyota* II

	Page	Section	Serial number
अर्षान्तरे सक्रियम् ..	1	1	1
अर्थशक्त्युबभक्षस्त्वग्न्य	99	37	22
अर्थशक्तेरलकार	113	40	25
अलकारान्तरस्यापि	114	41	26
अलकारान्तरव्यङ्ग्य° ..	136	53	30
अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा	140	55	32
असलक्ष्यक्रमोद्घोत ..	7	6	2
आक्षिप्त एवालकार	71	32	21
क्रमेण प्रतिभास्यात्मा ,	73	31	20
तत्पर्यमवलम्बन्ते	29	13	6
तस्याङ्गानां प्रभेदा ये	43	19	12
दिङ्मानं तूच्यते येन .	44	20	13
ध्वन्यात्मभूतं शृङ्गारे	46	21	15
ध्वन्यात्मभूतं शृङ्गारे समीक्ष्य	54	24	17
निर्वर्तुं वापि चाङ्गार्ये ..	55	25	19
प्रधानेऽयं वाच्यार्थं .	13	9	5
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न°	108	39	24
यत्र प्रतीयमानोऽयं	136	54	31
रसभावतदाभास°	8	7	3
रसाक्षिप्ततया यस्य .	48	22	16
रूपकादिरलकारार्थं .	114	41	26
रोद्रादयो रसा दीप्त्या	36	16	9
वाच्यवाचकचातुर्व° .	11	8	4
विचक्षा तत्परत्वेन ..	55	25	18
व्यङ्ग्यन्ते वस्तुमात्रेण ..	134	52	29

		Page	Section	Serial number
शरीरीकरणं येषा	..	133	51	28
शब्दायंशक्याक्षिप्तोऽपि	..	103	38	23
शृङ्गार एव गधुरः	..	31	14	7
शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नाद्	..	44	20	14
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये	..	35	15	8
श्रुतिदुष्टादयो दोषाः	..	40	18	11
समर्पकत्वं काव्यस्य	..	38	17	10
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु	..	141	55	33

B. Alphabetical Index of *Vṛtti*-verses.

		Page	Section
यमकादिनिबन्धे तु	..	54	§ 23
रसभाषादितात्पर्यम्	..	20	§ 11
रसवन्ति हि वस्तूनि	..	54	§ 23
रसाभासाङ्गभावस्तु	..	54	§ 23

C. Alphabetical Index of Illustrative Quotations in the *Vṛtti*.

		Page.	Section.
अम्बा शैतेऽत्र बृद्धा	..	104	§ 38
अनुरितः पल्लवितः	..	130	§ 50
आक्रन्दाः स्ततिर्तः	..	62	§ 26
ईसाकलुसस्त वि तुह	..	126	§ 48
उद्यमोत्कलिका विपाण्डुरखं	.	58	§ 27
उन्नतः प्रोल्लसद्धारः	..	85	§ 34
उज्ज्वलसु पङ्क्तिमुग्धं	.	137	§ 54
एवंवादिनि देवयौ	.	99	§ 37
कपोले पत्राली करतल°	.	48	§ 22
कमलाञ्जरा णै मल्लिमा	..	136	§ 54
किं हास्येन न मे	..	17	§ 10
कोपात् कोमललोलाद्बल्लितिका°	..	66	§ 29
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	..	17	§ 10

	Page	Section
स येऽयुग्मवलयन्ति .	96	§ 36
गयण च मत्तमेह ..	6	§ 5
चञ्चद्भुजभ्रमितचण्ड° ..	36	§ 16
चक्राभिधातप्रसभाज्यैव ..	57	§ 26
चलापाङ्गा दृष्टि स्पृशमि ..	55	§ 25
चमद्विजमाणसकञ्चण° ..	81	§ 33
चन्दमऊएहि णिसा ..	115	§ 43
चन्दनासक्तभुजग° ..	126	§ 4९
जाएज्ज वणुदेसै ..	124	§ 47
तरङ्गभ्रूमङ्गा क्षुभितविहग° ..	22	§ 12,
तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया ..	22	§ 12
तस्या विनापि हारेण ..	81	§ 33
त ताण सिरिसहोअर° ..	120	§ 45
ताला जाअन्ति गुणा ..	4	§ 3
तेषा गोपवभूविलाससुहृदा ..	22	§ 12
त्रासाकुल परिपतन् ..	126	§ 48
वतानन्दा प्रजाना ..	85	§ 34
दृष्ट्या केराय । गोपरागहृतया .	85	§ 34
देव्वाएत्तमि फले ..	122	§ 46
नो कल्पापायवायी ..	61	§ 28
प्राप्तश्रीरेप कस्मात् ..	116	§ 44
भमिमरतिमलसहृदयता ..	81	§ 33
यथ च मातङ्गगमिर्य ..	86	§ 34
येन ध्वस्तमनोभवेन ..	72	§ 32
यो य क्षमत्र विभर्ति ..	36	§ 16
रविसञ्ज्ञान्ततीभाग्य ..	5	§ 4
रक्तस्त्व नवपल्लव° ..	58	§ 27
रम्या इति प्राप्तवती पताका ..	129	§ 49
लावण्यवान्तिपरिपूरित° .	116	§ 44
वत्से मा गा विपादं ..	104	§ 38
वाणीरकुटङ्गद्वीण° ..	137	§ 54

	Page	Section
वीराणं रमइ घसिणरुणम्मि ..	119	§ 45
इयामास्वङ्ग चकितहरिणी° ..	67	§ 30
इलाध्याशेषतनु सुदर्शनकर° ..	81	§ 33
समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम् ..	94	§ 35
सकेतकालमनसं विटं ..	100	§ 37
सज्जेइ सुरहिमासो ..	108	§ 39
न वञ्चुमखिलाञ्च शक्तः ..	120	§ 45
सर्वकदारणमक्षयमधीश ..	94	§ 35
साअरविद्वणजोव्वण° ..	108	§ 39
सिहिपिच्छकण्णकरा ..	109	§ 39
स्निग्धदयामलकं त ..	3	§ 2
हिअजट्टाविअमण्णु ..	122	§ 46